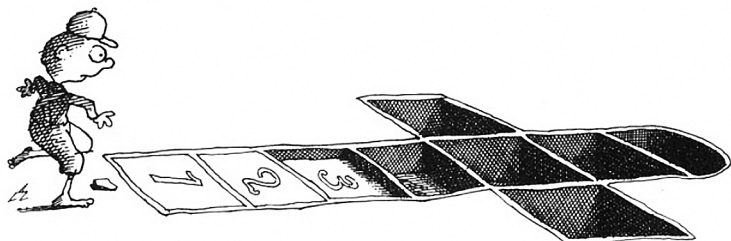

OBRAZOVANJE U BIH: ČEMU (NE) UČIMO DJECU

Analiza sadržaja udžbenika
nacionalne grupe predmeta
u osnovnim školama

LEKTIRA
NARODU

ŠKOLEGIJUM
LEKTIRA

13

ŠKOLEGIJUM

LEKTIRA

13

OBRAZOVANJE U BiH: ČEMU (NE) UČIMO DJECU?
Analiza sadržaja udžbenika nacionalne grupe predmeta
u osnovnim školama

Izdavač:

*Mas Media Sarajevo
Fond otvoreno društvo BiH*

Za izdavača:

*Emina Šukalo
Dobrila Govedarica*

Uredništvo:

*Andrea Soldo, Dženana Trbić, Dženana Husremović,
Nenad Veličković, Ivona Čelebičić i Namir Ibrahimović*

Istraživači(ce):

*Andrea Soldo (voditeljica istraživačkog projekta), Adila Salibašić,
Adisa Marshall, Damir Šabotić, Edin Radušić, Fahrudin Bičo, Melisa Forić,
Namir Ibrahimović, Narcis Hadžiabdić, Nenad Veličković, Saša Buljević,
Zlatiborka Popov Momčinović i Zurijeta Smajić*

Pomoć pri unosu i obradi podataka:

Maja Alihodžić, Ozrenka Čamdžić i Esad Bratović

Ilustracija na naslovnoj strani:

Dušan Petričić

Lektura:

Srđan Arkoš

Korektura:

Sandra Zlotrg

Dizajn-koncept:

Asim Delilović

DTP:

Boriša Gavrilović

Tiraž:

2000 primjeraka

OBRAZOVANJE U BiH: ČEMU (NE) UČIMO DJECU?

*Analiza sadržaja udžbenika
nacionalne grupe predmeta
u osnovnim školama*

Sarajevo, 2017.

Istraživanje su zajednički proveli Fond otvoreno društvo BiH i proMENTE
socijalna istraživanja.

Fond
otvoreno društvo
Bosna i Hercegovina

Sadržaj

	I DIO – ANALIZA.....	9
1	UVOD.....	11
2	TEORETSKI I KONCEPTUALNI OKVIR.....	13
3	CILJEVI, ZADACI I METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA.....	29
3.1	PREDMET ANALIZE	31
3.2	METODOLOGIJA	32
3.3	KRITERIJI I INDIKATORI	35
4	REZULTATI.....	41
4.1	UNIVERZALNE LJUDSKE VRIJEDNOSTI.....	46

4.1.1	Sadržaji u funkciji afirmacije univerzalnih ljudskih vrijednosti	50
4.1.2	Propuštene prilike za afirmaciju univerzalnih ljudskih vrijednosti	54
4.1.3	Sadržaji u funkciji indoktrinacije.....	57
4.2	KRITIČKO MIŠLJENJE	81
4.2.1	Sadržaji koji potiču razvoj kritičkog mišljenja	84
4.2.2	Sadržaji koji potiču reproduktivno mišljenje	93
5	ZAKLJUČNA RAZMATRANJA I PREPORUKE	103
	II DIO – PREGLED PO PREDMETIMA.....	113
1	GEOGRAFIJA/ZEMLJOPIS	115
1.1	UNIVERZALNE VRIJEDNOSTI U UDŽBENICIMA GEOGRAFIJE	115
1.2	KRITIČKO MIŠLJENJE U UDŽBENICIMA GEOGRAFIJE	137
1.3	SAŽETAK	149
2	HISTORIJA/POVIJEST/ISTORIJA	153
2.1	UNIVERZALNE VRIJEDNOSTI U UDŽBENICIMA HISTORIJE/POVIJESTI/ISTORIJE	153
2.2	KRITIČKO MIŠLJENJE U UDŽBENICIMA HISTORIJE/POVIJESTI/ISTORIJE	192
2.3	SAŽETAK	215
3	JEZIK I KNJIŽEVNOST	219
3.1	UNIVERZALNE VRIJEDNOSTI U UDŽBENICIMA JEZIKA I KNJIŽEVNOSTI.....	219
3.2	KRITIČKO MIŠLJENJE U UDŽBENICIMA JEZIKA I KNJIŽEVNOSTI.....	243
3.3	SAŽETAK	255
4	VJERONAUKE/A	259
4.1	UNIVERZALNE VRIJEDNOSTI U UDŽBENICIMA VJERONAUKA/E.....	259

4.2	KRITIČKO MIŠLJENJE U UDŽBENICIMA VJERONAUKA/E.....	287
4.3	SAŽETAK	302
5	ILUSTRACIJE, MAPE, GRAFIČKI PRIKAZI I NJIHOVA FUNKCIJA U UDŽBENICIMA	305
6	MATERIJALNE GREŠKE.....	315
	III DIO – PRILOZI	319
	PRILOG 1: SPISAK UDŽBENIKA	319
	PRILOG 2: ISTRAŽIVAČICE I ISTRAŽIVAČI	329
	LITERATURA	335

Lista skraćenica

BiH	Bosna i Hercegovina
bh.	Bosanskohercegovački
FBiH	Federacija Bosne i Hercegovine
RS	Republika Srpska
BD	Brčko distrikt
NPP	Nastavni plan i program
IKM	Indikatori kritičkog mišljenja
IRM	Indikatori reproduktivnog mišljenja
GZ	Školski predmet Geografija/Zemljopis
HIP	Školski predmet Historija/Povijest/Istorija
JIK	Školski predmet Bosanski/Hrvatski/Srpski jezik i književnost
VJ	Školski predmet Islamski/Katolički/Pravoslavni vjeronauk/vjeronauka

I DIO

ANALIZA

1. UVOD

Udžbenici još uvijek imaju centralnu ulogu u procesu učenja i podučavanja u osnovnim školama u Bosni i Hercegovini. Oni predstavljaju, s jedne strane, glavni korpus znanja koje učenici trebaju usvojiti i, s druge strane, sredstvo za postizanje odgojno-obrazovnih ciljeva utvrđenih nastavnim planom i programom. Posebna je funkcija udžbenika razvijanje svjetonazorskog sistema, uvjerenja i vrijednosti koje proizlaze iz ideološkog okvira u društvu. U njima se, zbog toga, na eksplicitan način materijaliziraju ciljevi i vizija ne samo obrazovanja nego i društva uopšte, onakvog kakvog ga oblikuju i zamišljaju vladajuće političke strukture.

Prva analiza udžbenika koju su Fond otvoreno društvo BiH i proMENTE socijalna istraživanja proveli 2007. godine upravo je imala za cilj da utvrdi i definiše temeljne principe i vrijednosti koje obrazovni sistem promovise na primjeru nacionalne grupe predmeta. Rezultati su pokazali da obrazovanje, po svojim sadr-

žajima i strukturi, potiče segregaciju i podjelu unutar bosansko-hercegovačkog društva. Utvrđeno je da udžbenici, umjesto da obezbijede znanja i vještine potrebne za život u pluralnom društvu, doprinose stvaranju antagonizama i služe kao instrument za razdvajanje učenika po etničkoj osnovi. Rezultati su također pokazali da udžbenici ne podržavaju individualiziran pristup u nastavi, kritičko mišljenje i istraživanje.

U međuvremenu je u Bosni i Hercegovini u okviru reforme obrazovanja uvedena nova koncepcija devetogodišnjeg osnovnog obrazovanja prema kojoj je “krajnja svrha obrazovanja unapređenje kvalitete života”, a promjene u odgoju i obrazovanju su orijentisane na “demokratizaciju i humanizaciju obrazovnog sistema, s fokusom na osposobljavanje učenika da zadovolji vlastite potrebe i potrebe suvremenog, demokratskog društva”. U skladu s ovim modelom nove škole kao “profesionalne zajednice koja uči”, razvijeni su i novi udžbenici za svih devet razreda osnovne škole, koji su danas u upotrebi.

U analizi koja slijedi nastojalo se ustanoviti u kojoj mjeri su “novi” udžbenici nacionalne grupe predmeta u skladu sa savremenim pedagoškim principima koje zagovara nova koncepcija obrazovanja, kao što su interkulturalnost, univerzalne vrijednosti i ljudska prava, integrisano učenje i poučavanje i razvijanje kritičkog mišljenja.

Istraživanje su proveli timovi eksperata i ekspertkinja za pojedinačne predmete – maternji jezik, istoriju, geografiju i vjeronauk, koristeći metodu analize sadržaja u toku školske 2015/2016. godine.

Nadamo se da će nalazi i preporuke koje proizlaze iz istraživanja doprinijeti unapređenju kvaliteta udžbenika u kontekstu aktuelne kurikularne reforme koja se pokreće na različitim nivoima obrazovanja u Bosni i Hercegovini s ciljem da mladim ljudima obezbijedi ključne kompetencije potrebne za lično ispunjenje i razvoj, aktivno građanstvo, socijalnu uključenost i zapošljavanje.

2. TEORETSKI I KONCEPTUALNI OKVIR

Ciljevi obrazovanja u BiH

U strateškim dokumentima za reformu obrazovanja iz 2002. godine (Poruka građanima Bosne i Hercegovine: Reforma obrazovanja, 2002) i Okvirnom zakonu o osnovnom i srednjem obrazovanju u Bosni i Hercegovini usvojenom 2003. godine naglasak je stavljen na poštovanje ljudskih prava, jednake mogućnosti za sve i interkulturalizam.

U prvom od pet obećanja u Poruci građanima BiH – Reforma obrazovanja je navedeno: *Mi, ministri obrazovanja, ćemo obezbijediti da sva djeca imaju pristup kvalitetnom obrazovanju u integrisanim multikulturalnim školama, obrazovanju koje je oslobođeno političkih, vjerskih, kulturnih i drugih predrasuda i diskriminacije i koje uvažava prava sve djece.*

Okvirni zakon o osnovnom i općem srednjem obrazovanju (Službeni list BiH, br. 18/03) u članu 3 naglašava: *Opći ciljevi obrazovanja proizlaze iz općeprihvaćenih, univerzalnih vrijednosti*

demokratskog društva, te vlastitih vrijednosnih sistema zasnovanih na specifičnostima nacionalne, historijske, kulturne i vjerske tradicije naroda i nacionalnih manjina koje žive u Bosni i Hercegovini.

U skladu s tim, prema općim ciljevima obrazovanja, obrazovni sistem bi trebao omogućavati *pristup znanju kao osnovi za razumijevanje sebe, drugog i svijeta u kojem žive te osigurati jednake mogućnosti za kvalitetno obrazovanje i izbore na svim nivoima obrazovanja, bez obzira na spol, rasu, nacionalnu pripadnost, socijalno i kulturno porijeklo i status, porodični status, vjeroispovijest, psihofizičke i druge lične osobine.* To uključuje i *razvijanje svijesti o pripadnosti državi Bosni i Hercegovini i vlastitom kulturnom identitetu, jeziku i tradiciji, na način primjeren civilizacijskim tekovinama, uvažavajući različitost i promovirajući poštovanje ljudskih prava i osnovnih sloboda i pripremu svake osobe za život u društvu koje poštuje principe demokratije i vladavine zakona* (Okvirni zakon o osnovnom i općem srednjem obrazovanju, Službeni list BiH, br. 18/03).

Ovim ciljevima mogu se pridružiti i oni definirani u nastavnim planovima i programima za osnovne škole u Bosni i Hercegovini. Iako različito formulisani, u Okvirnom nastavnom planu i programu za devetogodišnju osnovnu školu u Federaciji Bosne i Hercegovine, Nastavnom planu i programu za devetogodišnje osnovne škole na hrvatskome jeziku u Bosni i Hercegovini i Nastavnom planu i programu za osnovno obrazovanje i vaspitanje Republike Srpske mogu se izdvojiti tri ključna cilja, a oni uključuju razvoj niza ličnih vještina (npr. samostalnost, istraživački duh, komunikativnost, poštenje), poticanje spremnosti učenika na prihvatanje uloge odgovornog građanina i poučavanje vrijednostima dostojnim čovjeka, kao i razvijanje sposobnosti kritičkog mišljenja, rješavanja problema, odnosno sistematskog načina učenja.

Nezanemarivu ulogu u ostvarivanju ovih ciljeva imaju i udžbenici budući da se u postojećim dokumentima definišu kao **osnovna**

i obavezna školska knjiga/nastavno sredstvo koje je izvor znanja i didaktičko, obrazovno, sredstvo čija upotreba omogućuje postizanje odgojno-obrazovnih ciljeva i standarda znanja, utvrđenih planom i programom (član 2 Pravilnika o postupku pripremanja i odobravanja udžbenika, radnih udžbenika, priručnika i drugih nastavnih sredstava za osnovne i srednje škole, Zakona o udžbenicima i drugim nastavnim sredstvima za osnovne i srednje škole u Županiji Posavskoj i Zakona o udžbenicima i drugim nastavnim sredstvima za osnovne i srednje škole u Županiji Zapadnohercegovačkoj).¹

Funkcija udžbenika u ostvarivanju odgojno-obrazovnih ciljeva

S teorijskog stanovišta gledano, određenje i razumijevanje pojma udžbenika je poprilično široko; udžbenik se može odnositi na svaki materijal koji se koristi u nastavi, uključujući sve knjige u školskom kontekstu kao i školske knjige, ili može podrazumijevati samo jednu konkretnu, propisanu knjigu. Imajući ovo u vidu, ne iznenađuje da postoje različiti pristupi u definiranju udžbenika, a samim tim i različite funkcije koje udžbenici imaju. Slobodanka Antić u svom radu *Udžbenik kao instrument za konstrukciju i ko-konstrukciju školskog znanja* (2013) izdvaja četiri pristupa definisanju udžbenika.

Prvi od njih uključuje tzv. **rječničke definicije udžbenika**, kojima je zajedničko da udžbenik određuju kao knjigu, dok je ono što ih razlikuje školski kontekst u kojem se koriste, sadržaj predmeta i obaveznost korištenja. Prema ovim definicijama, udžbenici su knjige za učenje specifičnog sadržaja ili predmeta, tako

¹ U Federaciji BiH udžbenici su zakonom definisani i regulisani samo u dva kantona (Posavski i Zapadnohercegovački) te Pravilnikom o postupku pripremanja i odobravanja udžbenika, radnih udžbenika, priručnika i drugih nastavnih sredstava za osnovne i srednje škole (Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke, 2009). U Republici Srpskoj Nacrt zakona o udžbenicima u osnovnim i srednjim školama iz 2010. godine nikada nije usvojen.

da je najvažnija uloga udžbenika da osigura reprezentativne sadržaje za učenje.

Druga grupa **definicija** određuje **udžbenik** preko njegove **pedagoške funkcije**, koja može biti različita.

Francuski istraživač udžbenika Alain Choppin (prema Antić 2013) određuje udžbenik preko četiri funkcije koje ima u obrazovnom procesu:

- referentan za kurikulum – udžbenik je glavni, a nekada i jedini izvor podataka za obrazovni sadržaj i predstavlja interpretaciju kurikuluma
- ima instrumentalnu funkciju – ukazuje na metode učenja, nudi aktivnosti rada, strukturira napredovanje u učenju
- ima ideološku (kulturnu) funkciju – udžbenici odgovaraju vremenu i prostoru u kome su nastali i predstavljaju okvir za, često implicitni, vrijednosni sistem ili poželjni način mišljenja i
- dokumentarnu funkciju – u udžbenicima se mogu naći dokumenti, zapisi ili ikonička sredstva koja se prezentuju bez dodatnog upućivanja onoga ko uči pa tako podstiču njegovo rezonovanje i kritičko mišljenje.

Ovim funkcijama treba dodati i one koje je Jaan Mikk, estonski istraživač, naveo u svojoj knjizi *Textbook: Research and Writing*. Mikk smatra (prema Antić 2013) da je funkcija udžbenika, kao prvo, da *motivise učenike za učenje*. Druga funkcija je da *reprezentuje informacije tako da su informacije adaptirane i prilagođene procesima učenja i uzrastu djece za koji je udžbenik namijenjen*. To bi značilo da udžbenik ima funkciju da sistematizira informacije i da uspostavi koordinaciju s ostvarenjem drugih obrazovnih ciljeva. Nadalje, funkcija udžbenika je i da *vodi učenike u njihovim aktivnostima učenja* tako što podučava učenike različitim strategijama učenja te podržava razvoj samoprocjene procesa učenja. Posebna funkcija udžbenika je da omogući diferencirano učenje tj. da odgovori na različite potrebe učenja različitih učenika. I na kraju, udžbenik ima funkciju da *njeguje vri-*

jednosni sistem i uvjerenja koja su u skladu s naukom i kulturom, pri čemu treba imati na umu da ne postoji vrijednosno neutralan udžbenik i da se vrijednosti i uvjerenja godinama samo implicitno ugrađuju u udžbenike (Mikk 2000, prema Antić 2013).

Treća grupa **definicija udžbenika** u prvi plan stavlja **političku, kulturološku i ideološku dimenziju**. Imajući u vidu da u koncipiranju, izradi i izdavanju udžbenika učestvuju različite interesne grupe (metodičari, autori, izdavači, obrazovne vlasti), da su namijenjeni različitim korisnicima (nastavnicima, učenicima, roditeljima) te da se motivi svake od ovih grupa razlikuju, ne iznenađuje što se udžbenici nalaze u polju različitih i ponekad sukobljenih interesa kulture, pedagogije, izdavaštva i društva.

Pojedini sociolozi obrazovanja i predstavnici kritičke pedagogije (kao što su Purves, Bowles & Gintis, Bourdieu, Apple, Craford, prema Antić 2013) smatraju da se udžbenici, kao ni škole, ne mogu izdvojiti iz političkog konteksta, i da o njima se ne može govoriti kao o *izolovanim entitetima*, kao o *čistom znanju* ili *čistoj pedagoškoj praksi*. Udžbenici, kao i škole, učestvuju u *reprodukciji osnovne stratifikacije društva i društvenih nejednakosti i zasnovani su na kulturnoj, ideološkoj, i političkoj moći dominantnih socijalnih grupa i teže da sprovedu i ojačaju kulturnu hegemoniju kroz promociju zajedničkih vrijednosti i konstrukciju zajedničkog historijskog sjećanja* (Antić 2013).

U konačnici, četvrti pristup svemu navedenom dodaje i **dimenziju implicitnog** odnosno činjenicu da su udžbenici agensi u socijalnom kontekstu i kao takvi nužno podliježu vrijednosnim, kulturološkim i folkpsihološkim transformacijama koje su često neizrečene. Tako se udžbenik može posmatrati kao kompleksan fenomen koji predstavlja vezu između formalnog kurikulumu i onog stvarnog, koji se realizuje u razredu (Berman 1987, prema Antić 2013) ili sredstvo koje djeluje u sivoj zoni između društva i porodice, nauke, propagande, posebnih predmeta i opšteg obrazovanja, odraslih i djece (Johnsen 2001, prema Antić 2013). U skladu s tim, iz perspektive kulture, udžbenici služe za (re)

produkciju kulture te su sredstvo pomoću kojeg se prenose i posreduju različiti kulturni i socijalizacijski obrasci i modeli, kao i intelektualni obrasci (Antić 2013).

Iz svega navedenog jasno je da udžbenici predstavljaju efektivnu obrazovnu tehnologiju i vrlo je vjerovatno da će i u modernim obrazovnim sistemima zadržati važnu ako ne i centralnu ulogu, zbog čega je neophodno da se posebna pažnja poklanja i sadržaju i ulozi i funkciji koju udžbenici imaju.

O istraživanjima i analizi udžbenika

O istraživanjima udžbenika može se govoriti u okviru triju područja: *analize sadržaja udžbenika* (česta u istraživanjima udžbenika historije i društvenih nauka, pri čemu se posebna pažnja poklanja selekciji i načinu prezentacije materijala), *načina učenja i nastavnčkog korištenja udžbenika* te područja *istraživanja različitih faza razvoja udžbenika*, počevši od njihove konceptualizacije do distribucije (Johnsen 2001).

Nalazi opsežnog pregleda literature i istraživanja udžbenika koje je Johnsen 2001. godine iznio u svojoj knjizi *Textbooks in the kaleidoscope: a critical survey of literature and research on educational texts* pokazuju da se veoma mali broj istraživanja udžbenika odnosi na proces pisanja (konstrukcije), razvoja i distribucije udžbenika; da o primjeni i upotrebi udžbenika ima malo više istraživanja, ali su ona najvećim dijelom zasnovana na teorijama čitljivosti teksta, a mnogo manje se odnose na primjenu u nastavnom kontekstu te da je dominantan metodološki pristup u istraživanju udžbenika analiza sadržaja, koja varira od impresionističko-polemičkog do preciznog kvantitativnog istraživanja. Nalazi nadalje sugerišu da je udžbenik i dalje najosnovnije didaktičko sredstvo, da primjena udžbenika u nastavi varira, da malo znamo o tome kako učenici koriste udžbenik, kao i da se još uvijek traži odgovarajući metodološki pristup kojim se to može ispitati (Johnsen 2001).

Ovi rezultati se pokazuju relevantnim i za bosanskohercegovački kontekst gdje je povodom istraživanja udžbenika od kraja 1990-ih provedeno nekoliko značajnih istraživačkih projekata koji su uključivali i analize udžbenika zasnovane uglavnom na analizi sadržaja.²

Jedan od tih projekata bilo je i istraživanje koje su 2007. godine proveli Fond otvoreno društvo BiH i proMENTE socijalna istraživanja. Riječ je o prvoj analizi sadržaja udžbenika nacionalne grupe predmeta pod nazivom *OBRAZOVANJE U BIH: ČEMU UČIMO DJECU?*³ Cilj ovog istraživanja bio je da utvrdi u kojoj su mjeri obrazovni sadržaji:

- u skladu s principima i ciljevima zacrtanim u Okvirnom zakonu o osnovnom i opštem srednjem obrazovanju i Strategiji reforme obrazovnog sistema;
- posvećeni radu na integraciji društva, procesu demokratizacije i uspostave vladavine prava.

Rezultati istraživanja su pokazali da obrazovanje u BiH, po svojim sadržajima i strukturi, potiče segregaciju i podjelu unutar društva. Umjesto da obezbijede znanja i vještine potrebne za

² Popov-Momčinović, Z. 2006. Udžbenici islamskog, pravoslavnog i katoličkog veronauka u BiH – Ima li mesta za toleranciju i među-religijski dijalog? *Religija i tolerancija*, 7. Novi Sad: Centar za empirijska istraživanja religije.

Puhalo, S. i Milinović, J. 2007. *Kog su roda čitanke? – Analiza osnovnoškolskih udžbenika srpskog jezika i učioničke interakcije iz rodne perspektive*. Banja Luka: Gender Centar – Centar za jednakost i ravnopravnost polova Republike Srpske.

Karge, H. i Batarilo, K. 2008. *Reforma nastave historije u Bosni i Hercegovini – Modernizacija udžbenika historije u BiH: od uklanjanja uvredljivog sadržaja iz udžbenika u toku 1999. godine do nove generacije udžbenika u školskoj 2007./2008. godini*. Institut za međunarodno istraživanje udžbenika Georg Eckert Braunschweig.

Đurković, S. 2010. 1+1=0: *Analiza srednjoškolskih udžbenika o LGBTIQ pojmovima u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo. Udruženje Q za promicanje i zaštitu kulture, identiteta i ljudskih prava queer osoba.

Veličković, N. 2012. *Školokrečina: nacionalizam u bošnjačkim, hrvatskim i srpskim čitankama*. Beograd. Fabrika knjiga.

³ Trbić, Dž. (ur.). 2007. *Obrazovanje u Bosni i Hercegovini: Čemu učimo djecu?* Sarajevo. Fond otvoreno društvo BiH.

život u pluralnom društvu, udžbenici nacionalne grupe predmeta doprinose stvaranju antagonizama i služe kao instrument za razdvajanje učenika po etničkoj osnovi. Rezultati su također pokazali da udžbenici ne podržavaju individualiziran pristup u nastavi, kritičko mišljenje i istraživanje.

U međuvremenu su ministarstva obrazovanja u okviru reforme i uvođenja devetogodišnjeg osnovnog obrazovanja u praksu uvela nove udžbenike. Kako bi ustanovili da li su i u kojoj mjeri “novi” udžbenici nacionalne grupe predmeta u skladu sa savremenim pedagoškim principima kao što su interkulturalnost, univerzalne vrijednosti i ljudska prava, integrisano učenje i poučavanje i razvijanje kritičkog mišljenja, FODBiH i proMENTE su odlučili uraditi novu analizu udžbenika.

Konceptualni okvir

Konceptualni okvir za analizu, kao i u prethodnom istraživanju, počiva na temeljnim principima obrazovanja u otvorenom društvu, obrazovanja kojem je cilj optimalan razvoj potencijala i ostvarenje učenikove individualnosti. To su:

- **socijalna pravda:** podrazumijeva obezbjeđenje kvalitetnog obrazovanja za sve, uz uvažavanje različitih obrazovnih potreba, naročito potreba marginalizovanih, ugroženih i obespravljenih grupa u društvu;
- **interkulturalizam:** obrazovni sadržaji i metode podučavanja i učenja podstiču puno razumijevanje sebe i drugih, razvijaju osjećaj solidarnosti s drugim ljudima i poštovanje pluralističkog društva;
- **poštivanje ljudskih prava:** obrazovne institucije garantuju grupna kao i individualna prava svih članova društva i kroz proces integracije (nasuprot segregaciji ili asimilaciji) promovišu uvažavanje univerzalnih vrijednosti i bogatstvo raznolikosti.
- **obrazovanje kao javno dobro:** kvalitetno obrazovanje stavlja učenika/icu i njegove/njene potrebe u centar pažnje i istovremeno dugoročno teži unapređenju cijelog društva.

Uzimajući u obzir ove *vrijednosti* u obrazovnoj politici i praksi, odlučili smo da se u analizi posebna pažnja treba posvetiti identifikiranju i upotrebi sadržaja koji: a) potiču razumijevanje sebe i drugih, b) povezuju podučavanje i učenje s iskustvima i interesima učenika i učenica i c) doprinose razvoju i oblikovanju školske zajednice kao mikrokosmosa otvorenog društva.

Sadržaji i vrijednosti koji se promoviraju u obrazovnom sistemu imaju važne implikacije po cijelo društvo, jer će stavovi koje učenici usvajaju imati bitnu ulogu u oblikovanju njihovog svjetonazora i odnosa prema sebi i drugima.

Udžbenici mogu bitno doprinijeti jačanju svijesti o univerzalnim ljudskim vrijednostima kod učenika ili mogu, nasuprot tome, produbiti autoritarne, nekritičke stavove koji su u suprotnosti s tim vrijednostima.

O vrijednostima kao obrazovnim ishodima

Vrijednosti imaju središnje mjesto u teoriji učenja i praktičnim aktivnostima u školi na dva načina. Prvo, škola i nastavnici, pored porodice, medija i vršnjaka, imaju velik utjecaj na razvoj vrijednosti djece. Drugo, škole reflektiraju i objedinjuju vrijednosti društva i duguju svoje postojanje činjenici da društvo vrednuje obrazovanje, te samo društvo kroz obrazovanje djeluje na svoj daljnji razvoj (Halstead i Taylor 1996).

Kada govorimo o vrijednostima, mi ustvari govorimo o onome što nam je važno u životu. Vrijednosti nam pomažu da ocijenimo što je dobro, a što loše, što je poželjno, a što nepoželjno i kada govorimo o moralnom razvoju, u biti govorimo o razvoju sistema vrijednosti kao organiziranom sistemu uvjerenja o standardima i principima koji upravljaju donošenjem moralnih odluka. Svaka osoba ima niz vrijednosti koje su joj manje ili više važne (naprimjer, sloboda, pravda, vjera, postignuće, materijalno blagostanje). Vrijednosti nemaju podjednaku važnost za sve osobe. Naprimjer, materijalno blagostanje može da bude vrhunska vrijednost jednoj osobi, ali potpuno nebitna drugoj.

Dosta je teorija koje objašnjavaju što su vrijednosti, a jedna od njih je Schwartzova teorija (1992, 2006), koja daje pregled karakteristika vrijednosti što se spominju i u ostalim teorijama.

1. Vrijednosti su uvjerenja neodvojiva od emocija. Kada se aktivira neka vrijednost, osoba u tom času biva ispunjena emocijom povezanom s tom vrijednošću. Naprimjer, osoba koja visoko vrednuje jednakost biva pobuđena, ljuta ili tužna kada je drugi diskriminiraju, a sretna kada prema njoj jednako postupaju.
2. Vrijednosti su povezane i s ciljevima koje postavljamo sebi (osoba koja vidi pomaganje drugima kao vrijednost definirat će svoje karijerne i lične ciljeve tako da uključuju aktivnosti pomaganja drugim).
3. Vrijednosti se očituju kroz različite životne situacije i to ih razlikuje od normi i stavova koji su obično vezani za specifične objekte ili situacije.
4. Vrijednosti su kriteriji koji upravljaju odabirom i procjenom ponašanja, ljudi, događaja ili politika. Ljudi procjenjuju što je dobro ili loše, ispravno ili neispravno, u zavisnosti od toga što je za njih vrijednost.
5. Vrijednosti su organizirane u hijerarhijskom sistemu te su tako neke vrijednosti važnije od drugih. Trkač koji pomaže drugom, umornom, trkaču da završi trku pokazuje svojim činom da mu je pomaganje drugom važnije od postignuća kao vrijednosti.
6. Većina odluka koje donosimo uključuje aktiviranje više od jedne vrijednosti.

Prema Schwartzu, ove karakteristike važe za sve vrijednosti, a ono što ih razlikuje je njihov cilj ili motivacija koju odražavaju. Vrijednosti jesu individualne karakteristike, ali njihova organizacija i važnost zavise i od kolektivnih vrijednosti (odnosno vrijednosti grupa kojima pojedinac pripada) kao i dijeljenih vrijednosti jednog društva budući da razvoj vrijednosti kao sistema počinje dosta rano i na njih utiče niz faktora, prije svega primarna porodica, a potom škola.

Podučavanje vrijednostima oduvijek je bilo dijelom obrazovnog sistema. Vrijednosti su bile vezane za odgojnu komponentu, a danas se na vrijednosti gleda kao na neodvojivu komponentu obrazovnih ishoda. Razlozi tome su višestruki, a neki od njih su:

1. brze promjene u socijalnim strukturama kao što su porodica i porodični život, zapošljavanje i nezaposlenost, mobilnost, globalna komunikacija,
2. narastajući imperativ izgradnje poduzetničkih i efikasnih društava u kojima se najviše cijeni individualno postignuće na račun zajedničkog dobra, s naglaskom na intelektualni i spiritualni/vjerski razvoj, pri čemu socijalni i moralni razvoj gube na važnosti,
3. sve prominentnije isticanje modela iz područja javnog života kao što su politika, biznis i svijet zabave,
4. snažni uticaj medija koji kroz plasiranje "činjenica" formiraju percepcije javnosti,
5. percepcija javnosti o porastu antisocijalnih ponašanja i kriminalnih djela.

Iako su uvijek bile dijelom obrazovanja, vrijednosti su postale posebno vidljive s promoviranjem ključnih kompetencija kao obrazovnih ishoda. Niz je aktivnosti koje su evropske zemlje provodile i još uvijek provode kako bi se obrazovni sistemi reformirali od nastavnih planova i programa usmjerenih na sadržaj ka kurikulumima baziranim na obrazovnim ishodima. U jednom od najvažnijih dokumenata, objavljenom 2006. godine, "Ključne kompetencije za cjeloživotno učenje – Evropski okvir" definirane su i opisane ključne kompetencije neophodne za lični rast i razvoj, aktivno građansko učešće, socijalnu koheziju i zapošljivost u današnjem društvu. Iz ovog opisa je vidljivo da se danas insistira ne samo na akademskim postignućima nego i na kvalitetnom socijalnom i građanskom životu. Same ključne kompetencije definirane su kao (Gordon i sur. 2009) kompleksan pojam koji premašuje kognitivne aspekte i dodatno uključuje stavove i kapacitete za djelovanje, odnosno vrijednosti. Evropska definici-

ja kompetencija u okviru Evropskog kvalifikacijskog okvira (European Qualification Framework 2012) uključuje autonomiju i odgovornost kao neodvojive dijelove izgrađenih kompetencija. Bosna i Hercegovina je također preuzela obavezu provođenja reforme obrazovnih sistema i njihovog usklađivanja s evropskim okvirima, što uključuje i prelazak s klasičnih, na sadržaj usmjerenih nastavnih planova i programa, na kurikulume usmjerene na ishode, kao i promjenu podučavanja s ciljem međupredmetnog umrežavanja i postizanja efekta kroskurikularnosti za sve kompetencije. To također znači i da vrijednosti, kao dio kompetencija, moraju biti jasno definirane kao obrazovni ishodi kurikuluma svih predmeta, ali i vankurikularnih aktivnosti, te klime i kulture škole. Već smo ranije spomenuli da su vrijednosti hijerarhijski organizirane i da mogu biti skalirane na dimenziji specifičnosti odnosno univerzalnosti tako da vrijednosti koje se podučavaju u školi mogu biti podijeljene u dvije kategorije (Halstead i Taylor 2000). Prva kategorija su vrijednosti inherentne samom predmetu podučavanja koje mogu biti vrlo specifične i vezane za oblast (npr., vrednovanje znanosti), dok drugu kategoriju čine vrijednosti koje nisu specifično vezane za predmet i hijerarhijski su na višim pozicijama po svojoj širini i univerzalnosti – tzv. univerzalne vrijednosti, skup vrijednosti koji transcendiraju granice nekog društva, zajednice, kulture ili religije. Usvajanje univerzalnih vrijednosti, njihovo poštivanje i prepoznavanje kao važećih kategorija za sve ljude na svijetu mora biti dio cjelokupnog obrazovnog procesa i života u školi. Razvoj univerzalnih vrijednosti odnosno njihova internalizacija u individualni sistem spoznaje i ponašanja započinje jako rano, već s prvim elementima socijalizacije, a da bi bio uspješan zahtijeva određenu sinhronizaciju između svih aktera socijalizacije djece – od porodice, preko škole do društva. Stoga je važno da vrijednosti ne budu prepuštene samo jednom predmetu nego da budu obrazovni ishodi važni za sve što dijete uči i u čemu učestvuje na nivou škole.

Uzimajući u obzir vrijednosti koje se ubrajaju u općeprihvaćene vrijednosti demokratskog društva, vrijednosti koje proizlaze iz načela otvorenog društva kao i one koje proizlaze iz važećih dokumenata kojima se reguliše obrazovanje u BiH (kao što su zakoni o obrazovanju i Ustav BiH) za potrebe ovog istraživanja definisan je skup univerzalnih vrijednosti za koje smatramo da bi ih udžbenici trebali afirmisati. Te vrijednosti su: **mir, saradnja, solidarnost, sloboda, odgovornost, jednakost/ravnopravnost, život i ljubav.**

O kritičkom mišljenju

Kritičko mišljenje je intelektualni proces aktivnog i vještog konceptualiziranja, primjene, analize, sinteze i/ili evaluacije informacija prikupljenih iz, ili generiranih pomoću, promatranja, iskustva, refleksije, rezonovanja ili komunikacije, koje služe kao vodič za vjerovanja i djelovanje. (Scriven i Paul 1987)

Život svakog pojedinca ispunjen je zahtjevima da donosi sudove i odluke – od toga koje ćemo zanimanje odabrati do toga kako ćemo se odnositi prema drugim ljudima. Odluke donosimo na osnovu pretpostavki koje mogu biti tačne, ali mogu biti i automatske, ili za koje smatramo da su tačne jer su tako rekli ljudi koje poštujemo. Da bismo donosili dobre odluke moramo propitivati svoje pretpostavke i provjeravati njihovu tačnost.

Tome služi kritičko mišljenje. Taj proces u svom prvom koraku podrazumijeva da osvijestimo pretpostavke (npr., Zašto vjerujem da je rat neizbježan kroz historiju?).

Kritičko mišljenje predstavlja neizostavan cilj obrazovanja i obrazovnih reformi zemalja u razvoju i nameće se kao imperativ savremenog svijeta iz dva razloga (Pešić 2003):

- savremeno društvo treba građane koji promišljaju i donose odluke samostalno i odgovorno,
- savremeni svijet odlikuje značajan tehnološki napredak, vrijeme brzih i stalnih promjena, izloženost pojedinca velikoj količini informacija i značajno povećanoj razini dostupnosti

informacija koje nameću potrebu za aktivnim, promišljenim i preispitujućim, kritičkim pristupom.

Kritika kao proces i rezultat analize, prosuđivanja i vrednovanja doprinosi razvoju autonomnog, samosvjesnog i cjelovitog pojedinca s obzirom na to da procesi analize, prosuđivanja i vrednovanja postavljaju zahtjev i otvaraju mogućnost za refleksivnost i vlastitost, što su temeljne čovjekove odrednice. Nadalje, kritika je iznimno važna za savremeno demokratsko društvo, jer u konačnici doprinosi razvoju učenja i poučavanja, rezultirajući dugotrajnijim, dubljim, upotrebljivijim, a samim time i vrednijim znanjem (Buchberger 2012).

Buchberger (2012) definira kritičko mišljenje kao složeni proces i rezultat analize i vrednovanja tvrdnji, pronalaženja opravdanja za tvrdnje, usporedbe s drugim i/ili suprotnim tvrdnjama, generiranje prigovora tvrdnjama te konačno – zauzimanja stava.

Za razliku od reproduktivnog mišljenja gdje se izbjegava refleksija i ponavlja se, bez propitivanja, ono što neko drugi misli, pojedinac čije je mišljenje kritičko čitajući određeni tekst ne ponavlja pročitano bez propitivanja i s bazičnim razumijevanjem. Bazično razumijevanje informacija tek je početna pozicija za daljnje kognitivne procese, poput traženja opravdanja za tvrdnju koja se zastupa, traženja prigovora za izneseni stav o određenom pitanju itd. (Buchberger 2012).

Kada kritički promišljamo, osvještavamo prednosti i nedostatke, a doneseni sud se bazira na argumentima i spoznaji da stvari nisu crno-bijele. Neka ideja se može održavati i razvijati samo ako se propituje, ako se znaju njene prednosti, nedostaci, mogućnosti i opasnosti. Sve drugo je nekritičko sljedbeništvo, a ono kao takvo nije poželjno ni za jedno društvo.

Poučavanje vještinama kritičkog mišljenja najefikasnije je i najprirodnije posredno, poučavanjem određenog sadržaja u procesu obrazovanja.

Obrazovanje treba da pomogne učenicima i učenicama da razviju vještinu prepoznavanja izvora pretpostavki stalnim propi-

tivanjem – zašto. Nakon toga, druga faza kritičkog mišljenja je istraživanje – koliko su moje pretpostavke pouzdane i valjane. Da bi učenici mogli propitati svoje pretpostavke, potrebno je više izvora informacija i različitih perspektiva.

Na kraju, u posljednjoj fazi kritičkog mišljenja učenici donose odluku ili prihvataju sud/vrijednost/informaciju, ali sada svjesno, spremni da argumentiraju svoje odluke racionalno, a ne zato što tako piše u knjizi ili zato što je tako rekla nastavnica/roditelj/autoritet.

U posljednjih se dvadeset godina fokus sve više stavlja na nedostatak vještina i kapaciteta kod učenika kao primarnog inhibitornog faktora za razvoj kritičkog mišljenja (Geertsen 2003). Geertsen u svom radu navodi tri karakteristike učenika potrebne za usvajanje i razvoj kritičkog mišljenja, a to su otvorenost uma ili otvorenost za nova iskustva (poštovanje mišljenja drugih), empirijsko razmišljanje (odlaganje donošenja zaključaka prije nego što se iznesu argumenti) i istrajnost u razmišljanju (spremnost da se istraže sve mogućnosti i promijene stavovi kada je to potrebno). Suprotno ovome je egocentrizam i sociocentrizam u razmišljanju, odnosno tretiranje vlastite perspektive kao glavne i uvjerenje da je mišljenje grupe kojoj učenik pripada najbolje.

Da bi učenici razvijali kritičko mišljenje i gradili sistem spoznaja baziran na otvorenosti i logičnosti, potrebno je da i udžbenici svojim sadržajima promoviraju ovaj način promišljanja.

Uzimajući u obzir osnovne karakteristike kritičkog i reproduktivnog mišljenja, za potrebe ovog istraživanja definisani su indikatori u odnosu na koje se procjenjivalo da li sadržaji udžbenika obuhvaćenih analizom potiču **kritičko mišljenje** (definisano preko aktivnog učenja, rješavanja problema, multiperspektivnog pristupa i diferenciranih prikaza) ili, pak, afirmišu **reproduktivno mišljenje** tj. nemogućnost diskusije, puko pamćenje činjenica, pristup jedne perspektive i stereotipne prikaze.

3. CILJEVI, ZADACI I METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Ciljevi i zadaci istraživanja definirani su u skladu s ciljevima Okvirnog zakona o osnovnom i srednjem obrazovanju u BiH, obećanjima navedenim u strateškom dokumentu za reformu obrazovanja iz 2002. godine (Poruka građanima Bosne i Hercegovine: Reforma obrazovanja, 2002) i programskom strategijom Fonda otvoreno društvo BiH, koja podrazumijeva profesionalni i demokratski razvoj bosanskohercegovačkog obrazovnog sistema, promovisanje etničke tolerancije i kulturne raznolikosti i uključuje zagovaranje kvalitetnog, jednakopravnog obrazovanja za sve, koje će postaviti temelj inkluzivnijeg društva.

Istraživanje je imalo za cilj da se analizom sadržaja udžbenika nacionalne grupe predmeta i vjeronauka procijene rezultati reforme udžbeničke politike koja je u Bosni i Hercegovini implementirana s uvođenjem devetogodišnjeg osnovnog obrazovanja, i to u sljedećim područjima:

a) društvena kohezija, tolerancija i interkulturalnost

- b) poštivanje ljudskih prava i osnovnih sloboda,
- c) kritičko mišljenje.

Istraživačka pitanja koja su bila u fokusu istraživanja odnosila su se na sljedeće:

1. Da li su vrijednosti pozicionirane kao odgojno-obrazovni ishodi u nastavnim planovima i programima i udžbenicima nacionalne grupe predmeta i vjeronauka?
2. Da li se u udžbenicima afirmiraju univerzalne vrijednosti?
3. Da li sadržaji u udžbenicima potiču razvoj kritičkog mišljenja?

U procesu provođenja istraživanja naknadno je definisano još jedno istraživačko pitanje koje se odnosilo na pedagošku funkciju udžbenika, a koje glasi:

4. Da li je dominantna pedagoška funkcija udžbenika:
 - a) instrumentalna – funkcija udžbenika je da ukazuje na metode učenja i aktivnosti rada u nastavi, da vodi učenike kroz njihove aktivnosti učenja i motiviše učenike za učenje,
 - b) interpretativna – funkcija udžbenika je da bude glavni (i osnovni) izvor informacija, pri čemu sadržaji predstavljaju reprezentaciju i sistematizaciju informacija o određenoj temi i/ili
 - c) ideološka i politička – funkcija udžbenika je da odgovara vremenu i prostoru na kojem je nastao i da svojim sadržajima implicira određeni vrijednosni sistem i/ili način razmišljanja?

Zadaci istraživanja su bili:

- identifikovati u udžbenicima sadržaje koji su relevantni za ciljeve istraživanja
- napraviti registar/bazu koja će sadržavati podatke o mjestima unutar udžbenika gdje se nalazi sadržaj koji je predmet analize
- izdvojiti sadržaje koji mogu poslužiti za javnu debatu i diskusiju o vrijednostima i koji trebaju podleći reviziji

- izraditi preporuke za unapređenje obrazovnih politika koje se tiču nastavnih planova i programa i školskih udžbenika.

3.1. PREDMET ANALIZE

Predmet analize bili su sadržaji udžbenika iz nacionalne grupe predmeta i vjeronauka koje su odobrila nadležna ministarstva/institucije obrazovanja⁴ za školsku 2014/2015. godinu. Budući da se NPP-i međusobno razlikuju na osnovu nacionalne grupe predmeta koju sadržavaju, i budući da ocrtavaju razlike između tri konstitutivna naroda u BiH, u istraživanju su za nastavne planove i programe korišteni sljedeći nazivi: ***nastavni plan i program na bosanskom, hrvatskom i srpskom jeziku.***⁵

Predmet analize bili su udžbenici iz sljedećih školskih predmeta:

- Maternji jezik i književnost (od šestog do devetog razreda)
- Historija/Povijest/Istorija (od šestog do devetog razreda)
- Geografija/Zemljopis (od šestog do devetog razreda)
- Vjeronauka/Vjeronauk (od šestog do devetog razreda)

Selekcija udžbenika za analizu izvršena je u odnosu na tri postavljena kriterija:

⁴ Federalno ministarstvo obrazovanja, Ministarstvo prosvjete i kulture Republike Srpske, Odjel za obrazovanje Brčko distrikta i Zavod za školstvo Mostar (Spisak odobrenih radnih udžbenika, udžbenika, priručnika, radnih listova i zbirki zadataka za osnovne škole, gimnazije i srednje tehničke i stručne škole u školskoj 2014/2015. godini; Katalog udžbenika za osnovne škole za školsku 2014/2015. godinu; Popis obveznih udžbenika i pripadajućih dopunskih nastavnih sredstava na hrvatskom jeziku u BiH za školsku godinu 2014/2015.)

⁵ U NPP-u na bosanskom jeziku nacionalna grupa predmeta uključuje bosanski jezik i književnost, historiju, geografiju i preovladavajuće islamsku vjeronauku; u NPP-u na hrvatskom – hrvatski jezik i književnost, povijest, zemljopis i preovladavajuće katolički vjeronauk, dok NPP na srpskom jeziku podrazumijeva srpski jezik i književnost, istoriju, geografiju i preovladavajuće pravoslavnu vjeronauku. Po NPP-u na bosanskom jeziku uglavnom rade škole koje se nalaze na području s većinskim bošnjačkim stanovništvom, po NPP-u na hrvatskom jeziku škole na području s većinskim hrvatskim stanovništvom, dok po NPP-u na srpskom jeziku rade škole na području s većinskim srpskim stanovništvom.

- za jedan predmet i jedan razred odabran je najmanje jedan, a najviše tri udžbenika odobrena za jedan nastavni plan i program,
- udžbenik se koristi u većem broju škola,
- udžbenici čiji su autori dio istraživačkog tima nisu bili predmet analize.

Spisak udžbenika naveden je u 7.1 Prilog 1: Spisak udžbenika.

3.2 METODOLOGIJA

Za provođenje istraživanja korištena je metoda analize sadržaja. Cilj primjene metode analize sadržaja je deskripcija određenih sadržaja, pojašnjavanje, eksplikacija te pronalaženje i tumačenje značenja sadržaja. Primjenom ove metode sadržaj se kontekstualizira i pokušava se proniknuti u njegovo značenje i smisao te se istovremeno posmatraju namjere i ciljevi koje autori/ce mogu imati u odnosu na čitaoce odnosno na djecu kao primarne korisnike udžbenika.

U okviru analize kombinirani su kvantitativni pristup (frekvencije pojavljivanja određenih sadržaja u analiziranim udžbenicima) i kvalitativni pristup (analiza i interpretacija tekstova sa svrhom shvaćanja smisla njihovog iskaza – o čemu tekst govori, kakvu poruku prenosi i kako se sadržaj prezentuje).

Istraživački postupak je uključivao: uzorkovanje materijala/udžbenika, određivanje jedinice analize, određivanje sadržaja kategorija za analizu, uvježbavanje istraživača i istraživačica, testiranje, kodiranje, kvantifikaciju i analizu i interpretaciju nalaza.

Jedinica analize bila je lekcija u udžbeniku, koja se analizirala u odnosu na unaprijed definisane kriterije i indikatore. U definisanju kriterija, osim zakona i Obećanja, u obzir su uzeta i načela obrazovanja za otvoreno društvo – obrazovanje kao javno dobro, interkulturalizam, socijalna pravda i poštovanje ljudskih prava. Prilikom analize sadržaja lekcija uzeti su u obzir svi oni dijelovi koji mogu činiti jednu lekciju: glavni tekst lekcije, tekst na marginama, u boksovima, citati, pitanja i zadaci i ilustracije.

Za analizu udžbenika formirani su timovi istraživač(ic)a; za svaki predmet po jedan tim s tri do četiri osobe. Članovi i članice timova odabrane su na osnovu relevantnog iskustva iz oblasti istraživanja i nastavne prakse te profesionalnog djelovanja usmjerenog na unapređenje obrazovanja u BiH.

Kako bi se osigurala veća pouzdanost nalaza i minimizirao efekat subjektivnosti istraživača, dizajn istraživanja je pretpostavio da svaku jedinicu analize (lekciju) nezavisno analiziraju dvije osobe vodeći se jasno definiranim smjernicama za kategorizaciju sadržaja. Ukoliko bi se evidentirala odstupanja i neslaganja u kategorizaciji i kodiranju sadržaja, održavani su sastanci svih članova i članica tima/radne grupe kako bi se raspravilo i utvrdilo kako će analizirani sadržaj biti kategorisan.

Zadaci istraživača i istraživačica bili su da:

- analiziraju sadržaje udžbenika prema prethodno sastavljenom priručniku za analizu koji je sadržavao upute za istraživače, opise kriterija, indikatora i koraka u analizi te instrument za analizu,
- učestvuju u periodičnim sastancima i sarađuju s drugim članovima radnog tima kako bi raspravili nalaze i eventualne nejasnoće, usaglasili nalaze, pratili napredak i dogovarali sljedeće korake,
- učestvuju u izradi zaključaka i preporuka.

Istraživanje je provedeno od januara 2015. do jula 2016. godine. Ovo istraživanje je namijenjeno svim akterima uključenim u obrazovni sistem:

- obrazovnim vlastima, stručnim tijelima i kreatorima obrazovnih politika na svim nivoima radi budućeg rada na izradi udžbenika, koji treba da poštuju kriterije određene zakonima i Obecanjima,
- autorima i autoricama udžbenika kao smjernica za pripremu sadržaja udžbenika,
- roditeljima, učenicima i nastavnicima,

- istraživačima, akademskoj zajednici, nevladinim organizacijama i pojedincima koji promoviraju društvo bazirano na istinskom, a ne deklarativnom poštovanju ljudskih prava i univerzalnih ljudskih vrijednosti.

Metodološka ograničenja

Iako analiza sadržaja predstavlja dominantan metodološki pristup u istraživanjima udžbenika, potrebno je navesti postojeće nedostatke i ograničenja primjene ove metode.

Analiza sadržaja je složen i dugotrajan proces budući da zahtijeva detaljno proučavanje sadržaja koji je predmet analize, uvježbavanje istraživača/analitičara i provođenje odgovarajućih postupaka kako bi se osigurala zadovoljavajuća pouzdanost rezultata.

Faktori koji mogu utjecati na pouzdanost rezultata, a koje je teško kontrolisati, odnose se na potencijalnu pristranost i subjektivnost analitičara/istraživača u interpretaciji i zaključivanju, kao i intra-individualni i interindividualni varijabilitet. Način na koji različiti analitičari/istraživači razumijevaju sadržaj i kontekst i donose odluke kako ga interpretirati (naročito kada su posrijedi skriveni sadržaji i poruke) potencijalno utječe na različitu kategorizaciju sadržaja, što u konačnici može utjecati na pouzdanost rezultata.

Nadalje, metoda analize sadržaja u ovom slučaju dozvoljava procjenu udžbenika kao samostalnog faktora u procesu učenja, ali ne i procjenu efekata nastavnog konteksta i intervencija nastavnika u korištenju udžbenika i radu učenika na udžbenicima, tako da se i rezultati analize trebaju posmatrati u tom kontekstu. Dodatno ograničenje ovog istraživanja predstavlja i ograničena mogućnost zaključivanja o ulozi udžbenika u učenju budući da je dizajnom predviđeno da jedinica analize bude lekcija u udžbeniku, a ne cijeli udžbenik.

Također, analizom nisu bili obuhvaćeni svi udžbenici koji su na tržištu i koji su u upotrebi u školama u Bosni i Hercegovini, već je namjernim uzorkovanjem odabran uzorak udžbenika za analizu, što može utjecati na generalizaciju nalaza istraživanja.

3.3 KRITERIJI I INDIKATORI

Kriteriji su definisani tako da omogućavaju procjenu do kojeg nivoa je sadržaj u skladu s opštim ciljevima obrazovanja definisanim Okvirnim zakonom o osnovnom i srednjem obrazovanju i dokumentima za reformu obrazovanja.

Definisana su ukupno dva kriterija: (1) Afirmacija univerzalnih ljudskih vrijednosti i (2) Poticanje razvoja kritičkog mišljenja.

Kriterij *Univerzalne ljudske vrijednosti*

Opći ciljevi obrazovanja proizlaze iz općeprihvaćenih, univerzalnih vrijednosti demokratskog društva, te vlastitih vrijednosnih sistema zasnovanih na specifičnostima nacionalne, historijske, kulturne i vjerske tradicije naroda i nacionalnih manjina koje žive u Bosni i Hercegovini.
(Član 3 Okvirnog zakona o osnovnom i srednjem obrazovanju u BiH)

Ukoliko u rukopisu udžbenika i drugih nastavnih sredstava postoje sadržaji koji su u suprotnosti sa Ustavom Federacije Bosne i Hercegovine, odnosno ukoliko ugrožavaju, omalovažavaju ili diskriminišu grupe ili pojedince po bilo kojem osnovu, posebno u pogledu nacionalnih i vjerskih, ljudskih i manjinskih prava, osnovnih sloboda i odnosa među spolovima, te odgoja za demokratsko pravo, bez obzira na njegove stručne i druge kvalitete, takav rukopis ne može dobiti pozitivnu ocjenu.

(Član 3 Pravilnika o postupku pripremanja i odobravanja udžbenika, radnih udžbenika, priručnika i drugih nastavnih sredstava za osnovne i srednje škole, Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke)

Kriterij *Univerzalne ljudske vrijednosti* definisan je tako da omogućiti procjenu sadržaja u udžbenicima kako bi se odgovorilo na pitanja: *Da li sadržaji u udžbenicima podržavaju usvajanje i razvijanje univerzalnih vrijednosti i da li promoviraju poštovanje ljudskih prava i osnovnih sloboda? i Na koji način se predstavljaju vrijednosti zasnovane na specifičnostima nacionalne, historijske, kulturne i vjerske tradicije naroda koji žive u BiH?*

Vrijednosti definisane kao univerzalne vrijednosti koje bi udžbenici trebali da afirmišu su:

MIR	Promovisanje mirnog rješavanja konflikata, isticanje prava na mir i nenasilje kao osnovnog ljudskog prava.
SARADNJA	Poticanje dijaloga i zajedničkog djelovanja. Poštivanje ljudi bez obzira na njihova uvjerenja, kulturu, jezik. Pluralizam se tretira kao kvalitet.
SLOBODA	Pravo na dostojanstven život bez straha od nasilja, opresije ili nepravde. Sloboda izbora, govora, savjesti, vjeroispovijesti. Kreativnost. Poštivanje slobode drugih ljudi.
SOLIDARNOST	Solidarnost obuhvata interpersonalno, interkulturalno razumijevanje i komunikaciju, razvijanje suosjećanja i odgovornosti za sebe i zajednicu. Uvažavanje vrijednosti i dostojanstva svakog čovjeka, i brigu za rast i razvoj drugih ljudi.
ODGOVORNOST	Sposobnost razlikovanja dobrog od lošeg, i spremnost da preuzmemo odgovornost za vlastite postupke.
JEDNAKOST/ RAVNOPRAVNOST	Pravo i mogućnost da razvijemo vlastite potencijale kao ljudska bića bez obzira na klasu, rasu, rod, porijeklo. Vladavina zakona, poštivanje ljudskih prava i demokratija. Pravedna raspodjela resursa, pravičnost.
ŽIVOT	Suverenost, nepovredivost tijela. Kvalitetan život. Integritet ličnosti.
LJUBAV	Poticanje pozitivnih emocija (prema čovjeku, prirodi, životu), povezanost s drugima, afilijacija, privrženost, naklonost, benevolencija.

Analizom se namjeravalo utvrditi:

- a) da li se u udžbenicima ove vrijednosti: **spominju** (pojam koji označava vrijednost se samo deklarativno navodi ili se objašnjava njegovo značenje a da se ne potiče afirmacija tih vrijednosti) ili **promoviraju** (vrijednost se kontekstualizira, ostavlja se mogućnost za diskusiju, promišljanje, samostalno zaključivanje koje vodi ka afirmaciji, razvijanju i usvajanju vrijednosti)

- b) na koji način su u udžbenicima predstavljani sadržaji koji se tiču:⁶
- zajedničkog porijekla – Da li se nacija/narod određuje kao biološki, krvno, genetski povezana skupina ljudi, pri čemu je miješanje s drugima nepoželjno?
 - ravnopravnosti spolova – Da li se problematizuje rodna neravnopravnost ili se podrazumijeva da muškarcima pripadaju veća prava i slobode dok su žene nevidljive ili zanemarene?
 - tradicije – Da li se ukazuje na zajedničke izvore različitih tradicija ili se običaji nekritički predstavljaju kao vrijednost?
 - teritorije – Da li se tlo, zemlja, država (domovina) shvataju kao vlasništvo etničkog kolektiva, zadobijeno odbranom, žrtvama, prolivenom krvlju i nekritički se veličaju ljepote i potencijali?
 - prošlosti – Da li se istorija posmatra kao niz događaja u kojima je kolektiv imao glavnu ulogu s ciljem da se pokaže/dokaže njegova dugovječnost, opstojnost, suverenost, a u vezi s tim onda i najstarije pravo na tlo?
 - maternjeg jezika – Da li se jezik predstavlja kao nacionalno blago i kao razlikovni i određujući element grupe koji je najprije sredstvo identifikacije a tek onda komunikacije, pri čemu se ističe “ljepota” jezika, njegova izuzetnost i ekskluzivnost?
 - pobožnosti – Da li se religioznost svodi na “jednu vjeru”, a duhovnost na poštovanje vjerskih propisa i rituala i da li se kao i jezik vjera predstavlja kao ekskluzivitet jednog kolektiva, njegov bitan razlikovni i određujući faktor?

⁶ Prema: Ideološka instrumentalizacija književnosti u bosanskohercegovačkim udžbenicima bosanskog/hrvatskog/srpskog jezika i književnosti na primjerima iz čitanki od petog razreda osnovne škole do četvrtog razreda srednje škole (Veličković 2010).

- simbola – Da li se zastave, himna, religiozni, tradicionalni motivi predstavljaju kao izuzetno značajni faktori zajedništva, zbog čega im se iskazuje posebno poštovanje, a bez ikakvog kritičkog otklona?

Kriterij Poticanje razvoja kritičkog mišljenja

Razvijanje kritičkog mišljenja i uspješnog rješavanja problema navedeno je kao jedan od ciljeva i ishoda odgojno-obrazovnog rada u sva tri nastavna plana i programa koja se primjenjuju u BiH.

Kriterij *Poticanje razvoja kritičkog mišljenja* definisan je tako da omogući procjenu sadržaja u udžbenicima kako bi se dao odgovor na pitanje *Da li sadržaji u udžbenicima potiču razvoj sposobnosti kritičkog mišljenja, argumentovanja i primjene naučenog?*

Lekcije u udžbenicima nacionalne grupe predmeta i vjeronauka od šestog do osmog/devetog razreda analizirale su se u odnosu na set definisanih indikatora kako bi se procijenilo da li sadržaji ovih udžbenika potiču razvijanje kritičkog mišljenja ili ipak afirmiraju reproduktivno mišljenje tj. da li sadržaji u udžbenicima **potiču aktivno učenje** ili **ne nude mogućnost diskusije**, da li potiču **rješavanje problema** ili se svode na **puko pamćenje činjenica**, da li je prisutan **multiperspektivni pristup** ili **pristup iz samo jedne perspektive** te da li su sadržaji predstavljeni **diferenciranim**, kritičkim prikazima, ili **stereotipnim prikazima**.

INDIKATORI KRITIČKOG MIŠLJENJA (IKM)	INDIKATORI REPRODUKTIVNOG MIŠLJENJA (IRM)
<p>Aktivno učenje – indikator za one sadržaje kojima se osigurava da učenici budu aktivni sudionici u procesu učenja, da sami konstruišu razumijevanje naučenog i primjenjuju stečena znanja i vještine u stvarnom i svakodnevnom životu. Sadržaji koji omogućavaju aktivno učenje su oni što kod učenika razvijaju sposobnosti samostalnog učenja i korištenja različitih metoda učenja, prilagođenih njihovom uzrastu i potrebama, koji potiču učenike da diskutuju, iznose sopstveno mišljenje, argumentuju ga i saslušaju druga mišljenja.</p>	<p>Ne nudi se mogućnost diskusije – indikator za one sadržaje u kojima se činjenice predstavljaju kao ultimativne istine o kojima se ne diskutuje. Ovakvi sadržaji ne potiču debatu oko osjetljivih i kontroverznih materijala niti omogućavaju učenje s drugima u razrednom okruženju.</p>
<p>Rješavanje problema – indikator za one sadržaje koji potiču učenike da eksperimentišu, postavljaju hipoteze, analiziraju i zaključuju, da budu kreativni i slobodno istražuju svijet oko sebe. To su sadržaji u udžbenicima koji vode ka razumijevanju ključnih naučnih koncepata i rješavanju problemskih situacija pomažući učenicima da razviju sposobnosti mišljenja višeg reda, koji omogućavaju korištenje strategija problemskog učenja, učenja putem otkrića, integrativnog učenja, akcelerativnog učenja i istraživačkog učenja.</p>	<p>Puko pamćenje činjenica – indikator za one sadržaje koji se svode na nabranje i puko pamćenje činjenica koje ne osigurava dublje i trajnije učenje.</p>
<p>Multiperspektivni pristup – indikator za one sadržaje u kojima se nudi više izvora, više perspektiva koje drugačije vide određenu pojavu ili problem. Učenici se upućuju na dodatnu literaturu u printanoj i/ili elektronskoj formi, na to kako koristiti multimedijalne tehnologije za preuzimanje, procjenjivanje, spremanje, kreiranje, prezentiranje i razmjenu informacija, te kako procjenjivati njihov kvalitet i relevantnost.</p>	<p>Pristup jedne perspektive – indikator za one sadržaje koji se baziraju na samo jednoj perspektivi, gdje učenici nemaju priliku saznati o drugim mišljenjima i perspektivama i gdje se, eventualno, drugačiji stavovi eksplicitno tretiraju kao neprihvatljivi i negativni. Sadržaji se nalaze u udžbeniku radi forme, a ne kako bi se koristili u kritičkoj analizi i sagledavanju različitih perspektiva.</p>

INDIKATORI KRITIČKOG MIŠLJENJA (IKM)	INDIKATORI REPRODUKTIVNOG MIŠLJENJA (IRM)
<p>Diferencirani prikazi – indikator za interpretativne sadržaje kojima se razvija socijalna percepcija ljudi, grupa ili naroda. U diferenciranom prikazu se koriste provjerene informacije, više izvora, diferencijacije kao osnova za razvijanje objektivnih socijalnih percepcija. Sadržaji koji potiču diferencijaciju su oni koji učenicima nude mogućnost analitičkog promišljanja, razvijaju otvoren i fleksibilan stav prema drugima i vlastitoj grupi i propituju ukorijenjene stereotipe.</p>	<p>Stereotipni prikazi – indikator za one sadržaje u kojima se na osnovu limitiranih i vrlo pojednostavljenih opisa donose generalna objašnjenja ponašanja ili osobina čitavih grupa. Oni se često odnose na spol, rasu, etničku pripadnost, porijeklo i druge karakteristike (npr. <i>Bosanci su glupi, Crnogorci su lijeni, žene su loši vozači, mladi su neodgovorni</i>). Stereotipi se također mogu odnositi i na vlastitu grupu (<i>Bosanci su duhoviti, muškarci su bolji vozači</i>). Predrasude se naslanjaju na stereotipe, ali imaju i dodatni emocionalni naboj koji onda može dovesti do diskriminacije.</p>

Tabela 1 Indikatori kritičkog i reproduktivnog mišljenja

4. REZULTATI

U Istraživanju je analizirano ukupno 2668 lekcija u 68 odabranih udžbenika iz *nacionalne grupe predmeta* (Maternji jezik i književnost, Historija/Povijest/Istorija, Geografija/Zemljopis) i Vjeronauka/Vjeronauk od šestog do devetog razreda⁷ koji su odobreni za školsku 2014/2015. godinu.⁸ Od toga je 30 udžbenika koji se koriste u školama koje rade po nastavnom planu i programu na bosanskom jeziku, 20 udžbenika koji se koriste u školama

⁷ Za nastavni plan i program na hrvatskom jeziku analizirani su udžbenici od šestog do osmog razreda zbog kasnijeg uvođenja devetogodišnjeg obrazovanja u osnovne škole koje rade po nastavnom planu i programu na hrvatskom jeziku.

⁸ Od 68 analiziranih, 56 udžbenika je navedeno na spiskovima odobrenih udžbenika i za školsku 2015/2016. godinu (*Spisak odobrenih radnih udžbenika, udžbenika, priručnika, radnih listova i zbirki zadataka za osnovne škole, gimnazije i srednje tehničke i stručne škole u školskoj 2015/2016. godini*, Federalno ministarstvo obrazovanja, 2015; *Katalog udžbenika za osnovne škole za školsku 2015/2016. godinu*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva Istočno Sarajevo, 2015; *Popis obveznih udžbenika i pripadajućih dopunskih nastavnih sredstava na hrvatskom jeziku u BiH za školsku godinu 2015/2016.*, Zavod za školstvo, Mostar, 2015.).

koje rade po nastavnom planu i programu na hrvatskom jeziku i 18 udžbenika koji se koriste u školama koje rade po nastavnom planu i programu na srpskom jeziku, uključujući i udžbenike za islamski, katolički i pravoslavni vjeronauk (Tabela 3).

Za razliku od spiska odobrenih udžbenika za škole koje rade po nastavnom planu i programu na srpskom jeziku kojim je određeno da je za svaki razred i svaki predmet predviđen jedan udžbenik, spiskovi odobrenih udžbenika za nastavni plan i program na bosanskom i hrvatskom jeziku sadržavali su više od jednog naslova za jedan predmet i jedan razred. U konačnici to je uticalo na broj odabranih udžbenika obuhvaćenih analizom (pogledati 3.1 Predmet analize).

Predmet	Razred	Broj udžbenika	Broj lekcija
Historija/Povijest/ Istorija	6	6	198
	7	7	227
	8	5	163
	9	2	77
Ukupno		20	665
Jezik i književnost (B/H/S)	6	4	212
	7	7	367
	8	5	300
	9	3	176
Ukupno		19	1055
Geografija/Zemljopis	6	4	140
	7	6	224
	8	6	185
	9	1	53
Ukupno		17	602
Vjeronauk/a (islamska, katolički, pravoslavna)	6	4	124
	7	3	92
	8	3	81
	9	2	49
Ukupno		12	346
UKUPNO		68	2668

Tabela 2 Broj analiziranih udžbenika i lekcija u odnosu na predmet i razred

Predmet	NPP na bosanskom jeziku	NPP na hrvatskom jeziku	NPP na srpskom jeziku
Historija/Povijest/ Istorija	9	7	4
Jezik i književnost (B/H/S)	10	3	6
Geografija/Zemljopis	7	6	4
Vjeronauk/a (islamska, katolički, pravoslavna)	4	4	4
UKUPNO	30	20	18

Tabela 3 Broj analiziranih udžbenika u odnosu na nastavni plan i program

Od ukupnog broja analiziranih udžbenika:

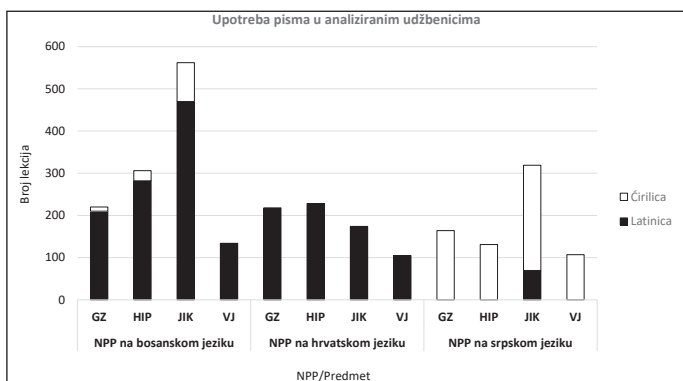
1. 36 (53 %) je pisano latinicom,
2. 20 (29 %) sadrži lekcije na oba pisma (uključujući i jedan udžbenik u kojem su samo dvije lekcije pisane ćirilicom),
3. 12 (18 %) je pisano ćirilicom.

Kao što možemo vidjeti i iz tabele i grafa ispod, malo više od polovine analiziranih udžbenika za nastavni plan i program na bosanskom jeziku pisano je samo latinicom dok preostali udžbenici sadrže lekcije pisane i latinicom i ćirilicom. Od 18 analiziranih udžbenika za nastavni plan i program na srpskom jeziku dvije trećine je pisano samo ćirilicom, dok su u jednoj trećini udžbenika zastupljena oba pisma. Svih 20 udžbenika za nastavni plan i program na hrvatskom jeziku, koji su bili obuhvaćeni analizom, pisani su latinicom⁹ (Tabela 4 i Graf 1).

⁹ Tri nacionalna plana i programa temelje se na jednom od osnovnih ljudskih prava, pravu na obrazovanje na maternjem jeziku. Svaka od tri većinske etničke zajednice u Bosni i Hercegovini, tzv. tri *konstitutivna* naroda, polazi od pretpostavke da su bosanski, hrvatski i srpski tri različita jezika, što nije tačno. Radi se o jednom jeziku, koji se do raspada socijalističke Jugoslavije različito imenovao (srpskohrvatski, hrvatskosrpski, hrvatsko-srpski, srpsko-hrvatski, srpski ili hrvatski, hrvatski ili srpski, hrvatski odnosno srpski, srpski, hrvatski), a koji lingvistica Snježana Kordić (*Jezik i nacionalizam*, 2010) prepoznaje kao policentrični, s četiri različita standarda. To i druge zaključke iz njene knjige *Jezik i nacionalizam*

Pismo	NPP na bosanskom jeziku	NPP na hrvatskom jeziku	NPP na srpskom jeziku
Latinica	16	20	0
Ćirilica	0	0	12
Latinica i ćirilica	14	0	6
UKUPNO	30	20	18

Tabela 4 Broj analiziranih udžbenika u odnosu na upotrebu pisma

Graf 1 Upotreba pisma u analiziranim udžbenicima u odnosu na predmet i nastavni plan i program

U Okvirnom zakonu o osnovnom i srednjem obrazovanju u Bosni i Hercegovini navedeno je da će se jezici konstitutivnih naro-

naučna zajednica u Bosni i Hercegovini nije osporila, ali jednako tako nije ni dovela u pitanje *podrazumijevanje* da su u upotrebi tri različita jezika, a ne samo tri različita naziva za isti jezik.

Polazeći od te zamjene, obrazovne vlasti, domaći i međunarodni politički subjekti dopustili su da se iza prava na *vlastiti jezik* ustanove tri odvojena obrazovna sektora s tri različita nastavna plana i programa s *vlastitim sadržajima*. Posljedica je da se unutar svakog od tih sektora (programa) djeca upoznaju s gradivom koje se razlikuje od ostala dva i kome se pristupa iz dominantno etnonacionalne perspektive.

Na ovaj način je jezik, kojim se bez teškoća sporazumijevaju svi govornici u Bosni i Hercegovini (jer su razlike u standardima zanemarljive), pretvorio obrazovni aparat u sredstvo političke borbe.

da Bosne i Hercegovine upotrebljavati u svim školama, u skladu sa Ustavom Bosne i Hercegovine te da će svi učenici u školama izučavati pisma koja su u službenoj upotrebi u Bosni i Hercegovini (član 7). U članu 18 Pravilnika o postupku pripremanja i odobravanja udžbenika, radnih udžbenika, priručnika i drugih nastavnih sredstava za osnovne i srednje škole (Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke 2009) također je navedeno da se školski udžbenici i druga nastavna sredstva mogu izdavati na bosanskom, hrvatskom i srpskom jeziku i štampati ravnopravno na pismima koja su u zvaničnoj upotrebi u Bosni i Hercegovini. Ako su udžbenici, kao osnovno nastavno sredstvo, pisani na samo jednom jeziku i pismu (kao što je slučaj s analiziranim udžbenicima za nastavni plan i program na hrvatskom jeziku), poznavanje i upotreba ostalih službenih jezika i drugog pisma u redovnoj nastavi je otežana i/ili onemogućena.

4.1 UNIVERZALNE LJUDSKE VRIJEDNOSTI

Kriterij *Univerzalne ljudske vrijednosti* odnosi se na sadržaje u udžbenicima koji podržavaju usvajanje i razvijanje temeljnih ljudskih vrijednosti, kao što su mir, saradnja, sloboda, solidarnost, odgovornost, jednakost, život, ljubav.

Kriterij pretpostavlja da ovakvi sadržaji promoviraju **univerzalnost vrijednosti** i da se vrijednosti ne koriste za isticanje važnosti, veličine ili posebnosti samo jednog kolektiva koji se bazira na etničkom/nacionalnom porijeklu, teritoriji, prošlosti, jeziku ili pobožnosti.

U nastavnim planovima i programima¹⁰ prema kojima se izvodi nastava u osnovnim školama u BiH nije posebno specificirano koje bi vrijednosti učenici trebali razvijati i usvajati u okviru nastave iz geografije/zemljopisa, historije/povijesti/istorije, bosanskog/hrvatskog/srpskog jezika i književnosti i vjeronauka/e. Uvidom u

¹⁰ Okvirni nastavni plan i program za devetogodišnju osnovnu školu u Federaciji Bosne i Hercegovine (2008), Nastavni plan i program za devetogodišnje osnovne škole na hrvatskome jeziku u Bosni i Hercegovini (2008), Nastavni plan i program za osnovno obrazovanje i vaspitanje Republike Srpske (2014).

ciljeve i ishode učenja definisane ovim dokumentima identifikovano je nekoliko mjesta gdje se vrijednosti ipak spominju.

Tako u nastavnim planovima i programima od šestog do devetog razreda stoji da bi se u okviru izučavanja predmeta Geografija, Historija/Povijest/Istorija i Vjeronauk/a trebalo afirmirati i poticati razvijanje vrijednosti kao što su odgovornost, saradnja, solidarnost (humanost), jednakost i sloboda. Odgojno-obrazovni ciljevi izučavanja predmeta Jezik i književnost gotovo u cijelosti su usmjereni na usvajanje znanja i ovladavanje vještinama. U nekim od ciljeva je ipak navedeno kako bi učenici trebali razvijati osjećaj za ljepotu, pravednost, humanost, poštivati druge i drugačije, razvijati ljubav prema svim narodima te uočavati važnost dobrih međuljudskih odnosa.

Rezultati analize pokazuju da su **sadržaji koji govore o univerzalnim vrijednostima prepoznati u manje od jedne trećine analiziranih lekcija u svim udžbenicima** obuhvaćenih analizom (N=733). Od toga se u 548 lekcija vrijednosti samo spominju, što znači da se pojam koji označava vrijednost samo deklarativno navodi ili se objašnjava njegovo značenje a da se ne potiče razvijanje i usvajanje tih vrijednosti.

U svega 185 lekcija (7 % ukupnog broja analiziranih lekcija) vrijednosti se promoviraju, što podrazumijeva da se vrijednost kontekstualizira, da se ostavlja mogućnost diskusije, da sadržaji potiču na promišljanje, vode ka zaključivanju i potiču usvajanje vrijednosti (Tabela 5).

	Broj lekcija	Vrijednosti se spominju	Vrijednosti se promoviraju
U lekciji se prepoznaje vrijednost	733 (27 %)	548 (20 %)	185 (7 %)
U lekciji se ne prepoznaje vrijednost	1935 (73 %)		
Ukupno	2668 (100 %)		

Tabela 5 Zastupljenost univerzalnih vrijednosti u ukupnom broju analiziranih lekcija

Vrijednosti koje se najčešće prepoznaju u analiziranim sadržajima su **odgovornost, jednakost i život**. Prate ih sloboda i saradnja, dok se solidarnost, mir i ljubav prepoznaju dosta rjeđe.

U tabeli ispod (Tabela 6) navedene su frekvencije primjera za vrijednosti odnosno koliko puta je vrijednost prepoznata u sadržajima obuhvaćenim analizom i šta sve jedna vrijednost podrazumijeva. Važno je istaknuti da broj primjera ne odgovara broju lekcija, odnosno da je jedna lekcija mogla sadržavati nekoliko primjera za različite vrijednosti ili niti jedan primjer za nijednu od navedenih vrijednosti.

Vrijednost	Frekvencija primjera u svim udžbenicima
odgovornost (odgovornost prema sebi, drugima, životnoj sredini, kulturno-historijskom naslijeđu, radu)	317
jednakost (ravnopravnost, pravičnost, pravednost, poštenje)	213
život (blagostanje, optimizam, humor, sreća)	194
sloboda (sigurnost, stvaralaštvo/umjetnost/kreativnost/ljepota, znanje/nauka/obrazovanje, istina)	166
saradnja (pluralizam, zajedništvo, suživot, tolerancija, kozmopolitizam, prijateljstvo)	156
solidarnost (čovjekoljublje, altruizam, humanost, moralnost)	92
Mir	67
Ljubav	39
UKUPNO	1244

Tabela 6 Frekvencija prepoznatih vrijednosti u analiziranim udžbenicima

Najviše sadržaja u kojima se prepoznaju univerzalne vrijednosti detektovano je u analiziranim udžbenicima iz geografije/zemljopisa i historije/povijesti/istorije. Međutim, potrebno je naglasiti da to ne znači da udžbenici za ove predmete i afirmiraju odnosno promoviraju univerzalne ljudske vrijednosti.

Kao što možemo vidjeti iz tabele u nastavku (Tabela 7), vrijednosti se češće samo deklarativno navode, što implicira da afirmacija univerzalnih ljudskih vrijednosti nije uzeta kao polazna pozicija i cilj autora i autorica udžbenika.

Predmet	Broj lekcija u kojima se univerzalne vrijednosti samo SPOMINJU	Broj lekcija u kojima se univerzalne vrijednosti PRO-MOVIRAJU	Broj lekcija u kojima univerzalnih vrijednosti NEMA
Geografija/ Zemljopis	160/602 (27 %)	60/602 (10 %)	382/602 (63 %)
Historija/Povijest/ Istorija	221/665 (33 %)	18/665 (3 %)	426/665 (64 %)
Jezik i književnost (B/H/S)	157/1055 (15 %)	89/1055 (8 %)	809/1055 (77 %)
Vjeronauk/a (islamska, katolički, pravoslavna)	10/346 (3 %)	18/346 (5 %)	318/346 (92 %)
Ukupno	548/2668 (20 %)	185/2668 (7 %)	1935/2668 (73 %)

Tabela 7 Zastupljenost univerzalnih vrijednosti po predmetima

Primjeri koji slijede ilustriraju one sadržaje u kojima se vrijednosti kao što su jednakost, život i sloboda samo spominju. Konstatuje se kako se, npr., ljudi trebaju međusobno poštovati, kako bi svi trebali imati jednaka prava i kako različitosti predstavljaju bogatstvo čovječanstva, međutim ne navodi se niti se problematizira kako jednakost osigurati niti se nudi mogućnost diskusije o tome šta dovodi do nejednakosti ili zašto na različitost trebamo gledati kao na bogatstvo.

Među narodima treba da postoji etnička tolerancija koja podrazumijeva međusobno uvažavanje i mogućnost svakog naroda svijeta da slobodno izražava svoju kulturu, jezik, običaje i religijsko opredjeljenje...
Ljudi cijelog svijeta treba da se međusobno poštuju i uvažavaju bez obzira na njihovu spolnu, rasnu, nacionalnu i religijsku pripadnost...
 Dužnost i obaveza bogatih, zdravih i obrazovanih je da pomažu siromašne i nemoćne... (*Lekcija: Strukture stanovništva, GZ1*)

Deklaracijom o pravima čovjeka i građanina prvi put u povijesti **utvrđena su sveopća ljudska i građanska prava – ljudi se rađaju slobodni, jednaki su pred zakonom, a njihova je privatna svojina neotuđiva.** (Lekcija: *Francuska građanska revolucija, HIP22*)

Kada se osvrnemo oko sebe, prepoznat ćemo ljude različitih imena, izgleda, interesa. Primijetit ćemo da istu stvar vidimo na različite načine u zavisnosti od iskustva, motivacije, kulture iz koje dolazimo. **Ove različitosti su bogatstvo čovječanstva, bogatstvo Ummeta.** (Lekcija: *Šta čovjeka čini čovjekom, V12*)

4.1.1 Sadržaji u funkciji afirmacije univerzalnih ljudskih vrijednosti

Sadržaji koji **promoviraju usvajanje i razvijanje vrijednosti** prepoznati su u svega 185 lekcija, od toga u 10 % analiziranih lekcija iz geografije/zemljopisa, 8 % analiziranih lekcija iz jezika i književnosti, 5 % analiziranih lekcija iz vjeronauka/e i 3 % analiziranih lekcija iz historije/povijesti/istorije.

Vrijednosti koje se najčešće **promoviraju su odgovornost i život.** S druge strane, vrijednosti koje se rjeđe ili uslovno rečeno najmanje promoviraju su mir i ljubav.

Vrijednost **odgovornost** se u udžbenicima **geografije** najčešće promovira u kontekstu lične i kolektivne odgovornosti u zaštiti životne sredine. U lekcijama koje obrađuju teme kao što su tlo, biljni i životinjski svijet, ugroženost životne sredine, autori i autorice, pored objašnjavanja osnovnih koncepata i termina, ukazuju i na uzročno-posljedične veze kako prirodnih procesa tako i uloge čovjeka, pri čemu su iskazani određeni vrijednosni sudovi koji promoviraju odgovornost čovjeka prema svom okruženju i životnoj sredini.

Svojim aktivnostima čovjek ne utiče samo na poboljšavanje kvaliteta zemljišta nego i na smanjivanje, različitim oblicima zagađenja (hemijskim, fizičkim, biološkim i dr.). Najčešće, zemljište se zagađuje upotrebom pesticida, deterdženata, ispuštanjem komunalnih i industrijskih voda i fizičkim otpadom. Na destrukciju/uništavanje zemljišta utiču i određeni fizički procesi, npr. erozija. Ona odnosi produktivni sloj, a u isto vrijeme slabi kvalitet zemljišta ispiranjem humusa i mineralnih materija. Sječa šuma, izgradnja puteva, otvaranje kamenoloma i druge ak-

tivnosti čovjeka pospješuju eroziju i utiču na smanjenje produktivnih/korisnih površina. Možemo zaključiti da zaštita i racionalno korištenje zemljišta predstavlja uslov razvoja života na Zemlji, posebno razvoja poljoprivredne proizvodnje i poboljšanja kvaliteta života ljudi. Sve veće potrebe za poljoprivrednim i nezagađenim zemljištem, u nastojanju za sve većim potrebama za proizvodnjom "zdrave hrane" obavezuju nas na aktivne mjere zaštite od zagađenja i zaštite agrarnog zemljišta od nekontrolisane izgradnje raznih objekata (naselja, fabrike, putevi i sl.). Ovakav pristup proizilazi i iz činjenice da nema tehnološkog postupka niti fabrike koja može proizvoditi zemljište koje nam je sve potrebnije. (Lekcija: *Tlo, biljni i životinjski svijet BiH, GZ15*)

U udžbenicima **vjeronauka** odgovornost kao vrijednost se najčešće promovira u kontekstu preuzimanja odgovornosti za vlastite izbore i posljedice ljudskog djelovanja.

Pred tobom su svakodnevno izbori kojima utječeš na svoj život. Nemoj zaboraviti da izbori povlače odgovornost za posljedice koje mogu biti dobre ili loše. Nastoj da svojim izborima izazoveš dobre posljedice. (Lekcija: *Istraj i kad ti je teško – Allahova milost je neizmjerena, V10*)

U udžbenicima **historije/povijesti/istorije** vrijednost koja se najviše promovira je **jednakost** i to najčešće u kontekstu promoviranja rodne ravnopravnosti, jednakih ekonomskih i socijalnih prilika, dok se u udžbenicima za **jezik i književnost** najviše promovira **sloboda** (u kontekstu stvaralaštva, kreativnosti, ljepote, znanja) i **život**.

Devetnaesto stoljeće još uvijek nije bilo sklono ženama. Stoljetne predra-sude bile su jače od logike koja je jasno pokazivala da su žene intelektualno ravne muškarcima, te da nema razloga da imaju manja politička i druga prava. No, već tada su postojale žene koje su bile svjesne kako je riječ o nepravdi. Jedna od njih bila je Mary Wollstonecraft, engleska spisateljica i borac za ženska prava, još potkraj 18. stoljeća, kada se govorilo o pravima čovjeka, ona je govorila o pravima žena: "Ženama govore od djetinjstva i uče ih, na primjeru njihovih majki, da im je u životu potrebno poznavanje ljudskih slabosti, malo lukavosti, smjernost, prividna poniznost, dolično ponašanje i da će im takvi postupci osigurati zaštitu muškarca. Uz to, trebaju biti lijepe, a sve drugo je nepotrebno. (...) Želim pokazati ženama od čega se sastoje pravo dostojanstvo i ljudsko sreća." Komentiraj navedene stavove. Usporedi ih s položajem žena danas. (Lekcija: *Društvo, kultura i promjene u svakodnevnom životu u prvoj polovici 19. stoljeća, HIP21*)

Zašto je mašta “*najveće i najjače oružje na svijetu*”? Objasni Pjesnikove riječi: “*Gdje pjesnici nemaju slobodu, tamo je narod jadan i potlačen*”. Što je osnovna misao ovoga teksta? (*Lekcija: Feđa Šehović, Priča kapetana Frana Porporelosa, JIK20*)

U Tabeli 8 navedene su frekvencije primjera svih vrijednosti koje se promoviraju.

Vrijednost	Frekvencija primjera vrijednosti koje se promoviraju
odgovornost (odgovornost prema sebi, drugima, životnoj sredini, kulturno-historijskom naslijeđu, radu)	98
život (blagostanje, optimizam, humor, sreća)	53
jednakost (ravnopravnost, pravičnost, pravednost, poštenje)	41
sloboda (sigurnost, stvaralaštvo/umjetnost/kreativnost/ljepota, znanje/nauka/obrazovanje, istina)	38
solidarnost (čovjekoljublje, altruizam, humanost, moralnost)	33
saradnja (pluralizam, zajedništvo, suživot, tolerancija, kozmopolitizam, prijateljstvo)	26
mir	17
ljubav	12
UKUPNO	318

Tabela 8 Frekvencija primjera vrijednosti koje se promoviraju

Primjeri koji slijede ilustriraju sadržaje koji vrijednosti kao što su jednakost, život, saradnja i solidarnost promoviraju – kontekstualiziraju, i gdje se sadržaji povezuju sa sadašnjosti i svakodnevnim životom te se ostavlja mogućnost diskusije.

Međutim, prosperitet je do nedavno bio namijenjen samo manjinskom bjelačkom stanovništvu. Bjelačko stanovništvo je svojom rasističkom politikom apartheida u potpunosti isključilo nebjelačko stanovništvo (crnce i mješanice) iz svakog političkog, ekonomskog i kulturnog života zemlje. Posljedice ovakve politike uslovile su nejednak društveni i ekonomski razvoj stanovništva različitih rasnih obilježja. Stanovništvo Republike Južne Afrike je dugo vremena bilo podijeljeno po rasnoj

osnovi – politika apartheida ... Sigurno ste čuli za apartheid i Nelsona Mandelu. Pokušajte objasniti šta je to apartheid i kakve veze ima Nelson Mandela s ukidanjem ove grozne rasističke podjele. (*Lekcija: Republika Južna Afrika, GZ5*)

Fotografija – Jevreji su na odjeći morali nositi prišivenu žutu zvijezdu da bi u svakom trenutku bili prepoznatljivi. Šta misliš kako se osjećaju ovi ljudi dok hodaju ulicom? Kako bi se ti osjećala/osjećao da moraš nositi takvu ili sličnu oznaku? (*Lekcija: Fašizam u Italiji i nacizam u Njemačkoj, HIP9*)

Svatko je od nas iznimno važan. Svatko od nas pridonosi tomu da zajednički život bude sigurniji i ugodniji. Slabost jednoga loše utječe na dobro cijele zajednice. Svaki je čovjek stoga pozvan da vlastitim sposobnostima, darovima i zalaganjem pridonosi izgradnji boljega života. To se napose ostvaruje razvijanjem kvalitetnih odnosa: sa svijetom i stvarima koje ga okružuju, s drugim ljudima, sa samim sobom, s Bogom ... U životu susrećemo različite zajednice. I mi smo jedna zajednica. Što očekujemo od svoje zajednice i što smo spremni učiniti da se svatko u njoj osjeća prihvaćenim? Važno je da smijemo računati jedni na druge, osobito kad nam je potrebna pomoć i kad drugi od nas očekuju da im pomognemo.... JESTE LI ZNALI? Na žalost, često odbacujemo one koji se razlikuju od nas, a posebno gluhe, slijepe, siromašne itd. Znete li međutim: da je Bach posljednih godina života bio slijep; da je Beethoven bio gluh, ali je ipak skladao jer je mogao zamisliti zvuk posljednjih nota; da je Mozart počeo skladati već s pet godina, da je išao na turneje po Europi i svirao pred članovima kraljevskih obitelji, ali da je uvijek bio siromašan? Umro je toliko siromašan da mu je na pogrebu bio samo grobar.... RAZMIŠLJAJMO i RAZGOVARAJMO ... Kako svatko od nas može pridonositi kvalitetnijem životu? ... Koje sve razlike uočavate među ljudima s kojima živite? Što im je zajedničko? (*Lekcija: Ja i drugi zajedno, V1*)

Trebamo nastojati da svojim riječima uvijek ističemo ono što je lijepo i korisno – na taj način podstičemo druge da govore lijepije riječi i da čine dobra i korisna djela. Riječi su pokretale mnoge sukobe u prošlosti, ali i mirile najveće neprijatelje. Možemo lijepim riječima i njih potaknuti da budu još bolji i uspješniji u svome životu. Riječima, isto tako, ljude možemo povrijediti, naljutiti, navesti ih na ono što je loše ili nam mogu postati neprijatelji. (*Lekcija: Riječi koje nas nadržuju, V11*)

4.1.2 Propuštene prilike za afirmaciju univerzalnih ljudskih vrijednosti

Prema procjeni istraživačica i istraživača, teme koje se od šestog do devetog razreda obrađuju u gradivu geografije, historije/povijesti/istorije, jezika i književnosti i vjeronauka/e nude brojne mogućnosti za promociju univerzalnih vrijednosti, međutim, te mogućnosti su u mnogim lekcijama neiskorištene.

U lekcijama iz geografije u kojima se naprimjer govori o prirodnim katastrofama kao što su zemljotresi, poplave, cunami ili gdje se spominju nuklearne katastrofe, autori i autorice udžbenika propuštaju da promoviraju odgovornost, saradnju, zajedništvo, solidarnost. Podaci se navode taksativno, informacije se daju u vidu konstatacija ili zanimljivosti i ne ide se dalje od toga, ne potiče se diskusija niti se propituje uloga i zadaća društva i pojedinca.

Pojava zemljotresa ne može se uspješno predvidjeti i zbog toga u svijetu svake godine strada na hiljade ljudi. (*Lekcija: Vulkanizam i zemljotresi, GZ9*)

Zanimljivosti.... U Černobilskoj nuklearnoj elektrani na sjeveru Ukrajine, dogodila se 1986. godine najveća nuklearna katastrofa. Radioaktivnim padavinama zagađena je velika površina sjeverne Ukrajine i jugoistočne Bjelorusije. Negativne posljedice radioaktivnog zračenja osjećaju se i danas. Posljednji reaktor u Černobilu zatvoren je 2000. godine. (*Lekcija: Ukrajina, GZ11*)

U udžbenicima historije/povijesti/istorije dominira rekonstrukcija političke historije razdoblja koje se obrađuje, a ostale se sfere ljudskog djelovanja u prošlosti često zanemaruju. Teme koje se tiču privrede, kulture, obrazovanja, položaja žena, djece, nižih društvenih slojeva, u većini udžbenika se obrađuju sporadično, čime se propuštaju prilike za afirmaciju univerzalnih vrijednosti. U lekcijama koje obrađuju teme osvajanja i osvajačkih politika, često nije iskorištena prilika da se objasni i naglasi zašto je postizanje i očuvanje mira važno. Navode se negativne posljedice ratova (razaranja, broj ljudskih žrtava, uništavanje materijalnih

dobara i kulturne baštine), međutim vrijednosni sud o ratu kao načinu rješavanja sukoba izostaje.

Dva su saveza po mnogočemu bila neprijateljska, a sukobljeni interesi nisu se mogli riješiti političkim putem. Bilo je očigledno da rat jednom mora izbiti, no ostalo je još samo pitanje povoda. (*Lekcija: Početak Prvog svjetskoga rata, HIP22*)

Naravno, teritorijalno širenje nije bilo moguće postići bez ratova. (*Lekcija: Razvoj Sjedinjenih Američkih Država i rezultati Građanskog rata, HIP6*)

Univerzalne ljudske vrijednosti, iako često prepoznatljive u književnim djelima (priča, odlomak, pjesma) koja se obrađuju u udžbenicima bosanskog/hrvatskog/srpskog jezika i književnosti se ipak vrlo rijetko promoviraju budući da se ne aktualiziraju pitanjima ili nisu u fokusu lekcije.

Niz je primjera u kojima se analiza bavi samo likovima, gdje se interpretacija često svodi na formalni nivo, gdje se pažnja skreće na jezik i formu, a ne propituju se postupci likova i zanemaruje se sadržaj. Od učenika se ne traži da aktualiziraju značenje i iskažu svoj vlastiti odnos, čime se propušta prilika za razgovor o vrijednostima o kojima književna djela govore.

Nadalje, teme kao što su tradicija, patrijarhat, nasilje, represija, nejednakost i nepravda rijetko se problematiziraju i kontekstualiziraju i pristupa im se površno, čime se lekcije svode na puko reproduciranje i pamćenje činjenica bez mogućnosti diskusije, pažnja se skreće s bitnog na nebitno, ohrabruju se stereotipni prikazi, a istovremeno se propušta i prilika za promoviranje univerzalnih vrijednosti kao što su jednakost i sloboda.

Nasilje se generalno ignoriše, ne postavljaju se pitanja šta do nje ga dovodi i koje su posljedice niti se postavljaju pitanja o odnosu prema ženama niti o patrijarhalnoj/epskoj kulturi pa tako nasilje nad ženama ostaje zanemareno, kao dio humorne slike patrijarhalne porodice.

BREZA (Odlomak) (Janica, neobično lijepa djevojka, udaje se za Marka Labudana, seoskog lugara, u njegovoj porodici nije bila omiljena. Naporno je radila, ali je ipak bila potcjenjivana i mučena. Njihovo tek rođeno dijete umire, a ona, iako bolesna i iznemogla, mora raditi teške fizičke poslove...)

... Inače bio je on prilično dobar, tek malo strog, kako i treba da je pravi čovjek. Čušio je Janicu u ovu godinu dana kako zajedno žive, tek jedanput. Pa i tu je ona bila kriva, priznala je i sama, jer koji ju je đavao gonio da se na nj otresa kada je vidjela da je malo, ko reći ćemo, pijan...

INTERPRETACIJA ... Kakav je bio odnos ukućana prema Janici? Ko ju je posebno "gnjavio" i zašto? Može li se to pripisati običajima, svekrvinoj/svekrevoj naravi, ili i jednom i drugom?... Šta je nagnalo Miku da oženi Janicu? Kakav je njegov odnos prema Janici? (*Lekcija: Pripovijetka, Slavko Kolar, Breza, JIK9*)

U udžbenicima vjeronauka mogu se naći brojni primjeri sadržaja koji podržavaju razvijanje i usvajanje vrijednosti kao što su život, odgovornost, saradnja, solidarnost, jednakost, međutim ti sadržaji se najčešće stavljaju u kontekst religije koja se izučava i vezuju uz dogmatsko učenje i uvjerenja određene religijske zajednice. Tako se vrijednosti ne predstavljaju kao univerzalne već kao religijske i svode se na partikularitet jedne grupe odnosno jedne religije i tada više ne govorimo o univerzalnim već o partikulariziranim vrijednostima.

Također, iako autori i autorice udžbenika za islamski, katolički i pravoslavni vjeronauk ne zanemaruju druge monoteističke religije, način na koji se druge monoteističke religije predstavljaju uglavnom se svodi na formalno, taksativno navođenje nekih aspekata učenja u drugim religijama i spominjanje drugih vjerskih zajednica kako bi se uočile razlike u učenju i prakticiranju. Time se propušta prilika za promociju univerzalnih ljudskih vrijednosti kao što su saradnja, sloboda, jednakost.

Kršćanski ideal slobode: Sloboda je san svake osobe i težnja svakog društva. Pojam i ideal slobode jedan je od velikih plodova kršćanstva. Veliki filozofi ustrvrdju da "cijeli dijelovi svijeta, Afrika i Orijent" kao ni stari Grci ni Rimljani nisu poznavali ideju istinske slobode. Ideja i ideal slobode pojavljuju se u svijetu zahvaljujući kršćanstvu. Prije kršćanstva nije se mislilo da je čovjek slobodan. Mislilo se da životom vladaju

priroda, tajanstvene snage, sudbina i sl. Kršćanstvo donosi posve novu sliku svijeta i čovjeka. Sudbinu zamjenjuje Bog koji čovjeku daruje slobodu. Čovjek je pozvan da slobodno i odgovorno živi slobodu darovanu od Boga. (*Lekcija: Sloboda izvire iz prave ljubavi, V2*)

4.1.3 Sadržaji u funkciji indoktrinacije

Operativna definicija pojma indoktrinacija izvodi se iz rasprave Koncepti indoktrinacije (*Concepts of indoctrination: Philosophical essays*, Edited by I. A. Snook, Routledge, London and Boston, 2010 (1972)) kao **negativan vid obrazovanja koji kombinira metod, sadržaj i namjeru, tako da navodi ljude/đake da povjeruju i prihvate (namjera) neku doktrinu ili ideologiju (sadržaj) ometajući njihovo racionalno razmišljanje (metod).**

U ovoj konkretnoj analizi udžbenika nacionalne grupe predmeta, indoktrinacija se odnosi na nastojanje obrazovnih vlasti (autora nastavnih planova i programa i udžbenika, a na neki način i zakonodavnih tijela) da vrijednosti svakog posebnog konstitutivnog (srpskog, hrvatskog, bošnjačkog) nacionalizma predstave kao poželjne i jedine ispravne. Istraživači su indoktrinaciju detektirali u odnosu na nacionalizam oslanjajući se na rezultate prethodnog istraživanja, *Čemu učimo djecu*, kao i na rezultate doktorske disertacije Nenada Veličkovića (*Ideološka instrumentalizacija književnosti u bosanskohercegovačkim udžbenicima bosanskog/hrvatskog/srpskog jezika i književnosti na primjerima iz čitanki od petog razreda osnovne škole do četvrtog razreda srednje škole*).

Kao metode ometanja racionalnog mišljenja analiza je prepoznala isticanje vlastitih (nacionalnih) narativa i vrijednosti; pristup sadržajima iz samo jedne (nacionalne) perspektive; pristranost u predstavljanju kulturnih, rodnih, vjerskih i drugih različitosti; neobjektivnost u pitanjima odgovornosti za zločine i sl. Kao sadržaji na kojima su se ove metode aplicirale najfrekventniji su bili pobožnost, tradicija, prošlost.

4.1.3.1 Isticanje samo jednog – naroda, kulture, tradicije, jezika, religije

Važnost očuvanja vrijednosti zasnovanih na specifičnostima nacionalne, historijske, kulturne i vjerske tradicije naroda koji žive u BiH (naročito konstitutivnih naroda) jasno je istaknuta kako u zakonima koji regulišu odgoj i obrazovanje u osnovnim školama u Bosni i Hercegovini tako i u nastavnim planovima i programima.

Međutim, analiza sadržaja udžbenika koji su bili obuhvaćeni analizom ukazala je na to da se gradivo, naročito ono koje obrađuje nacionalnu geografiju i nacionalnu historiju te jezik i književnost, u udžbenicima prezentira tako što se sadržaji politiziraju i ideologiziraju te se podržavaju oni narativi koji potiču nejednakost, separatizam, neprijateljstvo i gdje se različitost vidi kao problem.

U svim udžbenicima registrovani su sadržaji u kojima se ističe samo jedan narod (jedan od tri konstitutivna) i/ili kultura, tradicija, jezik, religija tog naroda. Drugi se spominju usputno ili se ne spominju uopšte, što implicira da učenici o drugima i ne trebaju znati više kao i da su svi učenici kojima se autori obraćaju pripadnici upravo tog konstitutivnog naroda, čime se pretpostavlja da su razredi kao i škole nacionalno/jezički/religijski homogene zajednice.

Tako, npr., u udžbenicima geografije za nastavni plan i program na hrvatskom jeziku nailazimo na primjere u kojima se ističe sve ono što je vezano samo za Hrvate i hrvatsko, dok se u udžbenicima za nastavni plan i program na srpskom jeziku ističe sve ono što je vezano za Srbe i srpsko.

Uzmeđu planinskih bila Vrana i Čvrnsnice smješteno je Blidinjsko jezero. Najveći vrh Čvrnsnice je Pločno (2228 m). To je najveći vrh **hrvatskih prostora**. (Lekcija: *Reljef Bosne i Hercegovine*, GZ27)

Najprije su doseljivali Španjolci, ali zatim i drugi narodi, poglavito Talijani, Nijemci itd. U Argentini živi i znatan broj iseljenih **Hrvata**... Na krajnjem jugu je Punta Arenas, "najjužniji grad na svijetu", gospodarsko

središte i ishodišna luka “na pragu Antarktike”, jedno od središta **naših** iseljenika u Čileu. (Lekcija: Argentina i Čile – Najjužnije države američkog kontinenta, GZ20/GZ22)

Простор Босне и Херцеговине је вијековима био изложен бројним и различитим пресељавањем становништва. У прошлости су биле изражене сеобе **српског становништва** у вријеме турских освајања Босне и Херцеговине. (Lekcija: Društvenogeografske odlike Bosne i Hercegovine, GZ15)

Српски народ је са Грцима кроз цијелу историју имао пријатељске везе засноване на историји, култури и православљу. На полуострву Атос налази се Света Гора са 20 манастира, међу којима и велики **српски манастир** Хиландар. У Солуну (Зејтинлик) и на острвима Крфу и Виду (“плава гробница”) налазе се гробља погинулих **српских војника** у Првом свјетском рату. (Lekcija: Republika Grčka – Zemlja ostrva i poluostrva – Regije i njihov značaj, GZ11)

О другим народима који живе у БиХ, а не припадају конститутивним народима, у удžбеницима географије се говори врло рјетко или готово никакo, што говори о занемаривању и игноранцији мањинских група. Слједeћи примјер то јако добро илустрира; Роми се уопште не спомињу иако су најбројнија национална мањина у БиХ.

Већину становништва чине припадници три конститутивна народа: Бошњаци (43,5 %), Срби (31,2 %) и Хрвати (17,4%). Осим припадника ових народа, у Босни и Херцеговини живе и припадници разних националних мањина (Смогорци, Мкедонци, Албанци, Италијани, Маџари и др.). (Lekcija: Zemlje Balkanskog poluotoka, GZ3)

У удžбеницима историје од седмoг до деветoг разредa често је присутна само једна, национална перспектива, при чему је у фокусу само један конститутивни народ.

Тако се, нпр., у удžбенику историје за наставни план и програм на бoсaнскoм језику у лекцијaма које обрађују националну историју Босне и Херцеговине у ратним и постратним периодима више пажње покланја Бошњацима.

Упореда са злочинима усташа над српским живљем запoчели су и злочини четника над Бошњацима и Хрватима. На њиховом челу налазио се пуковник поразене југославенске војске Дража Миајловић. Њихов циљ био

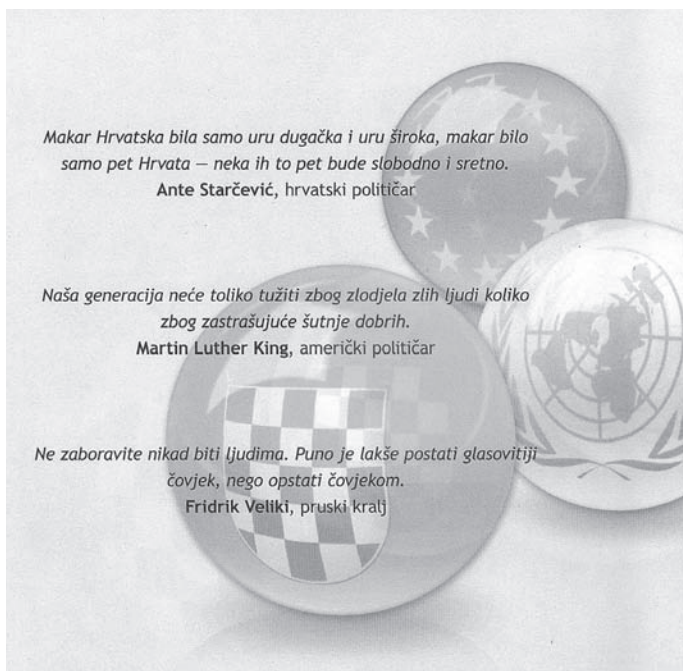
je obnoviti Jugoslaviju i u njoj stvoriti "homogenu Srbiju", to jest etnički čistu srpsku državu. Provodeći taj cilj u djelo četnici su u nekoliko navrata izvršili masovne pokolje Bošnjaka u istočnoj Bosni, posebno u Foči, Goraždu, Vlasenici i okolini te u Srebrenici. Zločini nad Bošnjacima vršeni su i u Koraju kod Brčkog, zatim u gradovima Bosanske Krajinje, istočnoj Hercegovini i u dijelovima Sandžaka. (*Lekcija: Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu, HIP9*)

U udžbenicima za nastavni plan i program na hrvatskom jeziku u kojima se obrađuje historija Evrope u srednjem i novom vijeku i savremenom dobu autori se najviše baziraju na Hrvatsku i dominira hrvatski historijski narativ, dok je historija Bosne i Hercegovine predstavljena znatno skromnije. Sadržaji predstavljaju rekonstrukciju političke historije iz perspektive hrvatske države i nacije i hrvatskog nacionalnog interesa. Ističe se značaj hrvatske nacije i provlači jak osjećaj patriotizma. Bosanski teritorij se predstavlja kao kulturna i geografska cjelina s teritorijem današnje Hrvatske. Ostali susjedni narodi i države, osim Bosne, samo su uzgred spomenuti i nije im posvećena naročita pažnja. U lekcijama koje obrađuju teme ratova i stradanja potencira se stradanje samo hrvatskog naroda i ističe ugroženost Hrvata i svega hrvatskog.

Područje Bosne bilo je naseljeno još u prapovijesti. Materijalni ostaci prapovijesnih kultura pokazuju da je bosanski teritorij činio jedinstvenu kulturnu i geografsku cjelinu zajedno s teritorijem današnje Hrvatske. Dolinama bosanskih rijeka vodili su glavni putovi iz Panonije Podunavlja prema Jadranu. Njima su se kretali trgovci i ostali putnici, ujedinjujući na taj način jadransku obalu s panonskim zaleđem. Tim istim putovima u novu su domovinu stigli i Hrvati, čiji se jedan dio na putu prema Dalmaciji zaustavio u Bosni i tu naselio. Početni dio srednjovjekovne bosanske povijesti na taj je način usko vezan uz Hrvatsko kraljevstvo. Dapače, određeni dio Bosne bio je u to vrijeme sastavni dio srednjovjekovne hrvatske države, o čemu svjedoči i bizantski car – pisac Konstantin VII. Porfirogenet. Od početka XII. stoljeća Bosna je započela svoj samostalni razvitak, a na njezinom su se čelu nalazili vladari hrvatskog roda. (*Lekcija: Srednjovjekovna Bosna i Hum, HIP18*)

... FNRJ je određena kao savezna narodna država republikanskog oblika, s jasno centraliziranom upravom. Time je centralistička uprava posve uništila gotovo svaku državnost republika, a na sva rukovođeća

mjesta postavljani su isključivo komunisti koji su podržavali takav sustav vlasti i gušili svaki znak demokracije. Hrvati su bili slabo zastupani u državnim službama. Na najvišim razinama državne vlasti i KP poštovano je načelo nacionalne ravnopravnosti (raspodjela po nacionalnom ključu), ali je na nižim razinama taj omjer u mnogim slučajevima bio poremećen, uglavnom u korist Srba... Iseljavanje Hrvata iz domovine, započeto još potkraj 19. st., nastavilo se i 60-ih i 70-ih godina pa je njihov broj u inozemstvu bio gotovo jednak onomu u domovini. Oni pak koji su ostali u Hrvatskoj i od nje stvarali jednu od najrazvijenijih jugoslavenskih republika morali su prema postojećim zakonima znatna sredstva davati saveznoj vlasti. Na štetu vlastitog razvoja. Hrvatska je morala novčano potpomagati i gospodarski razvoj nerazvijenih dijelova Jugoslavije izdvajanjima iz vlastitoga gospodarstva... u čemu se ogledala podređenost Hrvata i Hrvatske u novoj jugoslavenskoj državi? Što je uzrokovalo iseljavanje Hrvata iz domovine? (Lekcija: Od ZAVNOH-a do Hrvatskog sabora, HIP24)

Slika 2 Umjesto predgovora, Udžbenik povijesti za 8. razred osnovne škole (HIP24)

Slična situacija je i s udžbenicima istorije za sedmi, osmi i deveti razred koji se koriste u školama koje rade po nastavnom planu i programu na srpskom jeziku gdje također dominira jedan nacionalno historijski diskurs i ističe se uloga samo jednog – srpskog naroda. U prezentaciji sadržaja se često koristi ignorancija, redukcija, mistifikacija i imputacija.

Србија је израстала у водећу хришћанску државу на Балкану. Стварала је планове окупљања свих Јужних Словена за ослобођење од туђинске власти. (*Лекција: Velike sile i Balkan, HIP12*)

Срби су чинили у партизанским јединицама апсолутну већину бораца, што значи да је српски народ дао највећи допринос побједи над фашизмом. Допринос у борби против фашизма и ослобођењу Југославије дали су и остали југословенски народи: црногорски, муслимански (бошњачки), хрватски, словеначки и македонски. (*Лекција: Rat u Jugoslaviji 1944–1945. godine, HIP13*)

Дезинтеграција Србије. Уставом из 1974. године Србији је нанесена велика штета. Одвојене су крајине Војводина и Косово, које су постале државе у држави... У обје покрајине дјеловали су сепаратисти и аутономиши. Српски народ на Косову нашао се у веома тешкој ситуацији. Шиптарски сепаратисти и националисти јавно су тражили Косово-републику и њено припајање Албанији... ХДЗ је свој политички програм темељила на сецесији... (*Лекција: Nasilna secesija i raspad socijalističke Jugoslavije, HIP13*)

Након атентата почиње прогон Срба и уништавање њихове имовине. Исти дан демолиран је хотел “Европа” чији је власник Србин, Глигорије Јефтановић. Слиједи хапшење угледних српских трговаца, књижевника (међу њима и Иве Андрића) и политичара. (*Лекција: Srbi u BiH i Prvi svjetski rat, HIP13*)

I u udžbenicima za bosanski/hrvatski/srpski jezik i književnost dominiraju sadržaji koji ističu samo jedan (konstitutivni) narod i jezik, kulturu i tradiciju tog naroda, čime se drugi ignorišu i o njima se ne uči. Ovakvi sadržaji, koliko god da doprinose izgradnji nacionalnog identiteta i ljubavi prema domovini (najčešće onoj koja se smatra “matičnom”, kao što je Srbija bosanskim Srbima, a Hrvatska bosanskim Hrvatima), u konačnici ne podr-

žavaju učenje o drugima, poštivanje slobode drugih ljudi, interkulturalno razumijevanje, jednakost, odgovornost...

Tako se, na primjer, u čitankama za bosanski jezik navode primjeri samo iz bošnjačke usmene književnosti, zanemaruje se postojanje i drugih usmenih tradicija, a o historiji književnosti govori se samo u okviru jedne, bošnjačke tradicije.

I danas je sevdalinka najljepši oblik narodne pjesme koja se pjeva i čuva u svom najljepšem izvornom obliku. (*Lekcija: Sevdalinka, JIK1*)

U starijoj bošnjačkoj književnosti (tj. književnosti do 19. stoljeća) posebno mjesto pripada stvaralaštvu na orijentalnim jezicima (turskom, arapskom i perzijskom), a pogotovo tzv. divanskoj poeziji – osobenoj pjesničkoj pojavi utemeljenoj na sufijskom, islamsko-mističkom doživljaju svijeta i života... (*Lekcija: Lirska pjesma, JIK5*)

Ili da damo primjer čitanke za hrvatski jezik gdje se uzima zdravo za gotovo da su svi korisnici (kupci čitanke) kršćani i da slave kršćanske/katoličke praznike. To implicira da autori pretpostavljaju da ljudi drugih religija, ateista, agnostika uopće nema, pri čemu ovakav pristup ostavlja sve druge, “nekatolike”, izvan nastavnog procesa, koji, na zadatke koji se postavljaju pred njih, ne mogu odgovoriti.

U čemu je ljepota i veličina Božića. U svete božićne dane u svačiju kuću uđe mali Isus... Opiši jedan svoj doživljaj Božića. Posebnu pozornost posveti raspoloženju u svojoj obitelji i božićnim običajima u svome zavičaju. (*Lekcija: Svjetlost u kući, Ante Matić, JIK20*)

Opiši kako proslavljaš Uskrs u svome domu. Kakve prigodne uskrsne običaje njeguju ljudi tvoga zavičaja? (*Lekcija: Biblija, JIK20*)

I u udžbenicima za srpski jezik i književnost također je evidentno isticanje samo jednog, srpskog, naroda i jezika kao i dominacija sadržaja i autora koji dolaze iz srpske tradicije i književnosti. To ilustriraju i primjeri biografija pisaca čija se djela obrađuju pa se tako biografijama srpskih pisaca daje znatno veći prostor, ponekad se čak i koriste s ciljem glorifikacije/mistifikacije autora,

dok se za ostale autore biografski podaci navode šturo i često se ne stavlja niti slika pisca.

Шантићеве pjesме Моја отаџбина, Остајте овјде или Ми знамо судбу добро је знао готово сваки Србин. (*Lekcija: Mi znamo sudbu, Aleksa Šantić, JIK39*)

Старославенски језик у различитим својим редакцијама (измјенама код различитих словенских народа под утицајем народних говора) назива се црквенославенски језик, јер се претежно употребљавао у јеванђељима и другим црквеним књигама. Али, и у то вријеме било је текстова (истина не црквених, нити књижевних) који су писани на чистом српском народном језику. Најстарији такав сачувани текст јесте Повеља Кулина бана из 1189. године... Код неправославних словенских народа (а у то вријеме је било доста и Срба који су били католичке вјере) црквени обред у западној, католичкој цркви, био је на латинском језику. На латинском језику, у позном средњем вијеку, створена је и значајна књижевност у Дубровнику, Далмацији и Боки Которској. (*Lekcija: Razvoj srpskog jezika do XIX vijeka (do Vuka Karadžića), JIK40*)

Биљешка о писцу

Петар Петровић Његош (1813–1851) један је од највећих наших pjesnika. (Његово право име је било Раде, а име Петар је добио кад се закаљујерио).

Најважније Његошево дјело, **Горски вијенац**, штампано је у Бечу знамените, за српску књижевност, 1847. године. Знамените по томе што су исте године штампани Вуков превод *Новога зајвјета* и *Песме Бранка Радичевића*, што је обезбједило побједу Вукове реформе.

Горски вијенац је једно од најбољих дјела српске књижевности. Вријеме му не умањује значај. Напротив — стално се и изнова откривају нове вриједности Његошеве мисли. **Горски вијенац** је пун народне мудрости и Његошеве мисловности.

Његова дјела су још и: *Луча микрокосма*, *Лажни цар Шлепан Мали*, низ мисловних pjesама и пјевања у духу народне поезије.

Биљешка о писцу

Zulfikar Zuko Džumhur (1921 — 1989), slikar, novinar, karikaturist, putopisac. U književnom životu poznat je po svojim knjigama putopisne proze — *Pisma iz Azije* i *Nekrolog jednog caršiji*.

Биљешка о писцу

Ivan Mažuranić (1814-1890) hrvatski je pisac, rođen u Novom Vinodolskom. Prve pjesme napisao je već u gimnaziji, a od 1835. године, kada је počela izlaziti *Danica ilirska* postaje један од njenih најистакнутијих saradnika, objavljuјуći uz stihove i aforizme, članke, преводе. Dopunio је 14. i 15. pjevanje Gundulićevog *Osmana*. Spjev *Smrt Small-age Cengica* djelo је trajne vrijednosti.

Slika 3 Primjeri neujednačenog navođenja biografija pjesnika i pisaca, Čitanka za 9. razred osnovne škole (JIK42)

Primjeri sadržaja koji govore o jezičkoj i književnoj tradiciji drugih, nekonstitutivnih, naroda koji žive u Bosni i Hercegovini, kao što su Romi ili Jevreji, rijetki su i, nažalost, često predstavljaju pojednostavljene i reducirane prikaze kojima se ili zadovoljava kriterij političke korektnosti ili se čak podržavaju stereotipi (kao

u primjeru Uspavanke, vidi niže), ali se jako rijetko potiče na razumijevanje drugih, saradnju, solidarnost, jednakost i afirmaciju pluralizma kao kvaliteta.

Шта о ромској души сазнајемо из овог лирског монолога? Која ријеч посебно истиче снагу жеље за путовањем из краја у крај...
(Лекција: *Mart, Iz pjesme Miroslava Antića, JIK1*)

Ово је једна ромска успаванка. Шта из ове пјесме сазнајете о животу Рома?

Успаванка

Разапела сам љуљку под шљивом

И дјетету је добро.

Киша пада, окупа га.

Лишће слети, покрије га.

Коза прође, подоји га.

Вјетар дуне, уљуља га.

Спавај, сине, мирно спавај,

Слушај мајку и не плачи.

Ромска народна пјесма

(Лекција: *Lirska narodna pjesma, JIK3*)

Ovakvim pristupom autori i autorice pretvaraju udžbenike za jezik i književnost u zbirke tekstova koje će učenike više upućivati u nacionalnu ideologiju i formalne osobine teksta, a manje u bogata i raznolika značenja književnosti.

4.1.3.2 Zastupljenost jedne perspektive

U analiziranim udžbenicima, određene pojave, događaji i ličnosti često su predstavljeni iz samo jedne (etnocentrične/eurocentrične) perspektive, pri čemu se koriste pojednostavljeni prikazi, redukcija, relativizacija, ignorancija, imputacija i mistifikacija. To znači da se ne sagledava cjelina, da se zaključuje na osnovu prigodno izabranog sadržaja, da se pažnja učenika skreće s bitnog na nebitno, da se izbjegava rasprava, izriču nejasni stavovi, da se namjerno ne vidi drugi i drugačiji, da se ohrabruju stereotipi, da se pojave i događaji (namjerno) pogrešno ili nepotpuno tumače, te da se subjektivnost pretvara u objektivnost tako što se koriste retorika, fraze, dvosmislenosti, metafore. Ovim ne

samo da se onemogućava kritičko promišljanje već se i onemogućavaju afirmacija i razvijanje vrijednosti poput slobode, jednakosti i odgovornosti.

U udžbenicima geografije se pitanja i teme kao što su kolonizacija, oružani sukobi, raspodjela dobara i prirodnih resursa, siromaštvo, obrazovanje i migracija stanovništva rijetko problematiziraju i kontekstualiziraju i pristupa im se površno, čime se lekcije svode na puko pamćenje činjenica bez mogućnosti diskusije. Tako se ne pojašnjava niti se potiče diskusija o pogubnosti politike rasne segregacije, uskraćivanja sloboda i ravnopravnosti. Ne spominje se počinjena nepravda i nasilje kao ni neravnopravan položaj u kojem se danas nalazi starosjedilačko/autohtono stanovništvo Srednje i Južne Amerike ili Australije. Siromaštvo kao stanje i pojava se samo konstatuje, a ratovi i oružani sukobi se navode kao karakteristike određenih geografskih područja, pri čemu se ljudske žrtve i druge posljedice rata navode samo usputno.

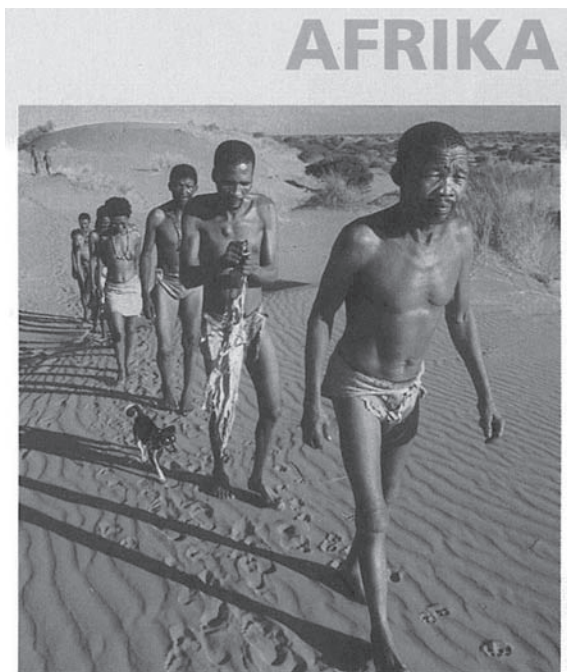
Angloamerika je dio Sjeverne Amerike koji su naselili Englezi, Škoti i Irci. **Indijance koje su tamo zatekli, gotovo su uništili.** Kasnije su ih zatvorili u tzv. rezervate gdje im je kretanje bilo ograničeno. Osim toga, iz Afrike su dovozili crnce kao roblje. Potomci afričkih robova desetljećima su se borili za svoju ravnopravnost s bijelcima. **Danas je Angloamerika uglavnom govorno područje engleskog jezika.** (Lekcija: Amerika – Podjela Amerike, GZ24)

Starosjedilačko stanovništvo Australije su Aboridžani... **Danas na tlu Australije živi oko 200 000 Aboridžana, što je samo 1% od ukupnog stanovništva Australije.** Većina Aboridžana nastanjena je u rezervatima u sjevernim dijelovima zemlje gdje **žive svojim tradicionalnim nomadskim životom.** (Lekcija: Australija – Društvenogeografske odlike, GZ5)

Područje Bliskog i Srednjeg istoka su područja sa nestabilnim političkim zbivanjima i brojnim ratovima. Nalazišta nafte nisu samo blagodet ovih zemalja, već vrlo često i uzrok brojnih sukoba. **Svjedoci smo ratnih zbivanja, brojnih auto-bombi, terorističkih napada i atentata u Iraku.** Slični sukobi se vode i u Afganistanu, Palestini i Izraelu. **Zbog izraelsko-arapskog rata čak je i Suecki kanal bio zatvoren od 1967. do 1975. godine.** (Lekcija: Sredozemlje – Mediteran, GZ2)

U lekcijama u kojima se obrađuju drugi kontinenti, naročito u onim o Africi, stanovništvu afričkih zemalja, privredi i sl. prisutni su sadržaji iz kojih se iščitavaju diskriminatorni stavovi i potiču stereotipi, čime se indirektno promiče suprematija “bijelog, savremenog čovjeka” u odnosu na sve druge. Stanovnici afričkih zemalja se na fotografijama često prikazuju u kontekstu koji asocira na bijedu, siromaštvo i nerazvijenost.

Većinsko crnačko stanovništvo – Najveći dio stanovništva čine Bantu crnci. U zapadnom, pustinskom dijelu Južne Afrike žive **primitivna plemena**: Hotentoti i Bušmani. (*Lekcija: Južna Afrika – opšte geografske odlike, GZ13*)

Stanovnici pustinje Kalahari u potrazi za hranom

Slika 4 Primjeri sadržaja koji potiču stereotipe – lekcija *Južnoafrička Republika (GZ22)*

Evidentirani su i primjeri u kojima se korištenjem specifične retorike učenicima usađuju stavovi, politička uvjerenja i ideologije i onemogućava drugačije razumijevanje i interpretacija sadržaja od onoga koji autori i autorice nude.

Na **jedinstvenome prostoru hrvatske domovine**, danas su dvije države – **Bosna i Hercegovina i Republika Hrvatska**. (Lekcija: *Položaj, veličina i granice Republike Hrvatske, GZ27*)

U civiliziranome svijetu više vjera na relativno malome prostoru (izuzev Švicarska) nije baš česta pojava, ali nigdje se ne smatra nevoljom. Naprotiv, vjersko i etničko šarenilo je bogatstvo kultura i običaja. Nažalost, na primjeru bosanskohercegovačke povijesti ne može se izvući takav zaključak... Bosanskohercegovačkim Ustavom utemeljena su dva entiteta (državne zajednice): Federacija Bosne i Hercegovine i Republika Srpska. **Dakle, tri konstitutivna i ravnopravna naroda žive u dva entiteta. Tko je u Bosni i Hercegovini ostao kratkih rukava nije vam teško zaključiti! i bez toga je Bosna i Hercegovina nefunkcionalna državna zajednica.** (Lekcija: *Narodnosni i vjeroispovjedni sastav stanovništva, GZ27*)

Svoj kulturni i svekoliki identitet Hrvati nastoje sačuvati preko hrvatskoga jezika i obrazovanja od vrtića do sveučilišta. Vi sigurno volite filmove i sportske događaje i gledate ih na televiziji. **Koji televizijski program vam je najdraži? Bilo bi vam drago da Hrvati imaju svoj program na državnoj televiziji, zar ne!** (Lekcija: *Narodnosni i vjeroispovjedni sastav stanovništva, GZ27*)

Македонија има сложену (хетерогену) националну структуру. Највише има Македонаца, 70%, а од припадника других народа Албанаца 22%, Турака, Рома, Срба, Влаха... Удио српског становништва се стално смањује. На западу државе Албанци су постали већинско становништво. **Природни прираштај код Македонаца све више опада, а код Албанаца расте.** Због тога се број албанског становништва знатно повећао... **Наведите који су главни проблеми Македоније у погледу етничког састава становништва!** (Lekcija: *BJR Makedonija, Republika Albanija – Osnovne fizičko-geografske i društveno-geografske karakteristike, GZ11*)

I u udžbenicima historije/povijesti/istorije primjetno je da autori sadržaje predstavljaju pojednostavljeno i iz samo jedne perspektive, pri čemu koriste redukciju, relativizaciju i insinuciju. Zaključuje se na malom i prigodnom uzorku, ne sagledava se

cjelina niti se ispituju svi aspekti određenog događaja ili pojave, što vodi ka nepotpunom razumijevanju, nekritičkom promišljanju i neafirmisanju univerzalnih vrijednosti.

U prezentaciji sadržaja, autori udžbenika u prvi plan stavljaju interes države i nacije, a ne čovjeka, te se i o slobodi govori u kontekstu oslobađanja i slobode (jednog, određenog) kolektiva, a ne pojedinca.

Младе балканске државе су свјесне да је дошло вријеме да се читав Балкан коначно ослободи од Турака. У овој лекцији ћете се детаљније упознати са начином на који су Србија и остале балканске земље ослободиле Балкан од турске власти... **Први Балкански рат је срушио вишевијековну турску власт и остатке феудалног система на Балкану и довео до ослобођења свих балканских народа.** (*Lekcija: Balkanski ratovi, HIP13*)

Druga perspektiva, kao i lična odgovornost, često se zanemaruju. Tako su za nasilje, rat, uskraćivanje prava, obično krivi drugi te se ne spominje vlastita odgovornost, bilo pojedinaca ili naroda iz čije pozicije se govori. Jedan čitav narod se karakterizira kao neprijateljski i zločinački, ali kada (i ako) se spominju zločini počinjeni u ime vlastitog naroda, onda su to djela pojedinaca.

На првим вишестраначким изборима, који су одржани 1990. године, побједиле су националне странке и преузеле власт. СДА и ХДЗ су се удружиле у разбијању Југославије. Бошњачки и хрватски посланици у Скупштини Босне и Херцеговине ушли су у коалицију и одлуке доносили без сагласности српских представника... Муслиманско (бошњачко) и хрватско вођство је почетком 1992. године, без пристанка и учешћа српског народа, провело референдум, на којем се релативна већина хрватских и муслиманских гласача изјаснила за издвајање Босне и Херцеговине из Југославије у самосталну државу. Већ 12. априла 1992. године стигло је, на изненађење српског народа, њено међународно признање и почео је рат. (*Lekcija: Rat u Bosni i Hercegovini i nastanak Republike Srpske, HIP13*)

У почетној фази рата Армија Републике Босне и Херцеговине и Хрватско вјеће одбране заједнички су наступали против јединица ЈНА које су у мају 1992. претворене у Војску Републике Српске. Захваљујући огромним количинама наслиједеног наоружања та је војска током прве ратне го-

dine osvojila više od 60% teritorije Bosne Hercegovine. Tom je prilikom sva područja pod svojom kontrolom etnički očistila od nesrpskog stanovništva, uništavajući kulturna, vjerska i druga historijska obilježja koja su potvrđivala njihov nacionalni identitet. (*Lekcija: Ratni i postratni period u Bosni i Hercegovini 1992–2000, HIP9*)

Spomenuta nečasna djela počinjena su uglavnom iz osvete ili koristoljublja, djelovanjem pojedinaca ili kriminalnih skupina, i ona su u surotnosti s časnim ponašanjem goleme većine hrvatskih zapovjednika, vojnika i policajaca u Domovinskom ratu. Ona nisu bila dio hrvatske politike, niti su bila unaprijed isplanirana s namjerom da se Srbi protjeraju iz Hrvatske. To potvrđuju brojni dokumenti i pozitivni primjeri na terenu, svakako višestruko brojniji od zabilježenih incidenata. Za razliku od ubijanja i protjerivanja Hrvata i ostaloga nesrpskoga stanovništva, te razaranja naselja i rušenja kulturnih i vjerskih spomenika koje su srpske snage provodile u Hrvatskoj od 1991. kao dio planske politike etničkog čišćenja, s ciljem stvaranja jedinstvene srpske države na većem dijelu teritorija bivše Jugoslavije. Spomenuto se ne smije zanemariti ako se tijekom povijesnoga procesa u Hrvatskoj od 1990. do 1995. želi prikazati cjelovito i objektivno. Posebice se ne smiju zanemariti okolnosti u kojima su zločini počinjeni. Upravo je zato u Domovinskom ratu veći broj žrtava na hrvatskoj, nego na srpskoj strani. Odnosno, upravo zato što su to uglavnom radile planski, srpske snage počinile su neusporedivo veći broj zločina od svojih protivnika, pa je i broj ubijenih civila Hrvata veći nego broj ubijenih Srba. Uostalom, završna oslobodilačka operacija Oluja provedena je uz minimalne žrtve (vojne i civilne), u odnosu na žrtve koje su na tim prostorima u povijesti prouzročile razne vojske u sličnim završnim operacijama... Uz dužno poštovanje prema svakoj žrtvi i prema patnjama pojedinaca, obitelji ili raznih skupina prouzročenih ratnim djelovanjem, povjesničar je dužan objasniti okolnosti koje su do toga dovele. Na institucijama pravne države je da se svi zločini procesuiraju i njihovi počinitelji primjereno kazne. (*Lekcija: Posljedice domovinskog rata, HIP24*)

4.1.3.3 Različitosť kao problem

U analiziranim udžbenicima, naročito udžbenicima geografije i vjeronauka, identificirani su i primjeri onih sadržaja koji pluralizam i različitosť tretiraju kao problem, a ne kvalitet.

Evidentna je tendencija autora i autorica udžbenika da u lekcijama u kojima se obrađuju multietnička i multikulturna društva češće ističu razlike, ali ne i sličnosti stanovnika tog podneblja. Raznovrsna struktura stanovništva često se naziva složenom, što

implicira da se radi o nečemu komplikovanom i nerazumljivom. Etnička, religijska i jezička raznolikost se predstavlja kao glavni krivac za postojeću netrpeljivost, kao uzrok sukoba, kao prepreka za rješavanje problema. Ovakvi pojednostavljeni i reducirani prikazi ne samo da ne promoviraju različitost, pluralizam, suživot već vode i ka učvršćivanju stereotipa i pogrešnom zaključivanju – rat je neminovna pojava na onim prostorima na kojima žive ljudi koji pripadaju različitim etničkim grupama, religijskim zajednicama ili koji govore različitim jezicima.

Etnički sustav stanovništva veoma je složen. U njoj živi preko 250 etničkih grupa. Između njih postoje **velike jezičke, kulturne i vjerske razlike, zbog čega često dolazi do nesuglasica.** (*Lekcija: Osnovni podaci o Nigeriji, Kongu i Etiopiji, GZ6*)

Jedna od najvažnijih karakteristika azijskog stanovništva je **postojanje mnogobrojnih naroda.** Osjećaj pripadnosti narodu vrlo je jak, a očituje se u zajedničkom jeziku, religiji, kultu predaka ili nečem drugom. I u jednoj državi može biti više naroda. Najbrojniji narodi u Aziji su Arapi na jugozapadu, Hindusi u Indiji i Kinezi na istoku. Sve do danas između nekih susjednih naroda zadržala se **netrpeljivost.** To je uzrok **stalnih sukoba** između Židova i Arapa, Hindusa i Muslimana, Armenaca i Azerbajdžanaca. (*Lekcija: Stanovništvo Azije, GZ24*)

Sjeverna Irska je **politički nestabilna regija iz nacionalnih i vjerskih razloga.** Irsko katoličko stanovništvo teži otcjepljenju i pripajanju Republici Irskoj, zbog čega povremeno izbijaju sukobi. (*Lekcija: Ujedinjeno Kraljevstvo Velike Britanije i Sjeverne Irske – Osnovne prirodne, privredne i društvene karakteristike, GZ11*)

Iako udžbenici vjeronauka u načelu propagiraju jednakost i ravnopravnost svih ljudi i zajednica, u okviru analize identifikovani su primjeri i onih sadržaja koji (vjersku) različitost predstavljaju kao problem. Autori i autorice udžbenika ne prave nikakav odmak u odnosu na ove sadržaje, ne ostavljaju prostor za diskusiju, drugu perspektivu, kritičko propitivanje.

Ovakav pristup sadržajima u konačnici vodi ka nerazumijevanju i razvijanju negativnog odnosa prema ljudima koji drugačije žive i (ne) vjeruju. Tako se učenja Jehovinih svjedoka, adventista

i pentakostalaca prikazuju redukcionistički i indirektno se izjednačavaju sa satanizmom, o kojem se također govori u kontekstu tzv. sekti, čime se potiče netolerancija. Novi religijski pokreti se također prikazuju na pojednostavljen način, sugerira se da se osnivači ovakvih pokreta lako bogate ili da sva učenja “novih religioznih pokreta” zagovaraju masovna samoubistva članova.

Ti novi vjernici osvajaju snagom svojeg uvjeravanja, iskrenošću svojeg zanosa, jednostavnošću svojeg nauka. Ali oni jednako **tako zabrinjavaju jer je očigledno da su im na srcu više materijalni nego duhovni ciljevi kad uzrokuju razdor u obiteljima ili kad se odluče na kolektivna samoubojstva** kao, na primjer, 912 članova sekte Hram naroda u Gvajani (1978.), 78 davidijanaca u Wacou, SAD (1993.), 74 žrtve Reda sunčanog hrama (1994., 1995., 1997.), 39 sljedbenika Rajskih vrata (Heaven's Gate) u San Diegu, Kalifornija, 1997. J. Vernetta (*Lekcija: Traženje Boga u novim religioznim pokretima, V5*)

Секташи се међусобно разликују, али имају и нешто што им је заједничко. **Свима њима је циљ да разоре оне основне елементе људске егзистенције, као што су ПОРОДИЦА и ДРЖАВА...** Све секте су подједнако опасне за душу сваког хришћанина. Њихови оснивачи су углавном људи са неким емотивним и психичким тегобама. Због тих својих поремећаја умишљају да је Бог баш њих изабрао да шире његову ријеч. По њима, сви други су у тешкој заблуди, а само они корачају правим путем... Управо циљ свих секташа јесте да младог човјека истргну из загрљаја Христове Цркве и да га придобију за своје јеретичко учење. (*Lekcija: Odnos hrišćana prema sektama, inovjernima i nevjernima, V9*)

Analizirani sadržaji navode da su narodi koji ne vjeruju u jednog boga primitivni i pagani, a ateizam se u potpunosti izjednačava s grijehom i dovodi u konotaciju s ideologijama kao što su fašizam, nacizam i komunizam, čime se potiče na neprijateljstvo prema ateistima.

Koji su najveći izazovi za Crkvu danas? U 20. stoljeću pojačava se dekristijanizacija mnogih kršćanskih zemalja. **Ateizam uzima sve više maha. Dvadeseto stoljeće je stoljeće velikih i kobnih političkih ideologija (fašizam, nacizam i komunizam).** To je također stoljeće dvaju svjetskih ratova u kojima su poginuli milijuni ljudi. U nekim se zemljama otvoreno napada Crkvu i progoni kršćane. Za Crkvu je to razdoblje velikih iskušenja. (*Lekcija: Novo lice Crkve u 20. stoljeću, V2*)

Ateizam proizlazi iz vjerske ravnodušnosti. Ona može pratiti čovjeka od najranije dobi ili se malo-pomalo uvlačiti u njegovo srce... Već smo rekli da je svaki čovjek naravno religiozan, da mu je duša usmjerena prema Bogu... Biti rođen i odgojen u religioznoj pustinji znači vjerovati da Boga nema. Svaka mogućnost duše da se u njoj nastani Bog, spriječena je ljudskom silom. Ipak Bog dotiče i takve duše. A posebno one koje traže istinu i ne žele neljudske nagodbe. Stoga se može dogoditi obraćenje, spoznaja da taj Bog, o kojem su govorili da je izmišljotina, “*opijum naroda*”, oživi u srcima istinskih tražitelja... Ako je ateizam negiranje Boga, u praksi je moguće na puno načina biti ateist. Ateizam se kao način života uvlači putem novih ideologija i svjetonazora koji veličaju isključivo čovjeka i njegovu moć... **Znanost i tehnologija mogu pospješiti jačanje praktičnog ateizma, posebno ako se čovjek previše zanosi svojim znanjem i tehnološkim napretkom do te mjere da zaboravi na sva etička i moralna načela. Bog mu više ne treba, te se počinje ponašati kao ateist...** Humanizam bez Boga vodi brigu za zemaljske, ali ne i za vječne potrebe čovjeka. Kada takvi ljudi dođu na vlast žele urediti društvo bez vjere i njezina utjecaja, posebno na odgoj mladih. (*Lekcija: Ateizam i vjerska ravnodušnost, V5*)

4.1.3.4 Viktimizacija i glorifikacija mučeništva

Zastupljenost samo jedne perspektive ogleda se i u sadržajima u kojima se ističu stradanja pripadnika samo jedne, *vlastite*, nacije, pri čemu se stradanja drugih samo usputno spominju ili ignorišu. Isticanjem broja žrtava ili naglašavanjem uloge žrtve reproducira se viktimizacija, opravdavaju se i legitimiraju određeni postupci i događaji kao što su iniciranje sukoba i učestvovanje u ratovima te se ohrabruju stereotipi o jednom narodu kao vjekovnoj žrtvi hegemonije drugog/drugih naroda.

U primjeru koji slijedi možemo vidjeti kako riječi književnog lika autori udžbenika koriste bez bilo kakve upitnosti; sugeriraju da su navedene riječi istinite, čime u zabludu dovode učenike, kojima nije data mogućnost da raspravljaju o ovim tvrdnjama; riječi su istrgnute iz konteksta, preskočena je književnoteorijska analiza lika. Riječi književnog lika autorima služe da potvrde mitove izgrađene o Bošnjacima (iako se u navedenom citatu nigdje eksplicitno ne spominju Bošnjaci), a ne da na času propitaju navedene tvrdnje književnog lika.

ISLAM I IDENTITET BOŠNJAKA

Sa svojom nezlobivom vedrinom, čestitoću i stečenim znanjem, Hasan je ušao u taj zvjerinjak sigurnim korakom neznalice. Ali kako nije glup, ubrzo je vidio na kakvo je ugljevlje nagazio. Mogao je ili da pristane na sve, ili da ostane neprimijećen, ili da ode. A on je, neobičan kao uvijek, odbijajući carigradsku surovost, počeo sve više da misli na svoju kasabu, i da njen tibi život suprotstavlja ovom uzburkanom. Rugali su mu se, prezrivo govorili o tom zabačenom, zaostalom vilajetu. - O čemu to govorite? - pitao je začuđeno. - Ni sahat hoda odavde postoji zaostali vilajet kakav je teško i zamisliti. Tu, pored vas, nedaleko od ovog vizantijskog sjaja i bogatstva koje se sakuplja iz cijelog carstva, žive vaša vlastita braća, kao prosjaci. A mi nismo ničiji, uvijek smo na nekoj međi, uvijek nečiji miraz. Zar je onda čudo što smo siromašni? Stojjećima mi se tražimo i prepoznajemo, uskoro nećemo znati ni ko smo, zaboravljamo već da nešto i hoćemo, drugi nam čine čast da idemo pod njihovom zastavom jer svoje nemamo, mame nas kad smo potrebni a odbacuju kad odlučimo, najtužniji vilajet na svijetu, najnesrećniji ljudi na svijetu, gubimo svoje lice, a tuđe ne možemo da primimo, otkinuti a neprihvaćeni, strani svakome, i onima čiji smo rod, i onima koji nas u rod ne primaju. Živimo na razmeđu svjetova, na granici naroda, svakome na udaru, uvijek krivi nekome. Na nama se lome talasi istorije, kao na grebenu. Sila nam je dosadila, i od nevolje smo stvorili vrlinu: postali smo plemeniti iz prkosa. Vi ste bezobzirni iz bijesa. Ko je onda zaostao?

Meša Selimović, Derviš i smrt

Slika 5 Primjer sadržaja kojim se reproducira viktimizacija – isječak iz lekcije *Islam i identitet Bošnjaka* (V13)

Задатак! У периоду аустроугарске управе из Босне и Херцеговине на територији Османског царства, а највише у данашњу Турску, иселио се велики број Бошњака (око 140.000). Велики пјесник тог доба, родом Мостарац, поријеклом православац – **Алекса Шантић**, написао је пјесму **Остајте овдје**. Сами или уз помоћ наставника босанског/хрватског/српског језика и књижевности покушајте пронаћи ову пјесму те сазнајте: **Какву поруку она носи и како пјесник настоји привољети Бошњаке да остану у својој домовини? Размислите да ли је ова пјесма била актуелна и у скоријој прошлости**. Сазнајте ко ју је аранжирао и отпјевао у новије вријеме. (*Лекција: Privreda, društvo, kultura i prosvjeta u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske uprave, HIP8*)

Унатоč проklamiranoј јединствености свих Југославена, у пракси је и даље задржана дотадашња **srpska dominacija**. То се огледало и у uporabi националног имена и националних симбола. **Hrvatsko ime i nacionalne simbole režim је potisnuo**, а њихово јавно коришћење строго је кажњавано. Истодобно су под изговором да је ријеч о вјерским симболима српско име и национални симболи слободно коришћени. Ријеч је о томе да је Српска православна црква у својему имену и даље задржала националну одредницу, а њезина заставица и остали симболи били су истовјетни српским националним симболима. (*Лекција: Hrvatski narod u otporu Šestosiječanjској диктатури, HIP24*)

Данашња је национална структура БиХ измijenjena јер је рат утјецас на промјену ове структуре па се број Хрвата готово преполовио. **Nekad су Hrvati били autohtoni народ БиХ**, али су због многих разлога (економских, политичких, пада natalитета и сл.) морали напустити тај териториј, што је резултирало смањенјем националне групе Хрвата у БиХ. **Smanjuje се и удјо Срба, док се број Бошњака повећава**. (*Лекција: Структура становништва Bosne i Hercegovine, GZ25*)

Кад се хрватски народ понасио да ће након пада комунистичке владавине започети живјети у миру, слободи и демократији, погодио га је крвави и наметнути рат. **Zajедно с народом и Црква је била на мети велико-српске агесије**. Бројни су вјерници протјерани из својих домова и жупних заједница, уништене су многе цркве и сакрални објекти. У **јеку најтежих ратних страдања католички бискупи су, бранећи право хрватског народа на закониту одбрану, позивали на мир и толеранцију**. (*Лекција: Католичка црква у Хрвата данас, V5*)

Само у Београду, од бомбардовања, погинуло је између 2.300 и 4.000 грађана, а многи цивилни објекти били су разорени (Народна библиотека, пошта и др.). Југословенска војска била је у потпуном расулу и њен пораз био је неминован. Издајство у државном апарату и војсци, саботажа, мобилизације, нарочито у Хрватској,

били су узроци тог пораза... Окупатор, као и сарадници окупатора, вршили су у окупираним подручјима разна насиља и прогоне становника. Сам Хитлер је сматрао да за преврат од 27. марта цијену треба да плате Срби, као **“вјечити узрочници немира”**... Такође, и на другим окупираним подручјима вршени су различити облици терора... **Проповиједајући како се Срби и вјерски и расно потпуно разликују од Хрвата, и како су досељеници, усташе су донијеле план о потпуном одстрањењу Срба са територије НДХ... Јевреје је такође требало по хитном поступку елиминисати, као и Рома, а третирани су као најнижа људска раса...** У Павлићевој НДХ заводе страховладу и врше масовне покоље Срба. У многим мјестима ничу концентрациони логори, од којих неки постају праве фабрике смрти (злогласни Јасеновац). Само у њему је страдало око 700.000 Срба, Јевреја, Рома и антифашиста. Усташе су на подручју Бањалуке, у селима Драгочај, Шарговац и Мотике, извршиле страховит злочин, звјерски убишви за само један дан (без испалењеног метка) 2.300 Срба, међу њима много жена и дјеце... **Методи ликвидације људи били су стријељање, убијање маљем, клање ножем и камама, бацање у дубоке јаме, вјешање, разна мучења, која су до тада била свијету непозната.** *(Лекција: Априлски рат и подјела Југославије, ННП 13)*

Народи који чине мањине у Хрватској настоје задржати свој језик и обичаје. Већину становништва чине Хрвати, а мањински народи су Срби, Италијани, Украјинци, Мађари, Роми и други. **Битно је нагласити да су Срби постали национална мањина након насилног протјеривања српског стаништва са вјековних огњишта, које се догодило током 1995. године.** *(Лекција: Друштвено-географска обилјежја Хрватске, ГЗ15)*

(“Бљесак” и “Олуја”) Хрватске оружане снаге су приликом овог напада убиле на хиљаде српских жена, дјеце и старца. На стотине хиљада Срба протјерано је са вјековних огњишта. Хрватски авиони и артиљерија гађали су колоне избјеглица који су бјежали у Србију. НАТО није осудио ове насилничке операције, већ их је подржавао и војнички помагао... **Међународна заједница није имала разумијевања за српски народ који је само хтио слободу, национална и људска права.** *(Лекција: Насилна сецесија и распад социјалистичке Југославије, ННП13)*

Također se ne problematiziraju neki od uvriježenih stereotipa, kao što su žrtvovanje naroda za svoju slobodu, veličina tragedije samo jednog naroda, epski kodeksi i sl., čime se stradanje u ime nacije i vjere glorificira, a zanemaruju individualne slobode, od-

govornost (lična i kolektivna), solidarnost i mir, te se u konačnici imputira stav da se domovina mora voljeti i braniti.

AKO ŽELIŠ VIŠE

Ako želiš nešto više kazati o svojoj domovini, pročitaj i ovu pjesmu. Nakon čitanja sigurno ćeš poželjeti nešto lijepo napisati i iznijeti svoju viziju zemlje u kojoj živiš. **Razmisli, šta je to što joj ti možeš pokloniti?**
Bosna

...

Ginut će za tebe

Narod tvoj

Ma bila pod noktima sva

Da nikada više

Bolna mi ne budeš

Suzo moja iz sna.

Enes Kišević

(Lekcija: Mak Dizdar, Zapis o zemlji, JIK4)

Под отаџбином треба разумјети земљу у којој смо се родили, државу у којој живимо и народ коме по рођењу припадамо. **Отаџбину треба вољети, чувати односно према њој велику љубав имати...**

Сам Бог је у срце човјека усадио љубав према родном мјесту, своме народу и отаџбини и народу из кога је поникао. Љубав према отаџбини захтијева од хришћанина сљедеће: а) да свјесно врши дужности свога звања; б) да се по својим способностима и могућностима труди око напретка и благостања свога народа и отаџбине у сваком погледу. В) **да настоји да одгони свако зло, које би отаџбини пријетило.** Г) **да од срца дијели радост и жалост, и срећу и несрећу своје отаџбине и свога народа па ако је потребно да и сами свој живот за њу жртвује** по ријечима Господа Исуса Христа "Од ове љубави нема нико веће, до ко душу своју положи за ближње своје" (Јн. 15,13) ... Хришћанин је дужан поштовати и све државне власти и њихове наредбе и заповијести извршавати јер је свака власт од Бога (Рим 13,1). *(Lekcija: Dužnosti prema otadžbini; važnost i obaveza državnih zakona, V9)*

У vrijeme okrutnih progona **kršćani su svojom mučeničkom krvlju posvetili našu domovinu te nam u baštinu ostavili dragocjeno blago slobode.** Njihovo mučeništvo pokazuje da je sloboda duha neprocjenjiva vrijednost, bogatstvo koje se ni za što ne prodaje. *(Lekcija: Korijeni kršćanstva na hrvatskim prostorima, V5)*

4.1.3.5 Rat kao neminovnost

U udžbenicima historije/povijesti/istorije, naročito u lekcijama koje obrađuju teme osvajanja i osvajačkih politika, rat se predstavlja kao nužnost, kao neizbježna pojava, sredstvo za širenje državnih teritorija, ostvarenja političkih ciljeva i kao sastavni dio života. Ako je odbrambeni i ako vodi ka slobodi, odbrani vlastite teritorije i naroda, rat je legitiman, a pogibija onih koji su “junački izginuli” opravdava se, čime se i rat i vojska glorifikuju.

Domovinski rat (1991.–1995.) bio je legitiman, obrambeni i oslobodilački, jer je Republika Hrvatska bila napadnuta i primorana na obranu svoje suverenosti i neovisnosti, te teritorijalne cjelovitosti. Stoga su i vojno-redarstvene akcije i operacije hrvatskih snaga u Domovinskom ratu bile obrambene i oslobodilačke. Zahvaljujući hrabrosti i umijeću hrvatskih branitelja i jedinstvu političkoga vodstva i najvećega dijela njezinih građana, Hrvatska je u tom ratu pobijedila. (*Lekcija: Posljedice Domovinskog rata, HIP24*)

Ratovi postaju sastavni dio života

Ljudske zajednice se povezuju na široj osnovi. Više međusobno povezanih rodova čine bratstvo, a bratstva stvaraju plemena. U cilju zaštite posjeda ili oblasti stvaraju se vojničke grupe, te od tog vremena rat postaje stalni pratilac ljudskog društva. Time se razvija patrijarhat.

Slika 6 Fotografija *Ratovi postaju sastavni dio života*, lekcija *Metalno doba* (HIP2)

Iako autori i autorice navode negativne posljedice ratova, kao što su razaranja, broj ljudskih žrtava, uništavanje materijalnih vrijednosti i kulturne baštine, ono što izostaje je snažan vrijednosni sud o ratu kao načinu rješavanja sukoba.

4.1.3.6 Sakralizacija nacije – nacionalizacija religije

Sadržaji koji propagiraju istoznačnost vjerskog i nacionalnog identiteta najprisutniji su u udžbenicima vjeronauka (iako se slični sadržaji mogu pronaći i u udžbenicima drugih predmeta obuhvaćenih analizom). Vjersko, etničko i nacionalno se poistovjećuje – jedno ne bi moglo nastati i opstati bez drugog; biti dobar građanin znači biti dobar vjernik i jedni “mi” su bolji od drugih “njih”.

Zajednička vjera predstavlja osnovu za izgradnju nacije. Tako je, npr., zajednička hrišćanska vjera doprinijela formiranju srpske nacije, pri čemu je Srpska pravoslavna crkva nosilac jedinstva srpskog naroda; islam se ističe kao bitna odrednica bošnjačkog identiteta, dok se često korištenom sintagmom *Crkva u Hrvata* katoličanstvo smješta u okvire hrvatstva, čime se Crkva nacionalizira.

Као што смо напоменули у претходном дијелу, **Српска црква после Косовског боја постаје једини прави вођа и носилац јединства српског народа.** Помаже поробљеном народу да не клоне духом, јер, турска освајања праћена су страдањем становништва, рушењем светиња, а било је и случајева да су цркве претваране у џамије... (*Лекција: Српска црква после Косовске битке као носилац јединства српског народа, V7*)

BOSANSKO SUSRETANJE S ISLAMOM

Mi nismo muslimani od sultana Mehmeda Osvojitelja, mi smo muslimani otprije, to jest odavno! Mi smo svih tih osam stoljeća prije 1463. godine ovdje u Bosni bili krstjani a muslimani! Upravo tako... Velim ti, mi nismo primili islam od Mehmeda II Osvojitelja, mi smo islam tada objelodanili! Bio nam je prije u srcu, a onda se pokazao i na licu!

Prošlost u našoj zemlji je kao vriježa tikve, ne daje ploda gdje nikne, već ga u mukama nosi, i rada podalje, kasnije. I odmite ga od sebe puzeći obilaznim putima, da sakrije korijen, da se proširi gdje dotad nije bila.

(Enes Karić, Pjesme divljih ptica)

Razgovor o odlomku

O čemu govori ovaj odlomak romana *Pjesme divljih ptica*?

Šta znači to da su bili "krstjani a muslimani"?

Gdje je Islam u BiH bio prisutan prije Mehmeda Osvojitelja?

Otkada je Islam zvanično prisutan u BiH?

Na koji način se širio?

Slika 7 Primjer sadržaja koji propagira izotznačnost vjerskog i nacionalnog identiteta – isječak iz lekcije *Bosansko susretanje s islamom* (V13)

Bošnjački nacionalni identitet zasniva se na islamskom kulturnom naslijeđu, evropskom etničkom porijeklu, osjećanju pripadnosti domovini Bosni i Hercegovini i jezičkoj posebnosti. **Naš identitet karakterizira troznamenasto obilježje: po državljanstvu smo Bosanci, po nacionalnoj pripadnosti Bošnjaci, a po vjeri muslimani.** Matična država Bošnjaka je Bosna i Hercegovina, međutim, naš narod je u velikoj mjeri prisutan van državnih granica, u dijaspori... Bošnjaci predstavljaju većinski bosanskohercegovački narod. Za razliku od nekih drugih naroda, čije su zemlje dobile naziv po njima samima, Bošnjaci izvede svoje ime iz naziva domovine... Pripadnost islamskom svjetonazoru prepoznatljiva je komparativna osobenost Bošnjaka u odnosu na druge evropske narode. Razvoj duhovne i materijalne kulture, kao odrednica bošnjačkog identiteta, bio je i još uvijek je pod snažnim utjecajem islama... Isto tako, bošnjački identitet u jakoj je sprezi s bosanskim jezikom. Bosanski jezik ima sasvim prirodan i samosvojan tok razvoja te, što je najvažnije, ima svoje baštinike. **Nema naroda bez jezika, stoga je zaštita svoje jezičke posebnosti, ustvari, borba za pravo čovjeka na postojanje u okrilju vlastite kulture – pravo na život koji sam bira.** Trebamo znati da ljudi ne biraju svoje etničko porijeklo već samim činom rađanja postaju dio zajednice u kojoj su rođeni. Dakle, na etničkoj ravni, **Bošnjaci smo jer su nam roditelji Bošnjaci.** Ali, da bismo i duhovno ostali dijelom vlastite etničke zajednice, neophodno je da usvojimo, njegujemo i čuvamo njene kulturne vrijednosti. (*Lekcija: Islam i identitet Bošnjaka, V13*)

Kršćanstvo je ostavilo neizbrisive tragove u povijesti mnogih europskih naroda. Od doseljenja na ove prostore u VII. stoljeću **hrvatski je narod neraskidivo vezan uz Katoličku crkvu**. Ona ga je brižno pratila tijekom svih četrnaest stoljeća njegove povijesti. Bila mu je bliska kad je stvarao svoju državu i kad je bio pod tuđinskom vlašću, kad je živio u državi zavidnog ugleda i kad je zadnjim naporima uspijevaio sačuvati svoju opstojnost. **Crkva je dijeleći povijesnu sudbinu hrvatskog naroda s njim čvrsto srasla i postala dio njegova bića.** (*Lekcija: Katolička crkva i kršćanstvo u Hrvata, V5*)

Bitnu odrednicu nacionalnog i vjerskog identiteta predstavlja i jezik tako da autori i autorice udžbenika i za vjeronauk i za jezik i književnost nisu željeli izbjeći uvođenje jezika u kontekst nacije, što ide u prilog ograničenom shvatanju jezika kao sredstva nacionalne identifikacije, a ne kao sredstva koje služi za sporazumijevanje.

Службени језик СРЦ је српски са писмом ћирилицом (чл. 4, ст. 1). Само у изузетно оправданим случајевима може се одступити од ове одредбе у погледу језика за унутарњу употребу и то само по специјалном одобрењу архијерског синода. **Ћирилица је изузетно значајна за очување српског идентитета и прави Србин ће увијек у приватном животу писати ћирилицом, а само у изузетно оправданим случајевима може писати латиницом.** Наравно, сваки писмен човјек треба да зна оба писма, али да се служи својим писмом како то чине и припадници других народа, не водећи рачуна да ли Срби то знају или не знају прочитати. (*Lekcija: Organizacija Srpske pravoslavne crkve, V7*)

Ovako odabrani i prezentirani sadržaji dio su nacionalnih narativa koji se baziraju na separatizmu, ugroženosti i neprijateljstvu i zasigurno ne doprinose afirmaciji pluralizma i vrijednosti kao što su jednakost, saradnja i sloboda.

4.2 KRITIČKO MIŠLJENJE

Kriterij *Poticanje razvoja kritičkog mišljenja* odnosi se na one sadržaje u udžbenicima koji potiču razvoj sposobnosti kritičkog mišljenja i primjene naučenog.

Kritičko mišljenje uključuje niz intelektualnih sposobnosti kao što su sposobnost analize pojmova, informacija i perspektiva,

sposobnost razlikovanja relevantnih i irelevantnih informacija unutar zadanog konteksta, sposobnost interpretacije informacija, sposobnost povezivanja prethodnog znanja i novih informacija te različitih informacija iz različitih područja, sposobnost sagledavanja predmeta rasprave iz različitih perspektiva, sposobnost formiranja stavova i zastupanja ideja, sposobnost preuzimanja aktivne uloge u procesu učenja, metakognitivne sposobnosti... Razvijanjem i upotrebom kritičkog mišljenja razvijaju se i intelektualne vrijednosti poput relevantnosti, preciznosti, konzistentnosti, logičnosti i objektivnosti (Buchberger 2012).

Suprotno kritičkom je **reproduktivno mišljenje** – proces i rezultat bazičnog usvajanja i razumijevanja informacija koji uključuje ponavljanje onoga što neko drugi misli i koji izbjegava refleksiju pojedinca.

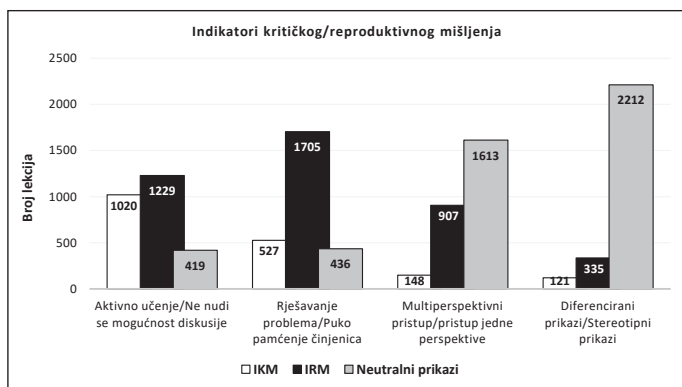
U okviru ovog istraživanja definisani su indikatori kritičkog mišljenja (IKM), koji uključuju aktivno učenje, rješavanje problema, multiperspektivni pristup i diferencirane prikaze. Nasuprot njima su indikatori reproduktivnog mišljenja (IRM), koji se odnose na nemogućnost diskusije, puko pamćenje činjenica, pristup jedne perspektive i stereotipne prikaze.

U nastavnim planovima i programima od šestog do devetog razreda nigdje izravno nije naznačeno da je razvoj kritičkog mišljenja jedan od ciljeva nastave geografije/zemljopisa, historije/povijesti/istorije, jezika i književnosti i vjeronauka/e. Međutim, u definisanim zadacima i ishodima učenja, između ostalog, stoji da bi učenici pored pamćenja, razumijevanja i primjene informacija trebali naučiti i da *uočavaju, analiziraju, uspoređuju, povezuju, razlikuju, procjenjuju, kritički prikazuju, vrednuju, zaključuju, argumentuju*, što uključuje i više razine usvajanja znanja i razvijanje vještina kao što su analiza, sinteza i evaluacija, koje karakteriziraju kritičko i kreativno mišljenje.

Svaka od 2668 analiziranih lekcija u 68 udžbenika procijenjena je u odnosu na definisane indikatore, gdje je ocjena 1 stavljena za indikatore kritičkog mišljenja, ocjena 2 za indikatore reproduk-

ktivnog mišljenja, a 0 za sadržaje u kojima se ne prepoznaje niti jedan od navedenih indikatora.

Rezultati pokazuju da se aktivno učenje potiče u 38 % (N = 1020) od ukupnog broja analiziranih lekcija, rješavanja problema u 20 % lekcija (N = 527), multiperspektivni pristup je prisutan u 6 % lekcija (N = 148), a diferencirani prikazi u 5 % lekcija (N = 121). S druge strane, u 46 % lekcija (N = 1229) ne nudi se mogućnost diskusije, u 64 % lekcija (N = 1705) sadržaji se uglavnom svode na puko pamćenje činjenica, u 34 % lekcija (N = 907) prevladava pristup samo jedne perspektive, a u 13 % lekcija (N = 335) evidentirani su stereotipni prikazi (Graf 2).

Graf 2 Indikatori kritičkog/reproduktivnog mišljenja u analiziranim lekcijama

Za 67 lekcija (2,5 %) istraživači su dali ocjenu 0 po svim indikatorima, što znači da se u sadržajima tih lekcija ne prepoznaje niti jedan indikator, ni kritičkog ni reproduktivnog mišljenja. Funkcija i svrha ovih lekcija u udžbenicima je više interpretativna, što znači da lekcije predstavljaju izvor podataka, a sadržaji reprezentaciju i sistematizaciju informacija o određenoj temi. Prema tome, funkcija lekcija nije da ukazuje na metode i aktivnosti učenja i da motiviše učenike na učenje, već isključivo da pruži informacije.

U 115 lekcija (4 %) prepoznati su svi indikatori reproduktivnog mišljenja, što znači da se u tim lekcijama ne nudi mogućnost diskusije, sadržaj se svodi na nabranje i puklo pamćenje činjenica, sadržaj se prezentuje iz samo jedne perspektive, pri čemu se koriste stereotipni prikazi.

U samo 12 lekcija (0,4 %) prepoznati su svi indikatori kritičkog mišljenja, što znači da te lekcije podržavaju aktivno učenje, potiču rješavanje problema, prisutan je multiperspektivni pristup i korišteni su diferencirani prikazi u prezentaciji sadržaja.

Pregled rezultata u odnosu na predmete (Tabela 9) pokazuje da se aktivno učenje i rješavanje problema najviše potiče u analiziranim lekcijama iz geografije (u više od 40 % analiziranih lekcija), da se multiperspektivni pristup najčešće prepoznaje u lekcijama iz vjeronauka (ali u samo 16 % analiziranih lekcija), a diferencirani prikazi su najprisutniji u lekcijama iz historije (u svega 14 % lekcija).

Indikatori kritičkog mišljenja	Geografija (broj lekcija)	Historija (broj lekcija)	Jezik i književnost (broj lekcija)	Vjeronauk (broj lekcija)
Aktivno učenje	398/602 (66,11 %)	174/665 (26,16 %)	328/1055 (31,09 %)	120/346 (34,68 %)
Rješavanje problema	297/602 (49,33 %)	17/665 (2,55 %)	147/1055 (13,93 %)	66/346 (19,08 %)
Multiperspektivni pristup	12/602 (1,99 %)	35/665 (5,26 %)	44/1055 (4,17 %)	57/346 (16,47 %)
Diferencirani prikazi	1/602 (0,17 %)	95/665 (14,29 %)	8/1055 (0,76 %)	17/346 (4,91 %)

Tabela 9 Broj lekcija u kojima su prepoznati indikatori kritičkog mišljenja – pregled po predmetima

4.2.1 Sadržaji koji potiču razvoj kritičkog mišljenja

Sadržaji koji su u analiziranim udžbenicima identificirani kao oni koji omogućavaju aktivno učenje učenika u procesu učenja prepoznati su u 38 % analiziranih lekcija, dok su sadržaji koji pomažu učenicima da koriste strategije problemskog učenja i da

razvijaju sposobnosti mišljenja višeg reda (kao što su promatranje, uspoređivanje, klasificiranje, postavljanje hipoteza, kritiziranje, prikupljanje i uređivanje podataka, traženje pretpostavki, sažimanje, tumačenje, rješavanje problema) prepoznati u 20 % analiziranih lekcija.

Ovi sadržaji se najčešće odnose na pitanja i zadatke koji su postavljeni na početku i/ili na kraju lekcije i koji učenike podstiču da iznesu vlastito mišljenje, da diskutuju, da rade u paru ili grupi, da analiziraju i izvode zaključke na osnovu ponuđenih informacija i dodatnih sadržaja (kao što su mape, ilustracije, historijski izvori), da uspoređuju informacije ili da razmisle o uzrocima i posljedicama određenog stanja ili pojave, da nešto samostalno istraže, da sadržaje lekcije povežu s prethodno usvojenim gradivom iz tog predmeta ili s gradivom iz drugih predmeta te da ono što uče povežu sa svakodnevnim životom i vlastitim iskustvima. Primjere ovakvih sadržaja, na primjer u udžbenicima geografije, nalazimo u zadacima u kojima se od učenika traži da uz pomoć karte ili statističkih podataka prave usporedbe, analize i iznose vlastite zaključke i objašnjenja; da nešto izračunaju, izmjere ili odrede neku nepoznatu vrijednost na osnovu drugih ponuđenih vrijednosti ili da problemske situacije rješavaju izvođenjem eksperimenata.

На основу географске карте учите везу Средоземног мора и Индијског океана! Шта можете закључити? Када бисте имали прилику да крстарите бродом од Лондона до Ростова (град на ушћу Дона у Азовско море) којим бисте морима, и морским пролазима морали проћи? Наведите државе, градове и већа острва која бисте могли посјетити на том путу! (*Лекција: Razuđenost obala Evrope, GZ11*)

Погледај приложену табелу и упореди површину, број становника и густину насељености са одговарајућим елементима у Босни и Херцеговини! (*Лекција: Stanovništvo, privreda i politička podjela jugoistočne Azije, GZ13*)

Što se događa s temperaturom zraka pri povećanju nadmorske visine? Što se događa s tlakom zraka s povećanjem nadmorske visine? Kako promjena temperature i tlaka može utjecati na vrijeme? Šta znaš o utje-

cajima oceana i mora – rasporedu kopna i mora na klimu? Zašto se zimi zamagle prozori, a ljeti ne? (Lekcija: Umjerene klime, GZ18)

Za razliku od obala Norveške i Švedske, Finske (sic!) obale na Botničkom i Finskom zalivu su zaleđene od decembra do aprila. Iako se norveške obale nalaze sjevernije od finskih one nisu zaleđene, kao finske. Zašto? (Lekcija: Skandinavske zemlje, GZ2)

Vrste tla – Potrebno vam je: nekoliko prozirnih čaša, lopatica. Na različitim mjestima u prirodi (u vrtu, u šumi, na livadi, uz rijeku) iskopajte lopaticom malo tla. Svakim uzorkom napunite drugu čašu. Opišite po čemu se ti uzorci razlikuju. (Lekcija: Tlo, GZ16)

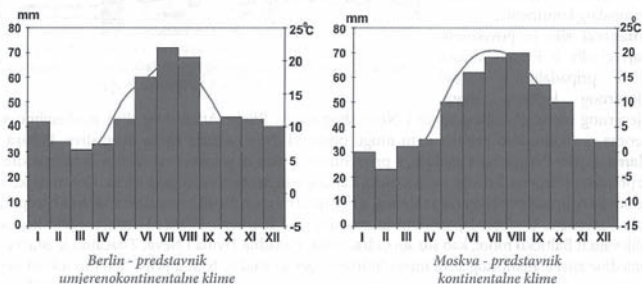
Plavim stupcima prikazana je količina padavina u mm (lijeva strana grafikona), a crvenom linijom temperature (desna strana stupca). Uporedi ova dva klimadijagrama i odgovori na sljedeća pitanja: Koji grad je topliji, a koji ima više padavina? Koji grad ima sušno ljeto? Oba grada se nalaze na obalama mora, gdje bi tokom ljeta išao/la na kupanje? Da li bi tokom zime mogao/la otići na skijanje u okolini ovih gradova?

Veliki dio evropskog kontinenta se nalazi pod kontinentalnim uticajem. Kontinentalni uticaji rastu sa udaljavanjem od mora. Veliki dio Srednje, Jugoistočne i dijelom Istočne Evrope, koji su relativno bliže moru, odlikuju se **umjerenokontinentalnom** klimom. Ljeta su topla, a zime hladne i snjegovite. Padavine su ravnomjerno raspoređene tokom godine.

Ti tipičan predstavnik ove klime je Berlin u Njemačkoj. Pogledaj klimadijagram Berlina i uporedi temperature i padavine sa prethodnim. Šta zaključuješ?

U Istočnoj Evropi i sjeveroistočnom dijelu Skandinavskog poluotoka vlada **kontinentalna klima**. U ovom dijelu Evrope godišnja kolebanja temperatura su veoma izražena. Ljeta su vruća, a zime oštre i snjegovite. Padavina je manje, ali su ravnomjerno raspoređene tokom godine.

Ti tipičan predstavnik kontinentalne klime je Moskva, glavni grad Ruske Federacije. Analiziraj klimadijagram Moskve i uporedi ga sa prethodnim. Koje su razlike?

Slika 8 Primjer pitanja i zadataka za aktivno i problemsko učenje, lekcija *Klima i vode Evrope* (GZ2)

U udžbenicima historije to su, na primjer pitanja i zadaci u kojima se od učenika zahtijeva da usporede današnji način života (počevši od društvenog uređenja, prava, do životnih stilova) s nekim društvenim karakteristikama iz prošlosti te da samostalno donose zaključke o značaju pojedinih događaja za daljnji tok historije.

Zašto su se prvobitni ljudi bojali vatre? Objasni pojam “*pripitomiti vatru*”. Kakve je promjene u život ljudi unijelo otkriće vatre? (*Lekcija: Starije kameno doba – Paleolit, HIP2*)

Navedite kako je u aristokratski uređenom polisu (primjerice u Sparti) ograničeno sudjelovanje ljudi u političkom životu. Usporedite politička prava stanovništva Sparte s pravima stanovništva Periklove Atene. Usporedite atensko shvaćanje demokracije s današnjim shvaćanjem demokracije. U čemu je razlika? Postoje li u suvremenom društvu razlike među ljudima? Koje ste nejednakosti među ljudima današnjeg društva uočili? Stari Grci nastojali su živjeti u skladu s prirodom. Postupaju li tako i današnji ljudi? (*Lekcija: Atena – vrhunac klasičkog doba, HIP14*)

Usporedi svoj današnji život sa životom radničke djece u vremenu industrijske revolucije. Razmotri količinu vremena koju imaš na raspolaganju za igru i školu. Moraju li djeca danas raditi? Što misliš o dječjem radu? (*Lekcija: Oblikovanje modernog društva – znanost i tehnologija, industrijska revolucija, HIP21*)

Pokušajte uporednim praćenjem podataka u lijevoj i desnoj koloni uočiti sličnosti i razlike u ekonomskim i društvenim odnosima robovlasničkog i feudalnog društvenog poretka, te na osnovu njih izvuci zaključke o razlozima koji su utjecali na nestanak robovlasničkog i nastajanje feudalnog načina proizvodnje. (*Lekcija: Feudalizam – privredni i društveni poredak, HIP4*)

ljekarnik	svječar	odvjetnik	postolar
arhitekt	tesar	bravar	klesar
umjetnik	lječnik	magistrat	učitelj
pekar	trgovac odjećom	trgovac	krovopokrivač
bankar	krojač	mlinar	zubar
brljač	bojadisar tkanine	glazbenik	zlatar
kovač	zabavljač	svećenik	draguljar
pivar	krznar	pisar	tkalac
mesar	staklorezac	kućni sluga	trgovac hranom

Razvrstaj zanimanja prema kategorijama: hrana, odjeća, dom, usluge. Koja od srednjovjekovnih zanimanja postoje i danas?

Slika 9 Primjer zadatka za aktivno učenje, lekcija *Uzlet srednjovjekovne Europe 11.–14. stoljeće* (HIP20)

U udžbenicima jezika i književnosti to su primjeri pitanja u dije-
lu analize i interpretacije književnih djela koji potiču učenike da
razmotre tuđe postupke i ponašanja iz više perspektiva, dok su
u udžbenicima vjeronauka to primjeri pitanja kojima se učenici
potiču da razmišljaju o sebi, svojim osobinama, postupcima, od-
lukama koje donose i svom odnosu prema drugima.

ponovno pažljivo pročitaj ulomak, dio po dio. Sažeto zapiši tijek raspo-
loženja Nijemca, njegova proživljavanja i osjećaje.

Protumači njegove osjećaje u slikama:

- On ima nevidljiv nož kojim me probada.
- Njegovo ime je čavao koji se zabija u mene i koji se ne može izvući.
- Zašto nam se neprestano ne govori da i vaše majke strahuju isto kao i
naše i da nam je isti strah od smrti, isto umiranje, ista bol.
- Ako zbacimo ovo oružje, mogao bi mi isto tako biti brat.

Koje misli Nijemac obrazlaže i naglašava? Što je ideja (osnovna misao)
ovoga ulomka?

Iznesi svoje stavove (usmeno ili pismeno) o ratu, ubijanju, uništavanju...

(Lekcija: *Na Zapadu ništa novo*, E. M. Remarque, JIK23)

Na osnovi svojih iskustava ili iskustava svojih prijatelja odredi ideju ovoga teksta. Objasni izreku Sretnija je ruka koja daje od one koja prima. Izrazi svoje mišljenje o dječaku koji prodaje grlice. Zašto on to čini? (*Lekcija: Krletka, Š. Š. Ćorić, JIK23*)

Protumači izreke: Jamči li podrijetlo doista čovjekovu plemenitost? Jesu li djeca kriva za moguća loša djela svojih roditelja? Zašto se ne smije suditi nekomu prema njegovu podrijetlu? Obrazloži metaforičnu tvrdnju: "Katkad je lanac dragocjeniji od ogrlice". Kako tumačiš izraze "čisto srce" i "prazno srce"? Što potok kaže o bogatstvu? Gdje je i što je ljepota? Je li proturječna tvrdnja da vrline može biti i u grijehu? (*Lekcija: H. Džubran: Izreke potoka, JIK20*)

Šta je ljutnja? Na koji način djeluje na čovjeka? Kako se ljutnja odražava na tvoj jezik, tijelo i srce? Koje posljedice su ti najteže? Može li ljutnja donijeti nešto korisno čovjeku? Kako možeš kontrolirati ljutnju? (*Lekcija: Ljut sam, jako sam ljut, V10*)

Na dati iskaz napiši svoje argumente za i protiv. "Kada imam cilj, ne biram sredstva za njegovo ostvarenje, čak i kada su loše posljedice." (*Lekcija: Istraj i kad ti je teško – Allahova milost je neizmjerana, V10*)

Za one koji žele znati više: Prepoznaj i analiziraj neke suvremene oblike neravnopravnosti muškarca i žene u našem društvu! (*Lekcija: Čovjek je slika Božija, V5*)

Opiši sebe u nekoliko riječi. Istraži šta drugi misle o tebi, možeš se pomoći tabelom za samoprocjenu i uporediti rezultate: Ovu zadaću uzimaš u paru s drugom ili drugaricom iz školske klupe: Opiši druga ili drugaricu... Šta je najčešći uzrok nerazumijevanja među ljudima? Posmatraj ljude oko sebe i zaključi šta ljudi više ističu: svoje vrline ili tuđe mahane. Objasni. (*Lekcija: Drugi i ja zajedno – Nagluhi čovjek, V10*)

Multiperspektivni pristup je u većini udžbenika i lekcija, nažalost, zanemaren (prepoznat je u svega 6 % analiziranih lekcija) budući da autori i autorice u prezentaciji sadržaja vrlo rijetko nude više izvora, a još rjeđe više perspektiva koje drugačije vide problem.

Pitanja i zadaci u analiziranim udžbenicima najčešće nisu koncipirani tako da od učenika traže da usporede ili analiziraju različita i/ili oprečna mišljenja ili izvore informacija o određenoj temi, pojavi, događaju kako bi na osnovu toga izvodili vlastite

zaključke ili, pak, procijenili vjerodostojnost i relevantnost drugih izvora informacija.

Ukoliko je multiperspektivnost evidentirana, ona se najčešće odnosi na one sadržaje koji u opisima određenih pojava ili događaja sadrže različite perspektive ili teorije, ili na zadatke u kojima se učenici potiču da sami potraže i istraže dodatne izvore informacija (najčešće su za to ponuđeni web-linkovi na stranice gdje učenici mogu pronaći više informacija o temi koja se obrađuje). Neki od evidentiranih primjera koji ilustriraju multiperspektivnost u prezentaciji sadržaja navedeni su u nastavku.

Naziv Afrika porijeklo vodi iz starog vijeka, kada su Rimljani vladali najvećim dijelom Sredozemlja. Svojoj koloniji u oblasti Kartagene (današnji Tunis) Rimljani daju naziv Afrika, po berberskom plemenu Afri koje je nastanjivalo ove prostore. Kasnije je po nazivu ove kolonije i cijeli kontinent dobio ime. Drugo mišljenje povezuje ima Afrike sa arapskom riječi "āfrīgah" što u prijevodu znači zemlja gdje žive crni ljudi. (*Lekcija: Afrika – Prirodnogeografske odlike, GZ5*)

Stari narodi su godine počeli brojati od nekog bitnog događaja. Tako su Grci vrijeme računali od svoje Prve olimpijade 776. godine pr.n.e., Rimljani od osnivanja grada Rima 753. godine, muslimani od preseljenja Muhameda (a.s.) iz Meke u Medinu 622. godine, a kršćanski narodi Evrope od rođenja Isusa Krista. To je tzv. nulta godina nove ere, od koje vrijeme računa i gregorijanski kalendar. (*Lekcija: Računanje vremena – Podjela prošlosti, HIP2*)

Veliki značaj i najveće prihode među tercijarnim djelatnostima ima turizam. Zbog ugodne klime, toplog mora i bogate kulturno-povijesne baštine Sredozemlje je jedno od najposjećenijih turističkih područja svijeta. Međutim, turizam donosi neke negativne pojave. Izgradnja velikih i mnogobrojnih hotela za prihvata velikog broja turista dovela je do nagrđivanja okoliša. Otpadne vode i kanalizacija te milioni turista koji posjećuju Sredozemlje uzrokovali su zagađenje mora. Danas se provode mnogi projekti kojima se nastoji smanjiti zagađenje i poboljšati njegova kvaliteta. (*Lekcija: Evropsko Sredozemlje – Stanovništvo i privredna obilježja, GZ4*)

Slika 10 Primjer multiperspektivnog pristupa, lekcija *Početak Prvog svjetskog rata i formiranje frontova u Evropi* (HIP9)

JESTE LI ZNALI? *myan*

- Postoje mnogi poznati glumci, pjevači, športaši i druge svjetski poznate osobe koje daju velika novčana sredstva u borbi protiv siromaštva. Jedan od njih je i Bono Vox, frontmen irske pop-rock grupe U2. On je poznati borac za ljudska prava i za siromašne, poglavito u Africi. Godine 2006. bio je nominiran za Nobelovu nagradu za mir.

Slika 11 Primjer multiperspektivnog pristupa, lekcija *Sloboda izvire iz prave ljubavi* (V2)

Sadržaji koji potiču diferencijaciju i koji učenicima nude mogućnost razvijanja otvorenog i fleksibilnog stava prema drugima i vlastitoj grupi, koji ih vode ka propitivanju ukorijenjenih stereotipa, otkrivanju društvenih pojmova, koji potiču na društveni angažman i razvoj osjetljivosti na socijalnu nejednakost evidentirani su u svega 5 % analiziranih lekcija.

Najviše primjera ovakvih sadržaja nalazimo u udžbenicima historije gdje se opisuju društveni odnosi i položaj ljudi u različitim društvenim uređenjima, zajednicama i razdobljima te gdje se govori o rodnoj neravnopravnosti i položaju i pravima žena.

Европски досељеници оснивају своје градове и одржавају стил живота налик на онај у Европи, потпуно различит и одвојен од домородачког. Домородачко становништво присиљавају да ради у рудницима и на другим тешким пословима. Становништво које не ради у рудницима, производи храну за рударе или доводи радну снагу. Исцрпљивање, глад и заразне болести доводе до њиховог масовног умирања. Због тога се, у недостатку радне снаге, све више користе црни афрички робови. (*Лекција: Велика географска открића, HIP12*)

Прије двије стотине година први бјели досељеници (Енглези) који су дошли у Аустралију заузели су земљу. За њих су Аборидџини били само "примитивни дивљаци". У почетку су бјелци тврдили да су Аборидџини интелигентни мајмун или пак врло примитивни људи. Бјелци су сматрали да такви примитивци не заслужују земљу на којој живе, образлажући то тиме да ни животинје нису власнице шуме у којој су се настаниле. Бјелци су Аборидџине протјерали са свих обрадивих површина и с подручја у којима су пронашли руде потребне за индустрију. Аборидџини нису имали никаквих права. (*Лекција: Прошlost у садашњости – приједлог за разредну дискусију, HIP14*)

Кад није било довољно мјеста за раднике у творници, male су се раднице оснивале у радничким становима. У таквим су кућним радionicama сви чланови обitelji радили од зоре до duboko у ноћ, покушавајући зарадити barem толико да могу купити основне ствари за живот. Takve су се раднице најчешће оснивале у текстилној индустрији. Читаве обitelji и њихови сусједи у sobama с nedovoljno svjetla шivalи су и по 16 sati дневно. Чак су и најmlада дјeca морала помагати. Vремена за igру и školu је било malo. (*Лекција: Обlikovanje novog društva – znanost i tehnologija, industrijska revolucija, HIP21*)

Погледај распоред просторија у кући. Шта можете закључити о положају жене? Имале су посебне просторије и нису смјеле присуствовати забавама које организују мушкарци. Водиле су домаћинство, надгледале рад робова, а знале су ткати и шити. Бракове су уговарали очеви дјевојчица. Удавале су се veoma mlаде. (*Лекција: Живот и kultura Starih Grka, HIP3*)

Равноправност с мушкарцима те право гласа и nadalje су остали узроци њиhових проsvјeда. Обесправљеност жeна била је видљива и на sportsким натјeцањима. На Olimpiјским игrama које су се одржавале до Првога свјетског рата углавном су се натјeцали мушкарци. No жeне су и dalje настављале своју јавну и пословну дјелатност. За неке од њих послјeдиче рата биле су ненадокнадиве. Док су мушкарци ratoвали, one су успјешно обављале њихове послове. No многе су обitelji изгубиле своје мушке чланове па је њихов терет пао на жeне. (*Лекција: Велика свјетска гoсподарска криза (1929.–1933.), HIP24*)

Žene dobivaju pravo glasa

1893. Novi Zeland

1894. Australija

1907. Norveška

1917. Rusija

1918. Velika Britanija

1920. SAD

Objasni važnost natpisa na transparentima pripadnice sufražističkog pokreta.

Slika 12 Fotografija Pripadnice sufražističkog pokreta, lekcija Velika svjetska gospodarska kriza 1923.–1933. (HIP24)

4.2.2 Sadržaji koji potiču reproduktivno mišljenje

Iako generalni rezultati analize pokazuju da su u udžbenicima prisutni sadržaji koji potiču razvoj kritičkog mišljenja, većina lekcija u udžbenicima je ipak koncipirana tako da afirmira reproduktivno mišljenje. U gotovo 60 % analiziranih lekcija iz jezika i književnosti i vjeronauka ne nudi se mogućnost diskusije; u više od 70 % analiziranih lekcija iz historije, jezika i književnosti i vjeronauka sadržaj se svodi na puklo pamćenje činjenica (Tabela 10). Pristup jedne perspektive također dominira u lekcijama iz jezika i književnosti (45 %) i vjeronauka (53 %), dok je najviše stereotipnih prikaza prepoznato u analiziranim lekcijama iz vjeronauka (23 %).

Ovakve sadržaje u udžbenicima uglavnom karakterizira jednostavna (često i jednostrana) deskripcija, pri čemu se ne potiče rasprava o problemskim temama. Sadržaji u maloj mjeri potiču učenike da diskutuju, iznose vlastito mišljenje. Učenici se ne usmjeravaju da postavljaju hipoteze, istražuju i isprobavaju moguća rješenja. Ne apostrofira se učenje putem otkrića, već se učenje tretira kao pasivan proces pamćenja činjenica.

Indikatori reproduktivnog mišljenja	Geografija (broj lekcija)	Historija (broj lekcija)	Jezik i književnost (broj lekcija)	Vjeronauk (broj lekcija)
Ne nudi se mogućnost diskusije	110/602 (18,27 %)	258/665 (38,80 %)	663/1055 (62,84 %)	198/346 (57,23 %)
Puko pamćenje činjenica	139/602 (23,09 %)	508/665 (76,39 %)	787/1055 (74,60 %)	271/346 (78,32 %)
Pristup jedne perspektive	117/602 (19,44 %)	134/665 (20,15 %)	473/1055 (44,83 %)	183/346 (52,89 %)
Stereotipni prikazi	84/602 (13,95 %)	45/665 (6,77 %)	125/1055 (11,85 %)	81/346 (23,41 %)

Tabela 10 Broj lekcija u kojima su prepoznati indikatori reproduktivnog mišljenja – pregled po predmetima

Sadržaji koji ne nude mogućnost diskusije i koji se svode na puko pamćenje činjenica često obiluju definicijama, teorijskim objašnjenjima, podacima koji su, uglavnom, dati u vidu gotovih činjenica i nabravanjima nedovoljno potkrijepljenim konkretnim primjerima koji bi olakšali razumijevanje i omogućili smisleno učenje.

Ovakvi sadržaji uglavnom insistiraju na prepoznavanju, imenovanju i ponavljanju naučenog (informacija, ideja, koncepata), a ne na diskusiji, samostalnom rasuđivanju ili kreativnom razmišljanju. Mogućnost analize, sinteze, evaluacije i samostalnog zaključivanja svedena je na minimum.

Formalno postavljena pitanja samo traže od đaka da ponove to što piše u lekciji, ne i da kritički promišljaju, povezuju, analiziraju, upoređuju...

Neki od primjera sadržaja koji ne nude mogućnost diskusije i koji se svode na puko pamćenje činjenica navedeni su u nastavku.

Azija je kolijevka najvećih svjetskih religija, koje su se sa ovih prostora raširile po cijelom svijetu. Pripadnici Islama žive u jugozapadnoj, Južnoj, Centralnoj i Jugoistočnoj Aziji. Indonezija je najmnogoljudnija islamska država u svijetu. Mediteranski dio Jugozapadne Azije je ko-

lijevka hrišćanstva. Najviše katolika u Aziji živi na Filipinima, a pravoslavci naseljavaju Sjevernu Aziju. U Indiji je raširen Hinduizam, a u Jugoistočnoj i Istočnoj Aziji budizam, konfučijanizam, taoizam i šintoizam. (Lekcija: Društvenogeografske odlike Azije, GZ6)

Radnja iskazana glagolskim prilogom prošlim vrši se istovremeno s nekom drugom radnjom! Radnja iskazana glagolskim prilogom prošlim vrši se prije neke druge radnje! Radnja iskazana glagolskim prilogom prošlim vrši se poslije neke druge radnje! (Lekcija: Glagolski prilog prošli, JIK6)

Tačka-zarez (;) je pravopisni znak koji obilježava pauzu/stanku srednje dužine; kraću od tačke, a dužu od zareza. Stavlja se između jedinica koje bi tačka razdvojila preošto, a zarez nedovoljno uočljivo. (Lekcija: Tačka-zarez, JIK6)

Kakav je bio narod Junusa, a.s.? Koju obavezu je preuzeo Junus, a.s.? Da li je bio dovoljno strpljiv sa svojim narodom? Zašto? Čime ga ja Allah, dž.š., zadužio? Šta su primijetili stanovnici Ninive? Da li su to prihvatili kao pouku? Pronađi u tekstu dio koji govori o tome. Šta se desilo s Junusom, a.s.? Zbog čega mu je Allah, dž.š., oprostio? (Lekcija: Allahova milost je neizmjerna, V10)

Isak Njutn
(Isaac Newton, 1642-1727) engleski astronom i fizičar poznat po teoriji gravitacije

Zahvaljujući Nikoli Koperniku, Galileu Galileju, Isaku Njutnu, Dekartu (René Descartes), Harveju (William Harvey), Lajbnicu (Gottfried Wilhelm Leibniz) i drugim misliocima ovog vremena, nauka je u svim svojim oblastima postigla fantastične uspjehe.

I umjetnost ovog vremena dostiže visoke domete. To je vrijeme kada stvara jedan od najvećih svjetskih dramatičara Vilijam Šekspir (William Shakespeare) te Miguel Servantes (Miguel de Cervantes Saavedra), Kalderon de la Barca (Calderón de la Barca) i drugi.

Vilijam Šekspir

Naročito se razvila kamerna muzika, posebno u Njemačkoj gdje stvaraju Bah (Johann Sebastian Bach), Hajdn (Joseph Haydn), Mocart (Wolfgang Amadeus Mozart), Betoven (Ludwig van Beethoven).

Zahvaljujući navedenim ekonomskim, naučnim, društvenim i kulturnim promjenama, postavljeni su temelji savremene ljudske civilizacije.

Galileo Galilej
(Galileo Galilei, 1564-1642)

1. Navedi najznačajnije naučne stvaraoce ovog perioda.
2. Saznaj koja su njihova najznačajnija djela.
3. Koje su se grane umjetnosti posebno razvile u ovom periodu?

Slika 13 Primjer sadržaja koji potiče reproduktivno mišljenje – Isječak iz lekcije *Industrijska revolucija* (HIP6)

Zavisno od sredine u kojoj se rodi i u kojoj živi, on će pripadati nekom narodu, naučiti jezik i prihvatiti religiju tog naroda... Čirilicom se pišu slavenski jezici. (*Lekcija: Strukture stanovništva, GZ1*)

Srednjovjekovni nadgrobni spomenici – stećci predstavljaju najzanimljiviju i najznačajniju pojavu u umjetnosti Bosne. (*Lekcija: Kultura srednjovjekovne Bosne, HIP5*)

Robin Hud je pobunjenik i odmetnik iz Šervudske šume, patriota i borac za društvenu pravdu. Pronađi u tekstu rečenice koje to potvrđuju. (*Lekcija: W. Scott: Ajvanho, Historijski roman, JIK11*)

Načela su poslovnog razgovora: treba prihvatiti mišljenje većine (iako se ne slažemo s tim mišljenjem) (*Lekcija: Razgovor (poslovni i privatni), JIKg18*)

Dok čitaš pokušaj da čitaš iz zadovoljstva. Kad istražuješ, zaobiđi ono što ne znaš. (*Predgovor, JIK2*)

Samoća je potrebna pjesnicima. Zašto? Obrazloži pismeno. (*Lekcija: Tišina, JIK42*)

Historija čovječanstva može se promatrati i kao historija poslanstva. (*Lekcija: Razvoj vjerovanja, V10*)

Povjerovati Kristu i slijediti ga znači izabrati pravi put, istinu i život. (*Lekcija: Biblijska i današnja slika svijeta, V5*)

Samo Bog može čovjeka usrećiti jer samo on u potpunosti zna što je za čovjeka dobro, a što zlo. (*Lekcija: Grijeh kao zloporaba slobode, V5*)

Osobina velikih ljudi je da govore lagahno i da im je govor blag. (*Lekcija: Govor nas predstavljaju, V11*)

U 34 % ukupnog broja analiziranih lekcija u prezentaciji sadržaja zastupljena je samo jedna perspektiva. To znači da autori pri opisu i objašnjavanju određenih pojava, događaja, ličnosti ističu jednu (često eurocentričnu i nacionalno i politički obojenu) perspektivu ili, pak, ističu samo jednu karakteristiku dok druge isključuju i ignorišu. U ovakvim sadržajima rijetko se nude drugi i drugačiji izvori informacija, a još rjeđe drugačiji uvidi, čime se ne potiče razvoj otvorenosti ni prema drugima ni prema vlastitoj grupi.

Tako je, npr., pristup jedne perspektive u udžbenicima historije naročito izražen u lekcijama koje obrađuju srednji vijek te nacionalnu i recentnu historiju, pri čemu se često koriste redukcija, ignorancija, imputacija i mistifikacija. Autori često koriste zastarjele informacije i jednostrano predstavljaju prošlost, zbog čega su propuštene prilike za razvoj konstruktivne kritike i ukazivanje na postojanje različitih stavova i mišljenja među naučnicima i izvorima o određenoj problematici. U konačnici, to upućuje na činjenicu da se sadržaji u udžbeniku nalaze radi propagiranja nacionalnih/nacionalističkih narativa, a ne kako bi koristili u kritičkoj analizi i sagledavanju različitih perspektiva.

Drugi primjer je udžbenik jezika i književnosti gdje se, npr., ističe samo usmena književnost, književna tradicija ili kulturno naslijeđe jednog od konstitutivnih naroda u BiH dok se drugi potpuno zanemaruju.

Ili primjeri sadržaja u udžbenicima vjeronauka gdje se navodi da je ispravno i prihvatljivo samo jedno i to ono *čemu nas naša vjera uči* i gdje se autori povremeno stavljaju u poziciju autoriteta, čije se kazivanje ne propituje. Pri tome ne upućuju učenike na druge izvore informacija i znanja.

Neki od primjera koji ovo ilustriraju navedeni su u nastavku.

Čovjek rođenjem dobiva spolno i rasno obilježje koje određuje njegov, prije svega, fizički izgled. Zavisno od sredine u kojoj se rodi i u kojoj živi, on će pripadati nekom narodu, naučiti jezik i prihvatiti religiju tog naroda. Zavisno od položaja u tom društvu, steći će određeni nivo obrazovanja i dr. (*Lekcija: Strukture stanovništva, GZ1*)

Današnji prostor BiH dio je prostora koji je u srednjem vijeku naseljavalo hrvatsko stanovništvo. Tu je sve do dolaska Turaka vladalo političko, jezično i vjersko jedinstvo. (*Lekcija: Prirodno-geografske cjeline Bosne i Hercegovine – Sjeverna Bosna, GZ25*)

...Bosna je oduvijek nastojala izboriti vlastitu političku i kulturnu posebnost... Vidimo kako nam svi navedeni izvori svjedoče o zasebnosti bosanske države čije su planine stoljećima pomagale ne samo da se održi nego i da se odbrani od nepoželjnih gostiju izvana. (*Lekcija: Prvi podaci o srednjovjekovnoj Bosni. HIP4*)

Koje su личности историjske, a koji su likovi legendarni u kosovskom predaњу? Zašto se kosovska legenda razlikuje od obične priče? U čemu je značaj kosovske legende? (*Lekcija: Moravska Srbija, HIP11*)

Međunarodna zajednica nije imala razumijevanja za srpski narod koji je samo htio slobodu, nacionalna i ljudska prava. (*Lekcija: Nasilna secesija i raspad socijalističke Jugoslavije, HIP13*)

Naš identitet karakterizira troznamenasto obilježje: po državljanstvu smo Bosanci, po nacionalnoj pripadnosti Bošnjaci, a po vjeri muslimani. (*Lekcija: Islam i identitet Bošnjaka, V13*)

Zatečeno, pretežito hrvatsko katoličko stanovništvo je prognano, islamizirano i obespravljeno. Tako je konačno nestalo jedne, a postupno su nestajale tri Bosne prepoznatljive u savremenoj etničkoj slici zemalja Hercegovine i Bosne – današnje države Bosne i Hercegovine. (*Lekcija: Bosna i Hercegovina – Moja, tvoja i njegova domovina – Naša država Bosna i Hercegovina, GZ27*)

Poraz albanskih terorista omogućio je učvršćivanje suverenosti CPJ na cijelom њenom prostoru. Međutim, to nije odgovaralo interesima člаница НАТО-a. Чланице НАТО-a, нарочито САД, имале су у плану војнички и политички потчинити балканске државе како би могле несметано продирати на Исток и овладати огромним изворима нафте, гаса, угља и других сировина. (*Lekcija: Nastanak Savezne Republike Jugoslavije, HIP13*)

Osim prema periodima, historiju možemo proučavati i po: prostoru, sadržini i problematici. Tako, naprimjer, rani srednji vijek predstavlja doba najveće zaostalosti, odnosno početak izgradnje feudalnih društvenih odnosa. (*Lekcija: Osnovna obilježja Srednjeg vijeka, HIP5*)

Uzrok smanjenja stope nataliteta u drugoj polovini 20. stoljeća treba tražiti u planiranju porodice, u kojima bračni parovi imaju jedno, najviše dvoje djece. (*Lekcija: Društvenogeografske karakteristike, GZ2*)

Nezaobilazno je Međugorje, gdje ćemo se malo duže zadržati. To je duhovno središte cijeloga svijeta i Hercegovine. Od 24. lipnja 1981. (prvo Gospino ukazanje na brdu) Međugorje postaje mjesto mira. Mjesto molitve, pomirenja s Bogom i ljudima. Milioni vjernika cijeloga svijeta slijevaju se u nepresušnu rijeku ljubavi. Posebna je veza kroz povijest Hrvata s Gospom-majkom.

Majci se obraćamo kad smo tužni, sjetni, u problemu – Ona nas uvijek čeka raširenih ruku! Kraljica mira promijenila je mnoge ljude, probudila u njima ljubav, spojila mnoge obitelji... (*Lekcija: Moja Hercegovina, GZ16*)

Autori i autorice se, također, ne dotiču tema, niti navode drugačije stavove i mišljenja, kojima bi problematizirali pomirljive stavove iznesene u lekcijama. Tako se, npr., u većini lekcija iz geografije ne ostavlja mogućnost diskusije o rasizmu, iscrpljivanju prirodnih resursa i siromaštvu, u većini lekcija iz historije ne nudi se mogućnost diskusije o uzrocima oružanih sukoba i ratova, pomirenju, u lekcijama iz jezika i književnosti ne ostavlja se mogućnost diskusije o patrijarhatu, nasilju, ovisnosti, seksizmu, a u lekcijama iz vjeronauka izbjegava se diskusija o temama kao što su ateizam, razvod, kontracepcija, homoseksualnost.

Човјек без вјере је сличан лађи без компаса. (*Lekcija: Hrišćanske врлине: вјера, нада и љубав, V9*)

О ЧИСТОТИ СРЦА: Невјеровање у Бога или атеизам има свој узрок у прљавштини срца.

О МИРОТВОРСТВУ: Без мира са Богом и у себи нема мира у људском друштву. (*Lekcija: О milosrđu, čistoti srca i mirotvorstvu, V9*)

Uzvišeni Allah stvorio je Adema i Havu tako da oni čine par dva spola, muškarca i ženu, koji se međusobno privlače. A to je temeljni Allahov zakon u svim bipolarnim stvarima po kom se suprotni polovi privlače, a istovrsni odbijaju. (*Lekcija: Sve je stvoreno u paru, V13*)

Božja je zamisao da se dva po spolu različita bića međusobno privlače i nadopunjuju u odgovornoj ljubavi. To znači da je heteroseksualnost temeljna odrednica čovjeka. (*Lekcija: Prijateljstvo i ljubav, V5*)

Stereotipni prikazi, u kojima se na osnovu limitiranih i vrlo pojednostavljenih opisa donose generalna objašnjenja ponašanja i/ili osobina čitavih grupa, naroda, geografskih prostora, prepoznati su u čak 13 % ukupnog broja analiziranih lekcija. Identificirani primjeri sadržaja koji podržavaju stereotipe najčešće se odnose na etničku pripadnost, porijeklo, religioznost, domoljublje, rod, majčinstvo...

Na osnovu ovakvih sadržaja učenici bi trebali da nauče da su Romi nomadi koji se bave samo sitnom trgovinom, skupljanjem otpada i muzikom, da Srbi i Crnogorci vole da ratuju, da je vjer-

ska i etnička pripadnost istoznačna (svi Bošnjaci u BiH su muslimani, Hrvati katolici, a Srbi pravoslavci), da su svi imigranti u Evropi muslimani, da su narodi koji žive tradicionalnijim načinom života i koji se bave obradom zemlje, lovom i ribolovom primitivni, da Bliski istok karakteriziraju sukobi, nafta, islam i terorizam, da je Afrika siromašna i primitivna, da su Bosna i Hercegovina i Balkan sinonimi za nerazvijenost, stagnaciju, nestabilnost, sukobe, da je nacija kao konstrukt postojala oduvijek, da su ateisti nemoralni, bez jasnog cilja i smisla u životu, osuđeni na propast, da su djevojčice lijepe, ljubazne i čestite, a žene su prvenstveno majke, da je suvremenost vrijeme puno izazova, bolesti, vrijeme u kojem se ne njeguju nikakve vrijednosti, ne poštuje tradicija, vrijeme u kojem su ljudi usamljeni i nesretni...

Роми су номадски народ поријеклом из Индије. Живе широм свијета, али их највише има у Европи (земље Источне и Јужне Европе). Имају свој језик и културу. Карактеришу их специфична занимања: ситна трговина, скупљање и продаја отпадних материјала, музика. (Лекција: *Друштвеногеографске одлике Европе – Становништво, природна и миграциона кретања*, GZ11)

Tri su bitne značajke Jugozapadne Azije: Suha klima, nafta i islam. (Лекција: *Jugozapadna Azija*, GZ24)

Položaj

Srbija i Crna Gora obuhvaćaju **središnji dio Jugoistočne Europe**, odnosno sjeverozapadni dio Balkanskog poluotoka. Pojam Balkana je više povijesna nego zemljopisna (prostorna) kategorija i odnosi se manje ili više na zemlje jugoistočne Europe čija je povijest burna, a posljedice složene. Zapravo, Balkan je sinonim opće nerazvijenosti i kulturne zaostalosti. Kako su zemljopisne granice Balkanskog poluotoka znatno južnije (južno od Stare ili plaine Balkan u Bugarskoj, Peloponez i Halkidika u Grčkoj) onda su Srbija i Crna Gora **samo dijelom balkanske zemlje**. Zanimljivo je kako u dijelu najnovijih udžbenika Srbi i Crnogorci svoju zemlju određuju kao prvenstveno balkansku. U određivanju položaja zemlje, koji je neosporno složen, valja uzeti u obzir i ostale prirodne pa i povijesne čimbenike. Prije svega Podunavlje kojem Srbija

Slika 14 Primjer sadržaja koji podržava stereotipe – Isječak iz lekcija *Srbija i Crna Gora – Položaj, veličina i granice* (GZ27)

Iran i Afganistan uređene su kao islamske republike. Ovo je prostor stalnih sukoba. (*Lekcija: Političko-geografska podjela Jugozapadne Azije, GZ2*)

Svijest o pripadnosti određenomu narodu postojala je oduvijek. (*Lekcija: Hrvatski narodni preporod i pojava modernih nacija u Europi, HIP21*)

Za razliku od onog u prošlosti, čovjek je danas, uglavnom, zaokupljen sobom i malo razmišlja o potrebama i pravima drugih. (*Lekcija: Kako se nekad u Bosni živjelo, V12*)

Preveliko bogatstvo može nas učiniti neosjetljivima za potrebe bližnjega i duhovnu životnu stvarnost. Zarobljeni posjedovanjem, bogataši su u velikoj opasnosti od duhovnog osiromašenja. (*Lekcija: Poštivanje tuđe imovine, V3*)

Dove djevojaka za čestitim mladićima ostavile su traga i u bošnjačkim narodnim pjesmama.

Dvije djevojke na gradu klanjale,

Klanjajući od Boga iskale

– Daj nam, Bože, po jednog junaka,

Po jednoga ama pametnoga,

Koji čuva cara i zanata.

A ne pije vina ni duhana.

Od duhana kuća upljuvana,

Od vina nije nikad mirna,

Od rakije uvijek poplakuje. (*Lekcija: Težnja ka suprotnom spolu, V13*)

Ljubav prema majci nadahnula je pjesnika da je opjeva u zimskoj noći za tkalačkim stanom. Opiši svoju majku pri nekom njezinom svakodnevnom poslu. Izrazi u tome i svoju ljubav prema majci. (*Lekcija: D. Tadijanović: Dugo u noć, u zimsku bijelu noć, JIK20*)

Pa zašto baš ja imam za mamu profesoricu hrvatskog jezika? Zar nije pametnije da ona sada sjedi, gleda neku seriju ili igra igrice? (*Lekcija: Prezent, JIKg18*)

Stoga svako dijete treba svojim roditeljima od srca da želi svako dobro, da zahvalno prizna sve njihova dobrotvornost prema njima i da svojim vladanjem i čestitošću služe svojim roditeljima na radost i utjehu. (*Lekcija: Hrišćanstvo i zajednica – Brak, dužnosti djece i roditelja jednih prema drugima, V9*)

Zbog toga majka treba da je mudra i pobožna, jer što ona u djetinjstvu usadi u dušu djeteta, to čovjek nosi sa sobom kroz cijeli život. (*Lekcija: Hrišćanstvo i zajednica – Brak, dužnosti djece i roditelja jednih prema drugima, V9*)

5. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA I PREPORUKE

U periodu od deset godina koliko je prošlo od prve analize sadržaja udžbenika, u Bosni i Hercegovini je provedena reforma osnovnog obrazovanja koja je za cilj imala temeljnu promjenu odgojno-obrazovne paradigme. Nova koncepcija devetogodišnjeg (umjesto dotadašnjeg osmogodišnjeg) obrazovanja stavila je akcenat na rezultate učenja i kompetencije potrebne za lično ispunjenje i razvoj pojedinca, aktivno građanstvo, socijalnu uključenost i zapošljavanje. Prvi put je uveden kurikularni pristup u planiranju i programiranju s namjerom da se integrišu znanje, vještine, stavovi i vrijednosti. Između ostalog, bila je predviđena i sveobuhvatna demokratizacija i humanizacija obrazovnog sistema koji bi pripremao mlade ljude da postanu svjesni i odgovorni građani u bh. pluralističkom društvu. Škole su trebale poticati kreativnost, rješavanje problema, primjenu znanja i samoobrazovanje. Ovom su se novom orijentacijom obrazovne vlasti u BiH opredijelile za “društvo znanja, humanosti i vred-

nota”, prepoznale značaj obrazovanja u integraciji u Evropsku uniju, te se obavezale usvojiti svjetske ekonomske i civilizacijske tekovine. Uslijedio je opsežan proces izrade novih nastavnih planova i programa i udžbenika za sve razrede nove devetogodišnje škole u kojem su angažovani ogromni ljudski, finansijski i institucionalni resursi.

Istraživanje *Obrazovanje u BiH: Čemu (ne) učimo djecu* urađeno je s namjerom da se procijene rezultati reforme osnovnog obrazovanja putem analize sadržaja udžbenika jer se u udžbenicima eksplicitno manifestuju i sažimaju obrazovne politike, metodologija i praksa. Ukupno je obuhvaćeno 2688 lekcija u 68 udžbenika nacionalne grupe predmeta.

Rezultati istraživanja su nedvosmisleno pokazali da se planirana promjena nije dogodila i da je koncept udžbenika ostao istovjetan onom iz 2007. godine. Usprkos deklarativnim zalaganjima, izradi strateških dokumenata i legislative, u novim udžbenicima koji su u posljednjih deset godina proizvedeni u okviru reforme devetogodišnjeg osnovnog obrazovanja nije se materijalizovala nikakva suštinska promjena u konceptu i pristupu obrazovanju. U njima se ne afirmišu vrijednosti demokratskog društva, aktivno građanstvo i socijalna uključenost, niti se u dovoljnoj mjeri potiče razvoj kritičkog mišljenja, kreativnost i aktivno učenje.

Ovim nalazima su potvrđeni i zaključci ranijih analiza novih NPP-ova u kojima je utvrđeno da je reforma rezultirala isključivo strukturalnim promjenama u vidu uvođenja devetog razreda i formalne podjele osnovnog obrazovanja u tri ciklusa. Suštinski, u školama se i dalje podučava po tradicionalnom programu s krajnje preskriptivnim sadržajima odvojenim u zasebne predmete i dominantno frontalnom metodom rada.

Štaviše, utvrđeno je i pokazano da je dominantni sistem vrijednosti u udžbenicima nacionalne grupe predmeta u sva tri nastavna plana i programa u suprotnosti sa proklamovanim ciljevima reforme, i da se fundamentalno oslanja na **sociocentristički i konzervativni način mišljenja**.

Sociocentrizam se zasniva na uvjerenju da je perspektiva vlastite grupe jedina i najbolja. Tako se u udžbenicima predstavlja dominantna nacionalna perspektiva u kojoj je primat na kolektivnom u odnosu na individualno, u kojem se “njeguje” strah od drugog i samoviktimizacija, i u kojem se glorificiraju ratovi i opravdava nasilje. Država (domovina) se shvata kao teritorij u vlasništvu etničkog kolektiva koji opstaje zahvaljujući odbranama, žrtvama, prolivenoj krvi, a istorija se posmatra kao niz događaja u kojima je kolektiv imao glavnu ulogu s ciljem da se dokaže njegova dugovječnost, opstojnost, suverenost. Zaključci se donose na osnovu malog i prigodnog uzorka, ne sagledava se cjelina niti se ispituju svi aspekti određenog događaja ili pojave, što dovodi do nepotpunog razumijevanja, nekritičkog promišljanja i neafirmisanja univerzalnih vrijednosti. Sociocentrističko razmišljanje služi kao osnova za razvoj stereotipa i predrasuda, onemogućava propitivanje, razvijanje objektivnih socijalnih percepcija i otvorenog i fleksibilnog stava prema drugima i vlastitoj grupi.

Onako kako se bosanskohercegovačke prilike tumače i interpretiraju s etnocentričnog stanovišta u kojem je primat vlastita etnička grupa, tako se na globalne pojave gleda iz eurocentrične perspektive u kojoj je Evropa “kulturno, industrijsko i civilizacijsko središte svijeta”, a teme kao što su kolonizacija, raspodjela dobara i prirodnih resursa, siromaštvo ili migracije stanovništva rijetko se problematiziraju i kontekstualiziraju.

U novim udžbenicima za devetogodišnju osnovnu školu također je izraženo distanciranje od prosvjetiteljskih i humanističkih ideja i ideala, i davanje prednosti tradicionalnim odnosima koji podrazumijevaju poslušnost i održavanje postojećeg stanja kroz poštovanje, prihvaćanje i održavanje običaja i ideja tradicionalne kulture i/ili religije kojoj pojedinac/kolektiv pripada. Pri tome se religioznost svodi na “jednu vjeru”, te se ta vjera predstavlja kao ekskluzivitet jednog kolektiva i njegov bitan određujući faktor. Ohrabruje se poštovanje tradicije (gdje se običaji nekritički predstavljaju kao vrijednost), suzdržavanje od akcija, namjera i

sklonosti koje bi mogle narušiti društvena očekivanja i norme, neupitno poštovanje autoriteta i s tim u vezi poslušnost kao poželjna vrlina.

U udžbenicima prevladava konzervativni svjetonazor u kojem je naglasak stavljen na dužnosti i poštovanje hijerarhije, a ne na slobodu izbora i ličnu odgovornost. Sugeriraju se prihvatanje tradicionalnih i stereotipnih rodni uloga, i ne propituju se teme kao što su patrijarhat, nasilje ili represija. Ne ostavlja se mogućnost diskusije o, naprimjer, ateizmu, partnerstvu van bračne zajednice, razvodu, eutanaziji, pobačaju, kontracepciji, homoseksualnosti i slično. Jednako tako, izostaje afirmacija prihvatanja drugih kao jednakih i briga za njihovu dobrobit, te otvorenost za promjene koje znače slobodu misli i djelovanja. Naprotiv, sadržajima udžbenika se podržava i opravdava konformizam, nekritičko prihvatanje mišljenja većine, bez vlastitog propitivanja činjenica i stavova, što za posljedicu ima održavanje (prividne) sigurnosti i nepovredivosti, a ne kreativnu i kvalitativnu promjenu stanja nabolje.

U skladu s ovim "sistemom vrijednosti" su i nalazi u odnosu na sadržaje koji razvijaju kritičko mišljenje. Razvoj kritičkog mišljenja kod učenika i učenica potiče se samo deklarativno; udžbenici ne pružaju informacije iz različitih izvora, ne problematizuju razumijevanje perspektiva iz kojih se informacije daju, ne podstiču aktivno promišljanje o prednostima i nedostacima tih informacija i ne nude znanja potrebna za donošenje informiranog suda/zaključka.

U ponuđenim udžbeničkim sadržajima rijetko se otvara prostor za učenje u višim područjima spoznaje i rijetko se omogućava učenicima da sami konstruišu razumijevanje naučenog i primjenjuju stečena znanja i vještine. Pitanja i zadaci rijetko potiču na razmišljanje, izostaju sadržaji podesni za samostalno učenje, metode učenja se ne prilagođavaju uzrastu i potrebama učenika, ne potiče se učenike da diskutuju, iznose i argumentuju sopstveno mišljenje i na isti način procjenjuju tuđe. Ovo je u

povratnoj sprezi sa favorizovanjem sociocentrističkog mišljenja koje suspreže razvijanje objektivnih socijalnih percepcija i otvorenog i fleksibilnog stava prema drugima i vlastitoj grupi. Iz istog razloga izostaje i multiperspektivni pristup građi i temama, pa se ne njeguje mirno, otvoreno i argumentirano rješavanje konflikta, uz ravnopravno učešće svih uključenih strana. Odatle su i sadržaji koji podržavaju diferencijaciju, otvorenost i društvenu osjetljivost zastupljeni dva puta manje od sadržaja koji podržavaju stereotipe. Dajući prednost pojednostavljenoj slici života i svijeta, baziranoj na različitim vrstama predrasuda, analizirani sadržaji otežavaju stvaranje kvalitetnih odnosa i konstruktivno djelovanje u zajednici. Ovo je posebno važno u današnjem svijetu u kojem je mobilnost ljudi tolika da niko od nas ne zna s kim će sutra raditi, studirati ili graditi druge odnose. Najzad, udžbenici obuhvaćeni ovom analizom ne nastoje osposobiti učenike da jasno identificiraju problem/postave hipotezu, da daju rješenja problema i procijene njegovu valjanost, čime praktično umanjuju njihove šanse da u kasnijim fazama života uspješno nalaze izlaz iz problemskih situacija.

Na osnovu svega navedenog može se zaključiti da je dominantna pedagoška funkcija analiziranih udžbenika nacionalne grupe predmeta interpretativna i ideološka/politička, bazirana na faktografiji i usmjerena na prenošenje informacija bez ozbiljne namjere da se učenik odnosno učenica uključe i budu aktivni u procesu učenja. Cilj koji se tako ostvaruje jeste reprodukcija, a ne konstrukcija znanja i vještina (rješavanje problemskih situacija, transfer znanja i samostalno zaključivanje).

Istovremeno, sadržaji udžbenika impliciraju određeni vrijednosni sistem koji nije baziran na univerzalizmu i nezavisnosti već na tradiciji i konformizmu, pri čemu se učenicima, nerijetko, imputiraju mišljenja i stavovi čime se onemogućava kritičko promišljanje.

S obzirom na ovakav rezultat analize udžbenika nacionalne grupe predmeta može se s pravom zaključiti da reforma (s osmogo-

dišnjeg na devetogodišnje osnovno obrazovanje) nije unaprijedila društvenu koheziju, nije ostvarila veće poštovanje ljudskih prava i osnovnih sloboda i nije uvela integrisano učenje i poučavanje kako je zacrtano u reformskim dokumentima.

PREPORUKE

Da bi udžbenici, ne samo deklarativno, nego istinski, sadržajno poticali kritičko mišljenje, afirmaciju univerzalnih vrijednosti i imali razvojno-formativnu ulogu u cjelokupnom razvoju i obrazovanju djeteta, potrebna je radikalna i sveobuhvatna promjena koncepcije udžbenika u sklopu šireg procesa ukupne reforme obrazovanja. Ovaj bi proces trebao da uključi:

a. redefiniciju udžbenika

U savremenim uslovima štampani svezak ne može biti glavni i osnovni izvor znanja, odnosno najvažnije nastavno sredstvo. Izvori znanja mogu i trebaju biti različiti medijski sadržaji (uključujući i štampane). Za ovo pitanje potrebno je ponuditi jedno zajedničko zakonsko rješenje (počevši od definicije udžbenika) te odgovarajućim podzakonskim aktima definisati uloge, odgovornost i obaveze svih aktera u obrazovnom procesu.

b. izradu standarda kvaliteta udžbenika

Neophodno je da kvalitetan udžbenik (a isto važi i za druge izvore znanja) u potpunosti doprinosi ostvarenju obrazovnih ciljeva, tako što će zadovoljiti jasno definisane zahtjeve i standarde. Ako udžbenik shvatimo kao izbor određenih tekstova (uključujući i neverbalne informacije) s ciljem da se njihovim čitanjem omogućiti usvajanje određenih znanja, sposobnosti, vještina i vrijednosti, onda ti tekstovi – lekcije, jedinice sadržaja – treba da ispunje sljedeće standarde:

- Za svaku jedinicu u udžbeniku mora biti jasno u funkciji kojeg obrazovnog cilja/ishoda se ona tu nalazi. S tim u vezi, ciljevi i ishodi moraju biti jasno definisani odgovarajućim

planom i programom (kurikulumom). Potrebno je i nastavne planove i programe na nastavnim smjerovima na fakultetima usaglasiti s promjenom školskih nastavnih planova i programa, što je u nadležnosti fakultetskih vijeća.

- Iz nastave je neophodno eliminisati tzv. skriveni kurikulum. Sociocentristički narativ ne može imati pristup udžbeniku, osim kao objekt kritičkog sagledavanja. Zbog toga je potrebno razviti metode otkrivanja i neutralisanja skrivenog kurikuluma, što je prije svega u polju djelovanja stručne zajednice, fakulteta, ali i odgovarajućih aktiva nastavnika, kroz naučne (magistarske i doktorske) radove i stručna usavršavanja.
- Udžbenik treba da kritički osporava društveno neprihvatljive svjetonazore (rasizam, npr.), ali da istovremeno ne nameće ili favorizuje jedan prihvatljivi u odnosu na druge. Udžbenik ovdje može i treba imati funkciju korektiva u odnosu na nastavnika koji jednom (svom) svjetonazoru daje (nebitno da li svjesno ili nesvjesno) prednost.
- Udžbenički sadržaji ne mogu zagovarati ili tolerisati diskriminaciju po bilo kojem osnovu. Konzervativni i stereotipni stavovi mogu se pojaviti u udžbeniku samo u okviru multiperspektivnog pristupa temi, kako bi se kritički preispitali.
- Svaka jedinica u udžbeniku mora biti jasno povezana s vrijednošću koja se njome razvija. Vrijednosti koje se razvijaju moraju biti kontekstualizirane u sredinu u kojoj se udžbenik koristi i prilagođene uzrastu i mogućnostima djeteta. Udžbenik se ne može baviti činjenicama odvojenim od vrijednosti. Čak i u prirodnim naukama, gdje se to čini nebitnim, moguće je znanje povezati s istinom, napretkom, rješavanjem problema vezanih za kvalitet ljudskog života, pitanja gladi, ekologije, zdravlja...
- Udžbenik ne smije sakrivati od učenika druge relevantne perspektive, savremena naučna saznanja i informacije neophodne za potpuno razumijevanje određenog problema. Neophodno je da se nastavnim planom i programom/ku-

rikulumom sugerišu polja korelacije između više različitih predmetnih oblasti.

- Patriotizam se ne treba odnositi (ne treba ga redukovati) na etničku ili teritorijalnu pripadnost, nego na ideju građanskog saveza unutar jedne državne organizacije koja je uključena u zajednicu država svijeta.
- Udžbenik svojim sadržajima treba podsticati učenike na koristan rad u zajednici, u kojoj bi se usvojene vrijednosti pro- vjeravale i razvijale.
- Udžbenik treba da potiče učenike na razmišljanje, diskusiju, istraživanje, samostalno učenje, tako što će biti opremljen ili podržan adekvatnim didaktičkim materijalima.
- Udžbenik treba da vodi računa o inkluziji izlazeći u susret različitim mogućnostima i potrebama učenika.
- Grafički izgled udžbenika potrebno je staviti u funkciju postizanja ciljeva, od jasnoće i preglednosti, do zanimljivosti i intrigantnosti.

Uz sve navedeno potrebno je da odgovarajuće službe ministar- stava obrazovanja donesu jasna uputstva za autor(ic)e i recen- zent(ic)e udžbenika i osiguraju transparentne procedure odo- bravanja.

c. redefinisanje pozicije i uloge nastavnika i nastavnica u kreiranju, ocjenjivanju, odabiranju i korištenju udžbenika

Ovdje je važno naglasiti da je na nastavniku odnosno nastavnici najveća odgovornost za postizanje obrazovnih ciljeva i ishoda, pa shodno tome oni moraju imati glavnu riječ u vezi s načinom izbora i korištenja udžbenika. Sadašnje nastavnike je za tu ulogu potrebno osposobiti kroz odgovarajuća stručna usavršavanja, a buduće tako što će sve navedeno biti uključeno u fakultetske silabuse. Budući nastavnici se tokom svog obrazovanja moraju osposobiti da koriste redefinisane udžbenike, da ih kritički analiziraju i ocjenjuju i da ih unapređuju. Udžbenik kao nastavno sredstvo mora biti tema kojoj će se na fakultetima posvetiti pa-

žnja u skladu s rezultatima ovog istraživanja, a još i prije sa savremenim naučnim dostignućima na ovom području.

Nastavnici moraju biti uključeni u neophodan proces evaluacije udžbenika, u okviru istraživanja koja bi nastojala da utvrde koliko se i kako udžbenici realno koriste i koji je njihov udio u postizanju obrazovnih ciljeva.

d. uključivanje Agencije za predškolsko, osnovno i srednje obrazovanje (APOS0)

Potrebno je obezbijediti podršku i aktivno uključivanje Agencije za predškolsko, osnovno i srednje obrazovanje u definisanje i donošenje obrazovnih, a time i udžbeničkih standarda na državnom nivou. U uslovima zaoštrenog etničkog nepovjerenja u kojima se obrazovanje koristi kao ideološki aparat, a reforme sabotiraju od strane obrazovnih vlasti, uloga stručne institucije kao što je APOS0 od izuzetne je važnosti. Savremena uspješna rješenja u svijetu, potpisane deklaracije, a prije svega ona o pravima djeteta, dovoljan su i pravni i moralni okvir da se opstrukcije eliminišu. U ovome procesu bi trebalo računati i na podršku međunarodnih organizacija, kao što su OSCE, UNICEF, OHR, Save the Children, i druge.

II DIO

PREGLED PO PREDMETIMA

1. GEOGRAFIJA/ZEMLJOPIS

1.1 UNIVERZALNE VRIJEDNOSTI U UDŽBENICIMA GEOGRAFIJE

1.1.1 Vrijednosti u NPP-u

U Okvirnom nastavnom planu i programu za devetogodišnju osnovnu školu u Federaciji Bosne i Hercegovine za predmet Geografija navedeno je da nastava iz geografije treba, između ostalog, *razvijati poštovanje prema drugim narodima, rasama, njihovim kulturama, razvijati osjećaj za čuvanje prirodnih ljepota, poticati ekološku svijest, razvijati pozitivan odnos prema radu i saradničkom učenju, razviti pravilan stav o doprinosu svjetske nauke i kulture ukupnom razvoju čovječanstva, razvijati interes za humanitarni rad i solidarnost, razvijati pozitivan stav o toleranciji između različitih nacionalnih zajednica, naroda, rasa u duhu poštivanja ljudskih prava te njegovati ljubav prema zavičaju i domovini.*

U Nastavnom planu i programu za devetogodišnje osnovne škole na hrvatskom jeziku u Bosni i Hercegovini navedeno je da je cilj nastave geografije, pored stjecanja znanja i vještina, i *promicanje međusobne suradnje i ljudske solidarnosti u svijetu u kojem živimo* te da je zadatak nastave geografije i *ekološki odgoj i očuvanje okoliša, promicanje doživljaja ljubavi i ponosa prema zavičaju i domovini, promicanje demokratskog duha pravde i jednakosti te ljubavi prema Bosni i Hercegovini, odnosno prema svim ljudima i narodima, i prema svijetu u cjelini.*

U Nastavnom planu i programu za osnovno obrazovanje i vaspitanje na srpskom jeziku u Opštim i posebnim ciljevima predmeta Geografije, između ostalog, stoji: *Uočavanje značaja zaštite svih sfera kao ekološkog okvira za život na Zemlji, razvijanje odgovornosti u pogledu zaštite životne sredine, razumijevanje ograničenih mogućnosti prirodnih resursa; Osposobljavanje učenika za prihvaćanje i uvažavanje različitosti u odnosu na druga područja, narode i kulture; Znati formirati stavove i vrijednosti vezane za ekološku, ekonomsku i društvenu održivost na globalnom nivou; Razvijanje patriotizma i humanizma.*

Na osnovu ovoga možemo zaključiti da bi se, prema važećim nastavnim planovima i programima, u okviru izučavanja predmeta Geografija od šestog do devetog razreda trebale promovisati i razvijati vrijednosti kao što su odgovornost (očuvanje okoliša, prirodnih ljepota), saradnja (tolerancija, razumijevanje i prihvatanje drugih), solidarnost (humanost, humanitarni rad) i jednakost.

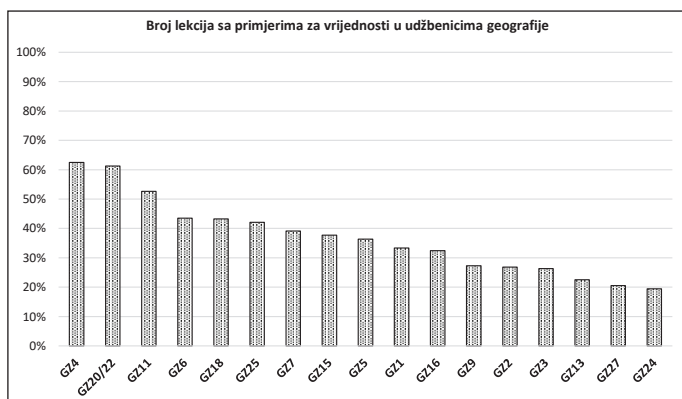
1.1.1.1 Sadržaji u funkciji afirmacije univerzalnih ljudskih vrijednosti

U analiziranim udžbenicima geografije/zemljopisa od šestog do osmog/devetog razreda¹¹ (602 lekcije u 17 udžbenika) sadržaji

¹¹ Analiziran je samo udžbenik geografije za deveti razred za NPP na srpskom jeziku. Za nastavni plan i program na bosanskom jeziku nije bio odobren niti

u kojima se govori o temeljnim individualnim i socijalnim vrijednostima i koji afirmiraju poštivanje ljudskih prava i osnovnih sloboda prepoznati su u 220 lekcija, što je 37 % ukupnog broja analiziranih lekcija. Od toga, u 160 lekcija pronađeni su primjeri gdje se ovakvi sadržaji samo spominju, dok se u svega 60 lekcija, što je 10 % ukupnog broja analiziranih lekcija, vrijednosti promoviraju.

U udžbenicima GZ4, GZ20/22 i GZ11 primjeri koji govore o vrijednostima pronađeni su u više od 50% lekcija. Udžbenici s najmanjim brojem primjera u kojima se govori o vrijednostima su udžbenici GZ27 i GZ24.

Graf 3 Broj lekcija s primjerima za vrijednosti – geografija/zemljopis

Vrijednost koja se najviše promovira u udžbenicima geografije je odgovornost i to najčešće u kontekstu zaštite životne sredine (Tabela 11). Neki od primjera koji ovo ilustriraju navedeni su u nastavku.

jedan udžbenik za deveti razred, a za NPP na hrvatskom jeziku analizirani su udžbenici od šestog do osmog razreda zbog kasnijeg uvođenja devetogodišnjeg obrazovanja u osnovne škole koje rade po nastavnom planu i programu na hrvatskom jeziku.

Vrijednost	Frekvencija primjera
odgovornost (zaštita životne sredine, odgovornost pojedinca, odgovornost države/sistema)	61
život (kvalitet života)	16
saradnja (međunarodna saradnja)	13
jednakost (ravnopravnost)	9
mir (rat kao zlo – negativne posljedice rata)	5
sloboda (značaj obrazovanja, doprinos nauke razvoju i napretku)	4
solidarnost (altruizam)	3
UKUPNO	111

Tabela 11 Frekvencija primjera vrijednosti koje se promoviraju u analiziranim udžbenicima geografije

U svojem razvitku čovjek koristi prirodne izvore, ali katkad u mjeri koja dovodi do poremećaja u odnosima prirodnih pojava. Očuvanje zdrave prirode važno je za čovjeka, ali je jednako i uvjet opstanka biljaka, životinja, održavanja plodnosti tla, čiste vode, zraka te svega što živi... Ovakav otpad česta je pojava u našoj sredini. No svaki otpad ne mora biti smeće, već se može preraditi u sirovinu za proizvodnju novih proizvoda. (Fotografija)...

Izgradnja brane na nekoj rijeci ili isušivanje nekog jezera moglo je imati određene gospodarske prednosti, ali je izazvalo i štetne posljedice, možda veće od postignute koristi. Nestalo je prirodnih izvora pa i pitke vode. Nestale su pojedine životinje, promijenio se biljni svijet. Krčenjem šuma dobiva se novo plodno zemljište, ali dolazi i do erozije dobivenog zemljišta i nestajanja plodnog tla. Nerazumna sječa i nestajanje tropskih kišnih šuma u Africi i Amazoniji opasna su prijetnja čistoći atmosfere... Ne bacajmo otpad, jer otpad nije smeće. Svjedoci smo velikih količina odbačenih predmeta od različitih materijala. Svi se oni mogu ponovo upotrijebiti kao nova sirovina u proizvodnji novih dobara. Istovremeno okoliš održavamo čistijim, zdravijim i ljepšim. Pridonesimo očuvanju svojega okoliša, tj. prostora u kojem živimo i djelujemo. Za tebe su to tvoj dom i tvoja škola. Takvim se djelovanjem pridružujemo naporima Ujedinjenih naroda (UN) koji su u težnji očuvanja okoliša prihvatili načelo tzv. "održivog" razvoja. To je razvoj koji predviđa korištenje postojećih prirodnih izvora u mjeri koja bi omogućila da i buduće generacije imaju istu mogućnost korištenja prirodnih izvora, odnosno razvoja, kao i sadašnje. (Lekcija: Onečišćenje i zaštita okoliša, GZ20/22)

Pod zagadenim zrakom se podrazumijeva zrak koji u sebi sadrži materije koje ne ulaze u njegov prirodni sastav. Ispuštanjem štetnih gasova iz industrijskih postrojenja i sagorijevanjem fosilnih goriva dolazi do zagadenje zraka. Udisanjem zagadenog zraka živa bića ugrožavaju svoja zdravlje. Zagadeni zrak se vjetrom prenosi kilometrima daleko od mjesta njegovog nastanka. Padavine vraćaju štetne gasove na Zemlju u vidu kiselih kiša koje uništavaju biljni svijet, tlo i vode na Zemlji. Velikom zagadenju su izložene i tekuće površinske vode, jer većina industrijskih postrojenja kroz proces proizvodnje troši ogromnu količinu vode koju zatim izbacuje kao nepročišćenu (otpadne vode) direktno u riječne tokove.

...

U poljoprivredi zemljište se zagaduje upotrebom vještačkih đubriva i različitih hemijskih sredstava koja se koriste za uništenje štetočina (herbicidi i pesticidi). Takva zemljišta vremenom postaju neplodna, a poljoprivredne kulture uzgojene na njemu štetno djeluju na zdravlje čovjeka.

Zaštita životne sredine

Danas je čovječanstvo sve više svjesno kuda ga vodi dosadašnji tehnološki razvoj. Zbog toga razvijene države svijeta uvode nove tehnologije u svoju industrijsku proizvodnju koja više nije zagađivač svoje okoline. U poljoprivrednoj proizvodnji se iznalaze novi načini uzgoja poljoprivrednih kultura kojima se ne zagaduje zemljište, a dobivaju se visoki prinosi i zdrava hrana (organska poljoprivreda). U mnogim gradovima svijeta koristi se električna energija i biogorivo u javnom saobraćaju umjesto fosilnih goriva kao bi se smanjilo zagadenje zraka u gradu. Da bi se smanjila potrošnja prirodnih resursa uvodi se proces reciklaže kroz koji se već upotrijebljeni proizvod (otpad) ponovo prerađuje (dobiva se novi proizvod). Da bi reciklaža bila moguća neophodno je pri odlaganju obaviti razvrstavanje otpada (papir, staklo, metal, organski otpad). To su još uvijek skupi oblici industrijske proizvodnje zbog čega su nerazvijene države svijeta primorane da svoja prirodna bogatstva iskorištavaju i izvoze u razvijene države svijeta kao i da koriste zastarjelu industriju koja je veliki zagađivač životne sredine.

Da bi se uspješno sprovodile zakonske mjere na zaštiti životne sredine neophodno je razvijati svijest kod stanovništva o važnosti življenja u ekološki zdravoj sredini. Živjeti u harmoniji sa prirodom i dozvoliti svim živim bićima ravnopravan život na Zemlji treba da bude moto savremenog čovjeka... (*Lekcija: Ugroženi elementi životne sredine, GZ1*)

Šume su pluća svijeta i njih treba čuvati i štiti, a naš nastavnik iz geografije kaže da je više od polovice prostora naše domovine prekriveno šumama. Cilj naših slobodnih aktivnosti bio je što više naučiti o prirodnim bogatstvima, ali i kako ih zaštititi. Čak smo jednom prilikom otišli vidjeti kako ljudi pošumljavaju prostor. Nastavnik je rekao da je to potrebno jer se tako održava ravnoteža vegetacije na Zemlji. Još smo

nastojali zaključiti kako održati svoj prostor čistim jer svakoga dana ima sve više auta, industrije i otpada u prostoru, što ga čini nečistim i nimalo lijepim za vidjeti. (*Lekcija: Prirodna bogatstva i njihova zaštita, GZ18*)

Iako su u udžbenicima iz geografije prisutni sadržaji koji govore o važnosti života, saradnji, jednakosti, miru, slobodi i solidarnosti, primjeri u kojima vidimo da se ove vrijednosti promoviraju su, nažalost, rijetki. U primjerima koji slijede možemo vidjeti na koji način se može promovisati jednakost, ravnopravnost, sloboda, znanje, saradnja.

Ljudski rod je jedinstven, no prilagodio se različitim geografskim uvjetima našeg planeta. Svi ljudi na svijetu bez obzira na rasu kojoj pripadaju imaju **jednaka prava** i pripadnici su jedinstvenog ljudskog roda. Nažalost, u svijetu je dugo vremena postojala ideologija koja je ljudski rod dijelila prema boji kože. Takva politika rasne **diskriminacije** pogubna je za ljudski rod jer u neravnan odnos postavlja rasne skupine. (*Lekcija: Ujedinjeni u različitostima, GZ18*)

Ukidanjem ropstva, prestankom dovodenja afričkih Crnaca veliki dijelovi Amerike postaju primjer **suživota** i **ravnopravnosti** naroda različitih rasa. Amerika je uzor nastanka multikulturalnog društva, kontinent na kojem se "od sjevera do juga" provode zakoni prema kojima su ljudska prava **jednaka za sve**, bez obzira na rasu, vjeru ili svjetonazor. Zašto je rasizam opasna i pogubna rasna teorija odbačena u svim demokratskim zemljama slobodnog svijeta? (*Lekcija: Stanovništvo i gospodarstvo Amerike, GZ20/22*)

... čovjek mora predvidjeti posljedice svega što radi. Da bi to mogao učiniti, mora poznavati prirodne zakone i međusobne veze čovjeka sa sredinom koja ga okružuje, tj. mora posjedovati geografska **znanja**. Ona mu pomažu da bolje **razumije svijet oko sebe**. (*Lekcija: Predmet, podjela i značaj geografije, GZ9*)

... u posljednjih 2000 godina promjene okoliša silno su se ubrzale. Na mnogim područjima nestale su šume, rijeke su promijenile tokove, prirodna vegetacija pretvorena je u oranice ili naselja. Narušena je prirodna ravnoteža. Neke od posljedica mogle bi vrlo loše djelovati i na čovjeka. Valja zapamtiti da se svjetski ili globalni problemi mogu riješiti samo **udruženim djelovanjem** cijele svjetske zajednice. Pogledajmo koji su to problemi za koje čovječanstvo danas mora iznaći rješenje. (*Lekcija: Problemi okoliša, GZ16*)

1.1.2 Sadržaji u funkciji indoktrinacije

Pojednostavljeni prikazi, redukcija, ignorancija

Primjeri navedeni u nastavku ilustriraju kako se pojednostavljenim i reduciranim prikazima izbjegava rasprava, pažnja skreće s bitnog na nebitno i ohrabruju stereotipni prikazi, te kako se ignorišu mogućnosti za afirmaciju univerzalnih vrijednosti.

Ne pojašnjava se niti se potiče diskusija o pogubnosti politike rasne segregacije, uskraćivanju sloboda, ravnopravnosti.

Iako čine manje od 10% stanovništva ove regije, bijelci su svojevremeno uspostavili diskriminatorski odnos prema domorodačkom crnačkom stanovništvu (aparthejd). Tek u zadnjih 20ak godina taj odnos se promijenio, ali su razlike u životnom standardu između bijele manjine i ostalog stanovništva i dalje velike. Pojedine gradske četvrti podsjećaju na najljepše evropske gradove, dok su druge četvrti bez osnovnih životnih uvjeta. (*Lekcija: Južna Afrika, GZ6*)

... u Južnoj Africi je došlo do oštre podjele stanovništva na domaće crno i doseljeno bijelo. Iako je bijelog stanovništva bilo mnogo manje, bijela manjina je u Južnoafričkoj Republici nepravedno vladala, provodeći politiku apartheida. Tijekom vremena između tih dviju skupina nastali su mješanci, tzv. obojeno kapsko stanovništvo. Tek 1994. godine crnačko je stanovništvo uspjelo izboriti svoja prava. (*Lekcija: Južna Afrika, GZ24*)

Razvojem plantažne proizvodnje pojavio se manjak radne snage, koja je nadoknađena dovođenjem crnaca kao robovske radne snage iz Afrike. Pretpostavlja se da je na američki kontinent do 1880. godine prisilno dovedeno oko 25 miliona crnaca. Kasnije je trgovina robljem ukinuta, ali su crnci i dalje ostali u neravnopravnom položaju. (*Lekcija: Amerika – Društenogeografske odlike, GZ5*)

Ne spominje se počinjena nepravda i nasilje kao ni neravnopravan položaj u kojem se danas nalazi strosjedilačko/autohtono stanovništvo.

Nedugo nakon otkrivanja kontinenta, ka Južnoj i Srednjoj Americi pohrlili su brojni španski i portugalski osvajači (konkvistadori). Vrlo brzo pretvorili su ove prostore u svoje kolonijalne posjede. Otpor Indijanaca bio je veoma slab tako je uništeno carstvo Inka i Azteka. Služili

su konkvistadorima kao robovska radna snaga u rudnicima, a kasnije i na brojnim plantažama. Španci i Portugalci ulaze na ovaj prostor kao eksploatatori, a ne kao proizvođači. *(Lekcija: Amerika – Društvenogeografske odlike, GZ5)*

... za Evropu kažemo da ima povoljan geografski položaj. Takav položaj u prošlosti Evropi je osigurao da bude kulturno, industrijsko i civilizacijsko središte svijeta. Nakon velikih geografskih otkrića svoj uticaj Evropljani su proširili i na kontinente Novog svijeta. *(Lekcija: Pojam, veličina, geografski smještaj i položaj Evrope, GZ4)*

Siromaštvo se samo konstatuje. Propuštena prilika da se promovira solidarnost, odgovornost, jednakost.

Rođenjem svaki čovjek stječe jednaka prava na kvalitetan život. Nažalost, to nije pravilo ... Visoka stopa mortaliteta je izražena u nerazvijenim državama svijeta, gdje zbog slabe privredne razvijenosti vlada glad, loši higijenski uvjeti i slaba zdravstvena zaštita. *(Lekcija: Prirodno kretanje stanovništva migracije – prostorno kretanje stanovništva, GZ1)*

Većina stanovnika Južne Amerike živi u gradovima (2/3 ukupnog stanovništva)... Brojni doseljenici žive na gradskim ulicama ili u siromašnim gradskim četvrtima (favele), s kućama od dasaka, lima i kartona. Ova prigradska naselja su bez struje, vode i ostalih komunalnih usluga. Zbog navedenih odlika, proces urbanizacije na prostoru Latinske Amerike često nazivamo "siromašna urbanizacija". *(Lekcija: Amerika – Društvenogeografske odlike, GZ5)*

Ratovi i oružani sukobi se navode kao karakteristike određenih geografskih područja. Ljudske žrtve i druge posljedice rata navode se samo usputno.

Nažalost, kada čujete rat, terorizam, Al-Qaeda, nuklearne prijetnje, auto-bombe, žrtve i to vas sigurno asocira na Jugozapadnu Aziju. U području ove regije postoje brojne krizne situacije u kojima se rješenje traži upotrebom sile. Ovo je regija sa najviše izbjeglica na svijetu. *(Lekcija: Političkogeografska podjela Jugozapadne Azije, GZ2)*

Sticanjem nezavisnosti od bivšeg SSSR-a, u državama regije došlo je do brojnih ekonomsko-političkih kriza. Od mnogobrojnih političkih sporova navest ćemo samo neke: rat između Armenije i Azerbejdžana oko Nagorno Karabaha (posljedica rata je oko 750 hiljada iseljenih iz Armenije u Rusiju i Azerbejdžan); građanski rat u Tadžikistanu između vladinih prokomunističkih snaga i pobunjeničkih islamističkih milicija;

velike nesuglasice između sjevernog ruskog (većinom pravoslavnog) i južnog muslimanskog dijela Kazahstana; rat između Gruzije i Abhazije (3000 mrtvih i oko 250 hiljada izbjeglica). (Lekcija: Regionalna podjela Azije – Centralna Azija, GZ5)

Dobro je znati... Južna Osetija, Abhazija, Nahičevan i Gorski Karabah neke su od pokrajina u Gruziji i Azerbejdžanu čije stanovništvo želi neovisnost. Zbog toga među stanovništvom vlada netrpeljivost, a nisu rijetki ni ratni sukobi. (Lekcija: Zakavkazje, GZ7)

U analiziranim udžbenicima prepoznati su i sadržaji iz kojih se iščitavaju diskriminatorni stavovi i potiču stereotipi, čime se indirektno promiče supremacija “bijelog, savremenog čovjeka” u odnosu na sve druge. Tako se, na primjer, često koristi termin primitivan ili zaostao za tradicionalni način života (Slika 16).

Slika 16 Primjer sadržaja koji potiču stereotipe (GZ22, GZ5)

Postoje dva tipa poljoprivredne proizvodnje: plantažna proizvodnja namijenjena izvozu u vlasništvu Evropljana i primitivna obrada namijenjena domaćim potrebama. (Lekcija: Srednja Afrika – Društvenogeografske odlike, GZ5)

Primitivna (motičarska) poljoprivredna proizvodnja u nerazvijenim zemljama regije. (Lekcija: Južna Afrika – Društvenogeografske odlike, GZ5)

U prašumama obitavaju plemena Pigmeja koji su na primitivnom stupnju razvoja. Bave se lovom i skupljanjem plodova. Stanovništvo pripada skupini Bantu crnaca. Crnci se bave poljoprivredom. Poljoprivreda je primitivna, a najznačajnije kulture su manioka i riža. (Lekcija: Tropska Afrika, GZ24)

Na većoj visini klima je ugodnija. Takva je klima odgovarala i Europljanima. Oni su i ovdje uredili plantaže kave, pamuka, čaja i sisala. Domaće crnačko stanovništvo hrani se kukuruzom, maniokom i slatkim krumpirom. (*Lekcija: Tropska Afrika, GZ24*)

Crnačka gospodarstva bave se poljoprivredom u kojoj koriste tradicionalne načine i primitivna oruđa pri obradi zemljišta. (*Lekcija: Suvremena Afrika, GZ20/GZ22*)

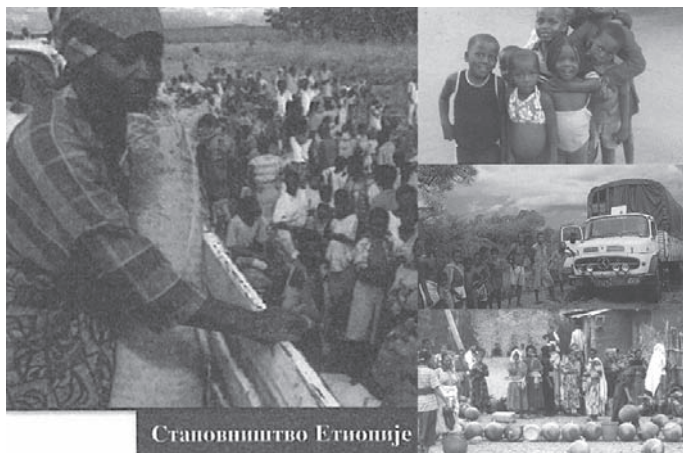
Stanovnici ove regije najvećim dijelom su Bantu crnci, dok u prašumama Konga žive malobrojna zaostala plemena Pigmeja, koji su visoki do 130 cm. (*Lekcija: Centralna Afrika – opšte geografske odlike, GZ13*)

Afrički kontinent se dijeli na “bijelu” i “crnu” Afriku.

Južni obod Sahare predstavlja granicu između tzv. “crne” i “bijele” Afrike. Većinu stanovništva crne Afrike čine Sudanski i Bantu crnci. Posebne i malobrojne skupine predstavljaju Pigmeji, Bušmani i Hotentoti koji žive u prašumama, pustinjama i suhim stepskim područjima južnog dijela Afrike. (*Lekcija: Stanovništvo i privreda Afrike, GZ6*)

Na putu od sjevera prema jugu Afrike prelazimo sjevernu obratnicu i ulazimo u tropske širine. Tu je smještena Tropska Afrika. Sve je slabiji utjecaj islama, a jača kršćanstvo. Iz “bijele Afrike” prelazi se u “crnu Afriku”. (*Lekcija: Tropska Afrika, GZ24*)

Stanovnici afričkih zemalja se na fotografijama često prikazuju u kontekstu koji asocira na bijedu, siromaštvo i nerazvijenost (Slika 17).

Становништво Етиопије

Slika 17 Primjeri sadržaja koji podržavaju stereotipe (GZ13, GZ5, GZ22)

Različitost kao problem

Pluralizam i različitost se često tretiraju kao problem, kao uzrok sukoba, kao prepreka za rješavanje problema, što implicira da je rat neminovna pojava na onim prostorima na kojima žive ljudi koji pripadaju različitim etničkim grupama, religijskim zajednicama ili koji govore različitim jezicima.

Etnička, religijska i jezička različitost kao problem

Rusija je višenacionalna država u kojoj živi više od oko 150 etničkih skupina koje govore više od 120 različitih jezika. U nekim dijelovima zemlje (npr. u Čečeniji) napetosti među nacionalnim skupinama često prerastaju u vojne sukobe. (*Lekcija: Ruska federacija, GZ4*)

Rusija je višenacionalna država u kojoj živi više od oko 150 etničkih skupina koje govore više od 120 različitih jezika. U nekim dijelovima zemlje (npr. u Čečeniji) napetosti među nacionalnim skupinama često prerastaju u vojne sukobe. (*Lekcija: Ruska federacija, GZ4*)

U nerazvijenim dijelovima Azije, zbog religioznih razlika, često dolazi do sukoba, npr. u Palestini, Kašmiru i na nekim ostrvima Indonezije. (*Lekcija: Stanovništvo, privreda i politička podjela, GZ13*)

U životu ovdašnjeg stanovništva veliku ulogu ima religija. Glavne religijske skupine su hindusi i muslimani. Religijska podijeljenost je u prošlosti uzrokovala sukobe. Da bi to spriječila, Velika Britanija, koja je na ovim prostorima svojedobno bila kolonijalni gospodar, podijelila je stanovništvo u dvije države: hinduističku Indiju i muslimanski Pakistan. *(Lekcija: Južna Azija, GZ24)*

Nacionalne i vjerske razlike uzrok su čestih kriza i ratova u ovom dijelu svijeta. ... Na području Jugozapadne Azije u 18 država žive različiti narodi između kojih dolazi do netrpeljivosti, pa čak i različitih sukoba. *(Lekcija: Jugozapadna Azija – Stanovništvo i privredna obilježja, GZ4)*

Mnogoljudno stanovništvo Azije govori više od 1000 jezika i narječja. Podijeljenost na mnogobrojne jezike i dijalekte predstavlja prepreku za rješavanje zajedničkih problema. *(Lekcija: Društvenogeografske odlike Azije, GZ5)*

Mnoštvo jezika i dijalekata u Aziji prepreka su u međusobnom sporazumijevanju. U nekim dijelovima kontinenta stanovnici jednog sela ne razumiju jezik stanovnika susjednog sela. U jednoj indijskog saveznog državi govori se više od 375 jezika i dijalekata. *(Lekcija: Stanovništvo Azije, GZ24)*

Na prostoru Afrike govori se više od 800 različitih jezika. Ova jezička šarolikost predstavlja trajni problem u komunikaciji i saradnji naroda Afrike. *(Lekcija: Društvenogeografske odlike, GZ5)*

Politizacija i ideologizacija sadržaja

Gradivo, naročito ono koje obrađuje nacionalnu geografiju – geografiju Bosne i Hercegovine, u udžbenicima se često prezentira tako što se sadržaji politiziraju i ideologiziraju te se podržavaju oni narativi koji potiču nejednakost, separatizam, neprijateljstvo i gdje se različitost vidi kao problem.¹² Iz primjera koji slijede

¹² Spisak udžbenika za školsku 2014/2015. godinu koji je odobrilo Federalno ministarstvo obrazovanja nije sadržavao udžbenik geografije za 9. razred, uz napomenu da je “u toku realizacija Javnog konkursa za pribavljanje rukopisa udžbenika geografije za 9. razred devetogodišnje osnovne škole”. Do početka školske godine nije donesena odluka o tome koji će udžbenik biti u upotrebi. Iz tog razloga analizirani su samo udžbenici koji se koriste u školama koje rade po nastavnom planu i programu na hrvatskom i srpskom jeziku, ali ne i oni koji se koriste u školama u kojima se radi po nastavnom planu i programu na bosanskom jeziku.

možemo vidjeti kako se u udžbenicima ističe samo jedan (konstitutivni) narod, dok se drugi spominju usputno ili se ne spominju uopšte. Također, ističe se i veza s “matičnim” zemljama, tako da, npr., učenici uče kada je osnovana katedra za geografiju u Beogradu i Zagrebu, ali ne i u Sarajevu.

Isticanje Srba i srpskog

Срби су почели насељавати јужну Угарску (Војводину) од XVI вијека кад су се пред Турцима повлачили на сјевер. Саградили су бројне цркве и имали јаку културну дјелатност, па је и Будимпешта била један од значајних центара културног дјеловања Срба. Најзначајнији културни и привредни центар Срба у Угарској био је град Сент Андреја, двадесетак километара сјеверно од Будимпеште. Срба и данас има у значајнијем броју на југу Мађарске. (*Lekcija: Republika Mađarska – Karakteristike reljefa, stanovništva i privrede, GZ11*)

Трансилванија или Ердељ представља географски центар Румуније... У њој се на ријеци Черни налази град Хунедоара који због неколико високих пећи за топлеење руде зову “румунски Питсбург”. У граду се налази средњовјековни дворца који је саградио Сибињанин Јанко, **опјеван у српским епским пјесмама**. (*Lekcija: Rumunija – Osnovne karakteristike reljefa, stanovništva i privrednog razvoja, GZ11*)

У Аустралији је најбројнија бијела раса (99%). Око 75% становништва чине потомци англосаксонских народа. Осим Енглеза, бројнији досељеници су Италијани и Нијемци, а има и око 120.000 **Срба**. (*Lekcija: Australija – otkriće i osnovne prirodno-geografske osobine, GZ13*)

Оснивач **савремене српске географије** је Јован Цвијић, један од најугледнијих европских научника с краја XIX и прве половине XX вијека. Аутор је великог броја научних радова. Основао је 1893. Географски факултет, а 1910. Српско географско друштво, који и данас постоје у **Београду**. (*Lekcija: Predmet, podjela i značaj geografije, GZ9*)

Астероиди су небеска тијела позната још под именом патуљасте планете. За разлику од планета, углавном немају правилан облик. Највише их је између Марса и Јупитера. До сада је именовано више од 20 000 астероида (8). Неке од астероида открили су астрономи **из Београда и дали им имена Србија, Београд, Тесла** итд. (*Lekcija: Vasiona i vasiona tijela, GZ9*)

Македонија је прошла кроз бурну историјску прошлост; почев од античког периода, средњег вијека када се налазила у средишту **српске државе** (у вријема цара Душана), до пада под турску власт у XIV вијеку. У балканским ратовима (1912-1913.) **српска војска је ослободила Македонију** и она је поново постала саставни дио српске државе. Дуже је од свих балканских држава била под турском влашћу, што се одразило на њен привредни развој и националну структуру становништва. (*Лекција: BJR Македонија, Република Албанија – Основне физичко-географске и друштвено-географске карактеристике, GZ11*)

Isticanje Hrvata i hrvatskog

Australija је континент bijelog становништва (око 95%). Poglavitо су то iseljeni Englezi, Škoti i Irci. Kasnije, osobito u 20. stoljeću, pridružili су im се i други европски народи, па i **Hrvati**. (*Лекција: Australija – Kontinent i држава водене полукугле земље, GZ20/GZ22*)

Iako је Austrija danas вишенационална земља, većину становништва čine Austrijanci. Najbrojnije nacionalne manjine су **Hrvati** u покрајини Gradišće (Burgenland), Slovenci u Kоруškoј (Karnten), a велики је број i stranih радника. (*Лекција: Alpske државе, GZ4*)

U којим дијеловима Србије и Crne Gore живе **Hrvati** као nacionalna manjina i kakav је njihov положај? (*Лекција: Stanovništvo, GZ27*)

Osnivačem društvene i regionalne geografije smatraju се njemački znanstvenik Friedrich Ratzel i francuski znanstvenik Paul Vidal de La Blache. Katedra за geografiju u **Hrvatskoј** utemeljena је 1883. godine na Mudroslovnom (filozofskom) fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Sada се katedra за geografiju nalazi na Prirodoslovno-matematičkom fakultetu. (*Лекција: Uvod u zemljopis/geografiju, GZ18*)

Vaš školski atlas na primjer, namijenjen је nastavi zemljopisa u školama. Međutim, postoje i posebni tematski atlasi kao što су то atlasi svijeta, atlas Europa или **atlas Hrvatske**. (*Лекција: Mjerilo i vrste zemljovidа*)

U polarnoj ekspediciji koja је od 1872. do 1874. istraživala Arktik i otkrila otočје Zemlja Franje Josipa i dr. sudjelovali су i **hrvatski mornari**. Potraži podatke o тој важној експедицији austrougarske mornarice. (*Лекција: Polarni prostor – Arktik i Antartika, GZ20/GZ22*)

Imputacija

Razmislite: Zbog čega je **potrebno sačuvati postojeće ureђење Bosne i Hercegovine** koje počiva na ravnopravnosti dva entiteta, Republike Srpske i Federacije Bosne i Hercegovine? (*Lekcija: Nastanak i stvaranje Republike Srpske, GZ15*)

Kroz povijesni pregled Bosne i Hercegovine, od pretpovijesti do Dayton, upoznali smo: Ilire, Rimljane, Slavene, Turke, Austriju i Jugoslaviju (plemena, narode i државе) koji su svako na svoj način, ugradili kamenčić u mozaik bosansko-hercegovačke društvene stvarnosti. Bosna i Hercegovina je zato jedan kolorit minulih vremena. **Koliki je sklad među bojama (narodima i vjerama), te ima li gorčine u njima, pokušajmo skupa saznati?** (*Lekcija: Stanovništvo, naselja i gospodarstvo Bosne i Hercegovine, GZ27*)

(Orašje i Odžak) To je prostor vrijednih i dobronamjernih ljudi koji došljaka prihvaćaju otvorena srca. Zadivljujuća je upornost kojom su se oduprli srpskoj agresiji i uspjeli održati premda u relativno malome broju u odnosu na predratni. Nastanak ovih dviju enklava (izdvojeno područje) s većinskim hrvatskim življem, kao posebne županije, upućuje na zaključak kako je **Bosna i Hercegovina proizvod nasilja, a ne razuma! Nameće se pitanje: koliko je ovdje moguć i održiv razvoj u ovako ustrojenoj Bosni i Hercegovini?** Razapeti između Tuzle, Sarajeva, Mostara i Banja Luke (svako od ovih središta ima svoj utjecaj) teško se održati. Srećom, žitelji Posavine (Hrvati i Bošnjaci) su to na vrijeme shvatili pa između njih ovdje međunacionalnih sukoba nije bilo. (*Lekcija: Zemljopisne regije Bosne i Hercegovine – Sjeverna Bosna, GZ27*)

“Balkansku krčmu” prekinuo je Daytonski sporazum potpisan u Parizu prosinca 1995. godine. Ovim sporazumom Bosna i Hercegovina je nastavila državni kontinuitet. Uređena je kao složena држава koja se sastoji od dva entiteta (bića): Republike Srpske, Federacije Bosne i Hercegovine i Distrikta Brčko. Ovim činom Bosna i Hercegovina je decentralizirana i postala zemlja parlamentarne demokracije. Je li to baš tako? Tko je u Bosni i Hercegovini ostao kratkih rukava? Pitajte svog nastavnika i svoje roditelje! (*Lekcija: Slavensko razdoblje, GZ27*)

Raznolika i u cjelini povoljna prirodna osnova (položaj, reljef, vode, podneblje i mineralno bogatstvo) omogućili su Srbiji i Crnoj Gori raznovrsnu gospodarsku djelatnost. Društvena kretanja su je sputavala i nerijetko vlastitom krivicom. Znači ratovi je nisu zaobilazili a neke je i sama počinjala. **Ratovanje kao da je postalo obilježje Srba i Crnogoraca.** Raspadom Jugoslavije najprije se pojavljuje kao njezin sljedbenik (SR Jugoslavija), a od 2003. pod imenom Državne Zajednice Srbije i Crne Gore. Raspadom starog sustava, kao i druge zemlje bivšeg totali-

tarnoga režima, ušla je u tranziciju (preobražaj društvenoga vlasništva u državno, a zatim u privatno) i te porođajne muke prate je i danas... Vježbe i zadatci... 5. **Može li se reći da Srbi i Crnogorci vole ratovati?** (Lekcija: Zemlja gospodarske raznolikosti i pejzaža, GZ27)

Republika Srpska se predstavlja kao zasebna država i implicira se da na prostoru Republike Srpske žive samo Srbi.

Koliko puta je Zemljina površina veća od površine Republike Srpske i Bosne i Hercegovine? (Lekcija: Oblik i veličina Zemlje, GZ9)

Istorijsko iskustvo je pokazalo da je država najbolji garant očuvanja vitalnih interesa nekog naroda. Zato su svi narodi prostora prethodne države – СФР Југославије, у процесу њеног разбијања, nastojali po svaku cijenu stvoriti države nacionalnog tipa. To je učinio i srpski narod na geografskom prostoru Bosne i Hercegovine. (Lekcija: Nastanak i stvaranje Republike Srpske, GZ15)

Jezik se naziva bošnjačkim, a ne bosanskim.

U Bosni i Hercegovini govore se tri jezika (hrvatski, srpski i bošnjački jezik). (Lekcija: Stanovništvo i gospodarstvo, GZ27)

Bosna i Hercegovina i Hrvatska se predstavljaju kao jedinstven geografski prostor.

Vježbe i zadatci ... 5. Zna li koji narodi danas žive u hrvatskoj prado-
movini? (Lekcija: Bosna i Hercegovina, GZ27)

Nakon rimske vladavine i propasti Zapadnog Rimskog Carstva te nakon velikih seoba naroda, Hrvati doseljavaju na ovaj prostor u 7. stoljeću, a u novoj su domovini primili i kršćanstvo. (Lekcija: Struktura stanovništva Bosne i Hercegovine, GZ25)

Teško gospodarsko i političko stanje prisililo je brojne Hrvate iz Hercegovine i Hrvatske da isele u Južnu Ameriku. Prije svega u Argentinu (oko 3/4), a manje u Čile (i druge zemlje). Zbog udaljenosti, iseljavanje u ove zemlje bilo je trajno. Nove gospodarske promjene očituju se u činjenici da većina naših iseljenika živi u velikim gradovima. U vrijeme Domovinskog rata pružili su veliku pomoć svojoj domovini. (Lekcija: Argentina i Čile, GZ24)

Ako je razlika od podnevnika do podnevnika jedan stupanj (1°), onda je vremenska razlika između tih dvaju podnevnika četiri minute (4').

Na zemljovidu ćeš lako utvrditi: kada je podne u Zagrebu (Bihać), u Vukovaru (Goražde) je po mjesnom vremenu 12 sati i 12 minuta. Naime, Zagreb (Bosanska Kostajnica) se nalazi na 16 i.g.d., a Vukovar (Goražde) na 19 i.g.d. (razlika od tri stupnja razlika je od 12 minuta). U istom trenutku npr. u Puli je tek 11 sati i 52 minute. Razlika je 8 minuta; izračunaj zašto. Koliko je sati u Šibeniku? (Lekcija: Mjesno i pojasno vrijeme, GZ18)

PITANJA ZA UVOD U TEMU

- › Što je topografska karta i što njome prikazujemo?
- › Čemu služi katastarski plan?
- › U kojoj se županiji nalazi tvoj zavičaj?
- › U kojem se gradu nalazi središte tvoje županije?
- › Nabroji susjedne županije i njihova središta.
- › Ima li u tvom zavičaju zaštićenih prirodnih ili kulturnih spomenika? Ako ih ima, izdvoji ih.

Slika 18 Imputacija – Bosna i Hercegovina i Hrvatska kao jedinstven geografski prostor?! – lekcija *Moj zavičaj – dio Bosne i Hercegovine* (GZ18)

Broj iseljenih Hrvata u nekim europskim državama

Slika 19 Imputacija – Hrvati u BiH su iseljenici iz Hrvatske?! – lekcija *Društveno-gospodarska obilježja Bosne i Hercegovine – Prirodno i prostorno kretanje stanovništva* (GZ25)

OPĆA OBILJEŽJA BOSNE I HERCEGOVINE

18. Od dolaska Slavena do danas

Hrvatska u vrijeme kraljeva Petra Krešimira i Dmitra Zvonimira, tj. u XI. st.

- › Priseti se što si o doseljenu Hrvata uočila iz povijesti.
- › Koja se poznata izreka veže za ime bana Kulina?
- › Kako je BiH dobila izlaz na Jadransko more?
- › Kada je BiH dobila današnje granice?

Doseljenje Hrvata

Nakon rimske vladavine i propasti Zapadnog Rimskog Carstva te nakon velikih seoba naroda, **Hrvati doseljavaju na ovaj prostor u 7. stoljeću**, a u novoj su domovini primili i kršćanstvo. Po dolasku slavenskih naroda, na ovim su se prostorima mijenjali kultura i običaji, ali i državni ustroj i organizacija. Za Bosnu i Hercegovinu bore se Franci, Bizanti i Mađari, a to znači da već tada na ovaj teritorij prodiru kulturne značajke Istoka i Zapada. U IX., X. i XI. st. velik je dio BiH bio u sastavu kneževine, a potom i kraljevine Hrvatske. **Prema legendi se hrvatski kralj Tomislav okrunio upravo na Duvanjskom polju.**

Prvi bosanski ban bio je ban Borić, koji je vladao od 1154. do 1163. godine, a njegova je vladavina bila pod velikim utjecajem i Bizanta i Ugarske. Njegov je

Spomenik Kralju Tomislavu u Livnu

Slika 20 Primjer sadržaja koji ističe samo jedan (konstitutivni) narod – lekcija Opća obilježja Bosne i Hercegovine – Od dolaska Slavena do danas (GZ25)

Moja domovina je Hrvatska

Usporedi veličinu najveće države svijeta i najveće države Europe s **našom domovinom**. (Lekcija: *Veličina, granice i oblik teritorija Republike Hrvatske*, GZ25)

Primorska Hrvatska dio je naše zemlje uz Jadransko more visokim gorjima odvojen od unutrašnjosti i za koji je znakovita sredozemna klima. (Lekcija: *Geografska raznolikost Republike Hrvatske*, GZ25)

Po tome je **naša obala**, uz norvešku i grčku, najrazvedenija u Europi i jedna od najrazvedenijih u cijelom svijetu... Poluotok Pelješac, uz Istru jedini naš veći poluotok, povezan je s kopnom samo uskim pojasom kod gradića Stona. (Lekcija: *Jadransko more i otoci*, GZ25)

Upamtite: Vaša krvna slika je odraz vašega zdravstvenoga stanja. "Krvna slika" društva je njegovo prirodno kretanje. "Bolesniku" treba liječnička pomoć! – Razmislite: Što poduzima Republika Hrvatska da bi popravila svoju "krvnu sliku"? Raspravite to sa svojim nastavnikom ili pitajte roditelje! Jedan od razloga negativne prirodne bilance Republike Hrvatske je dugotrajno iseljavanje mladega i obrazovanijega stanovništva. Emigracija je zla sudbina hrvatskoga puka. Zašto ljudi sele? (Lekcija: *Prirodno kretanje i razmještaj stanovništva*, GZ27)

Hrvatski građevni kamen poznat je i izvan granica Hrvatske, jer su od njega u prošlosti nastale mnoge građevine i izvan naše zemlje, posebice u Mletačkoj Republici i Osmanlijskom Carstvu. (Lekcija: *Gospodarstvo Primorske Hrvatske*, GZ25)

Izračunaj i objasni prirodnu promjenu iz 2008. godine u Hrvatskoj ako je rodnost 43 753, a smrtnost 52 151 stanovnika. (Lekcija: *Stanovništvo svijeta*, GZ18)

Čitati kartu je lako, dovoljno se igrati detektiva! Igrači imaju istu kartu nekog prostora. Voditelj igre najavi jedan grad iz kojeg kreće neki zamišljeni putnik te opisuje put kojim se kreće ne koristeći toponime. Npr. "Putnik kreće iz Zagreba, izlazi iz grada i prelazi most pored željezničke pruge..." (Lekcija: *Orijentacija*, GZ16)

Ugledni gospodarstvenici i političari Čilea podrijetlom su Hrvati. Ovakvi i slični naslovi u tisku, radijskim ili TV emisijama s veseljem i ponosom čitaju se i slušaju u našim domovima... Pred našim znanstvenicima stoji važan zadatak – bar približno točno utvrditi koliko je iseljenih Hrvata i njihovih potomaka, posebno u državama velikog useljavanja, državama Novoga svijeta. (Lekcija: *Izborne teme – Hrvatsko iseljništvo u državama-kontinentima Novog svijeta*, GZ20/GZ22)

... Nastale su u ranijim geološkim dobima, uglavnom duž rasjednih linija. Brojnije su se mlade nabrane planine (nastale boranjem slojeva) oblikovale u vrijeme kad i Alpe i naše dinarske planine, uključujući i **naše Velebit**. (Lekcija: *Reljef u pokretu, GZ20/GZ22*)

Majorizacija i impliciranje ugroženosti

U Bosni i Hercegovini postoje znatne razlike u prirodnom priраштају појединих народа. Бошњачко становништво има већи природни прираштај од Срба и Хрвата, али је код сва три народа у опадању. У Републици Српској за 2004. годину он је износио око 1,5%. (Lekcija: *Prirodno i migraciono kretanje stanovništva, GZ9*)

За аустроугарско раздобље ваља забележити покушај стварања и “бошњачке” нације. Benjamin Kalaj, мађарски појесничај и мислилац употрeблава сав свој ауторитет да од три вјере и три народа створи само “бошњачке”, додуше различитих вјерских припадности. Таквих покушаја има и данас. (Lekcija: *Slavensko razdoblje, GZ27*)

За разлику од Босне и Херцеговине, Република Хрватска има већинско хрватско становништво (око 90%). (Lekcija: *Narodnosni i vjeroispovjedni sastav stanovništva, GZ27*)

Reproduciranje viktimizacije

Хрватска је традиционално исељеничка земља, а за **Хрвате се каже да су уз Ирце и Жидове један од најрасељенијих народа свијета**. Осим што живе у сусједним државима, Босни и Херцеговини, Мађарској, Србији и Црној Гори, те осталим европским земљима, доста их се исељило и у прекоморске земље. (Lekcija: *Republika Hrvatska – Stanovništvo i privredna obilježja, GZ4*)

Рат у Босни и Херцеговини (1991.-1995.) изазвао је големе изравне (погинули, ранјени, нестали) и неizrавне губитке (прогнанци, избјеглице, одгођене женидбе, рађања и сл.) у становништву Босне и Херцеговине, а **посебце у хрватском и бошњачком народу**. (Lekcija: *Stanovništvo, naselja i gospodarstvo Bosne i Hercegovine, GZ27*)

БиХ је изразито миграциска земља, што су одредили политички и економски чиниоци кроз читаву њену повјест. Примјериче, принц Еуген Савојски 1697. продро је у Босну и освојио Сарајево, а након што није могао задржати град, повукао се натраг преко Саве у Славонију. Заједно с његовом војском, **због страха од турске одмазде, из Босне је отишло око 60 000 Хрвата католика...** Посљедњи је рат био узроком новог вала расељавања, а велики је проблем, **посебце за Хрвате** у БиХ, исељавање

velikog broja mladih visokoobrazovanih ljudi u Republiku Hrvatsku i u ostale europske i preko oceanske zemlje. (*Lekcija: Prirodno i prostorno kretanje stanovništva, GZ25*)

S manje ili više samostalnosti u odnosu na hrvatske i hrvatsko-ugarske vladare tadašnja bosanska država "šaptom" je pala u turskom pohodu na Europu u drugoj polovici XV. stoljeća (Bosna – 1463., a Hercegovina 1482. god.). Zatečeno, pretežito hrvatsko-katoličko stanovništvo je prognano, islamizirano i obespravljeno. Tako je konačno nestalo jedne, a postupno su nastajale tri Bosne prepoznatljive u suvremenoj etničkoj slici zemalja Hercegovine i Bosne – današnje države Bosne i Hercegovine... (*Lekcija: Bosna i Hercegovina, GZ27*)

Od "zemljice Bosne" pa do daytonske Bosne i Hercegovine malo je mira i sreće bilo u ovim zemljama... Sarajevo postaje najveći orijentalni grad u Europi. U tim teškim vremenima uloga franjevaca Bosne Srebrene je neprocjenljiva. Ostali su uz svoj puk liječeći mu rane! ... (*Lekcija: Slavenko razdoblje, GZ27*)

... golema ljudska stradanja polučili su ratovi. Bosnu i Hercegovinu, pa i Republiku Hrvatsku, kao da ratovi ne mogu mimoći. (*Lekcija: Stanovništvo, naselja i gospodarstvo Bosne i Hercegovine, GZ27*)

Redukcija i ignorancija

U Rumunjskoj, Bugarskoj i Makedoniji govori se jedan službeni jezik, u Srbiji i Crnoj Gori dva jezika (srpski i crnogorski), a u Bosni i Hercegovini tri jezika (hrvatski, srpski i **bošnjački jezik**). (*Lekcija: Stanovništvo i gospodarstvo, GZ27*)

Nazočnost Srba u Hrvatskoj uglavnom je posljedica njihova doseljavanja u vrijeme ratova s Osmanlijama, a dio Srba doseljen je u Hrvatsku i za postojanja Jugoslavije. Značajno smanjenje broja Srba u odnosu na 1991. godinu uglavnom je posljedica velikosrpske agresije na Hrvatsku. (*Lekcija: Struktura stanovništva Republike Hrvatske, GZ25*)

Obrazovna struktura je neposredna posljedica kulturno-povijesnoga i gospodarskoga razvoja. Dok su drugi otvarali sveučilišta (Zapadna Srednja Europa) u Bosni i Hercegovini nije bilo ni osnovnih škola! Zbog toga i danas u Bosni i Hercegovini udjel nepismenih je viši od 10%, a kod žena od 20%. "Balkanski" odnos prema ženama i danas traje... Obrazovna struktura Republike Hrvatske je povoljnija od bosanskohercegovačke. Sebi, svojoj obitelji i svojoj domovini, učenjem češ najviše pomoći! (*Lekcija: Biološki, gospodarski i obrazovni sastav stanovništva, GZ27*)

Tijekom postojanja jugoslavenske države od 1918. do 1991. godine, s prekidom tijekom Drugog svjetskog rata, prostor Hrvatske u određenoj se mjeri udaljio od srednjoeuropskog kulturnog prostora. Značajne negativne utjecaje imali su hegemonija u Jugoslaviji, razdoblje komunističke vlasti poslije 1945. godine te osobito agresija na Hrvatsku tijekom Domovinskog rata. Posljedice tih utjecaja očituju se u gospodarskom zaostajanju Hrvatske i činjenici da ona još uvijek nije članica Europske unije kao jedina pretežito katolička država Europe i dio zapadnog europskog kulturnog kruga. (*Lekcija: Geografski i prometni položaj Republike Hrvatske, GZ25*)

1.2 KRITIČKO MIŠLJENJE U UDŽBENICIMA GEOGRAFIJE

U nastavnim planovima i programima za predmet Geografija/Zemljopis navedeno je da je cilj nastave geografije, pored usvajanja osnovnih znanja, i razvijanje razumijevanja osnovnih prirodno-geografskih i društveno-geografskih pojava i procesa i njihove međuzavisnosti.

Kako bi se ovaj cilj postigao, u definisanim zadacima i ishodima učenja, pored pamćenja, razumijevanja i primjene informacija, stoji da bi učenici trebali da nauče i da *identificiraju, prikazuju, ukazuju, analiziraju, uspoređuju, povezuju, razlikuju, izdvajaju, odabiru, prikupljaju, procjenjuju, prosuđuju, razvijaju, vrednuju, zaključuju, argumentiraju* što, prema Bloomovoj taksonomiji,¹³ pored temeljnih, uključuje i više razine usvajanja znanja kao što su analiza, sinteza i evaluacija koje obuhvaćaju **kritičko i kreativno mišljenje** i aktivnosti u kojima se rješavaju problemi.

¹³ Višeslojni, hijerarhijski organizirani model razvrstavanja razmišljanja prema šest kognitivnih razina složenosti. Tri najniže razine su: znanje, razumijevanje i primjena. Najviše tri razine su: analiza, sinteza i evaluacija.

Razine znanja su zapravo nivoi napredovanja u učenju i rastu u težini od najjednostavnijih i najkonkretnijih do sve složenijih i apstraktnijih. To znači da učenik/ca čija je izvedba na višoj razini znanja demonstrira korištenje složenijih misaonih operacija. Osoba ne može prijeći na višu razinu dok nije savladala prethodnu. Bloomova taksonomija predstavlja najkorišteniji teorijski okvir za planiranje, pripremu i vrednovanje osnovnoškolskog, srednjoškolskog i visokoškolskog obrazovanja. (Nimac, 2011)

Rezultati analize udžbenika iz geografije pokazuju da su sadržaji koji potiču aktivno učenje i rješavanje problema prepoznati u 398 (66 %) odnosno 297 lekcija (49 %). Multiperspektivnost i diferencirani prikazi zastupljeni su u mnogo manjoj mjeri; primjeri multiperspektivnog pristupa u prezentaciji sadržaja identificirani su u svega 12 lekcija (2 %) dok su primjeri diferenciranih prikaza prepoznati u samo jednoj lekciji (Tabela 12).

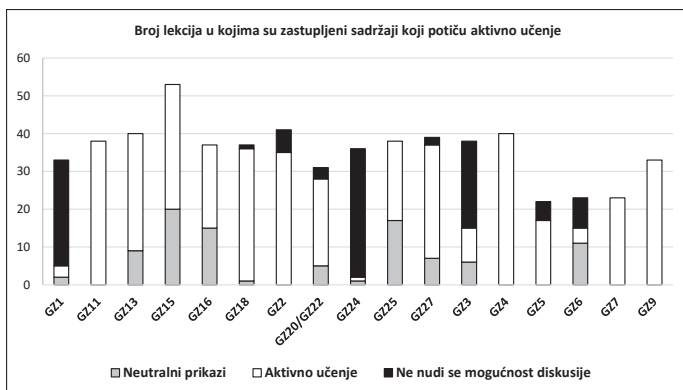
Indikatori kritičkog mišljenja (IKM)	Geografija (broj lekcija)
Aktivno učenje	398 (66,11 %)
Rješavanje problema	297 (49,34 %)
Multiperspektivni pristup	12 (1,99 %)
Diferencirani prikazi	1 (0,17 %)

Tabela 12 IKM u udžbenicima geografije

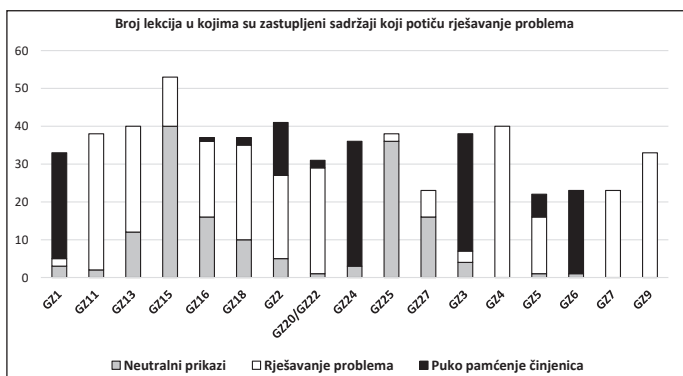
1.2.1 Sadržaji koji potiču razvoj kritičkog mišljenja

Sadržaji koji omogućavaju aktivno učešće učenika u procesu učenja, u udžbenicima geografije se najčešće odnose na pitanja i zadatke koji su postavljeni na početku i/ili na kraju lekcija gdje se učenici potiču da novo gradivo povežu s gradivom iz prethodnih razreda, da koriste mape, da analiziraju i izvode zaključke na osnovu ponuđenih informacija, da uspoređuju informacije ili da razmisle i diskutuju o uzrocima i posljedicama određenog stanja ili pojave (pogledati primjere navedene u nastavku).

Primjeri sadržaja koji potiču učenike da diskutuju, gdje se učenik usmjerava na pronalaženje podataka, poređenje rezultata, izvođenje zaključaka, postavljanje hipoteza, istraživanje i isprobavanje mogućih rješenja najčešće su identifikovani u udžbenicima GZ4, GZ7, GZ9, GZ11, GZ20/GZ22 (Graf 4, Graf 5).

Graf 4 Zastupljenost sadržaja koji potiču aktivno učenje u udžbenicima geografije

Graf 5 Zastupljenost sadržaja koji potiču rješavanje problema u udžbenicima geografije

Neki od primjera navedeni su i u nastavku.

Pratite na geografskoj karti tok rijeke Rajne od izvora do ušća! Primjećujete da protiče kroz gusto naseljen prostor. Kako Rajna utiče na razvoj tih naselja? Sa kojim rijekama je povezana? (*Lekcija: Savezna Republika Njemačka – Geografski položaj, prirodno-geografske i regionalne karakteristike, GZ11*)

Објасните како! Откриће бензинског мотора утицало је на развој друмског саобраћаја. Размислите како је развој саобраћаја утицао на привредни развој уопште? (*Лекција: Привреда – Европа као привредно развијено подручје, GZ11*)

Паљиво посматрајте и покушајте да објасните зашто су старе цивилизације настајале баш на тим подручјима? Од чега живи већина становништва Средње Америке? Упореди Мексико са сјеверним сусједима. У групама једни другима представите (а да сте претходно нашли у разним изворима) зашто би за своју туристичку дестинацију изабрали Мексико а други не баш Мексико. (*Лекција: Мексико – земља контраста, GZ13*)

С око 3 милиона km^2 овај полуоток је највећи на свијету, а рељefно врло сличн Сјеверној Африци. Размислите зашто! (*Лекција: Југозападна Азија – Природна обилежја, GZ4*)

Садржаји у удџбеницима географије који потичу рјешавање проблема и који помажу ученицима да разумију кључне научне концепте, да користе стратегије проблемског учења и да развијају способности мишљења вишег реда најчешће се односе на оне задатке који од ученика траже да уз помоћ карте или статистичких података праве успоређе, анализе и изnose властите закључке и објашњења; да нешто самостално истраже и/или повежу с градивом из других предмета; напишу рад на одређену тему; да нешто израчунају, измјере или одреде неку непознату вриједност на основу других понуђених вриједности или да рјешавају проблемске ситуације извођењем експеримената. Примјери таквих садржаја наведени су у наставку.

За Азију се каже да је континент на коме сунце стално сја. Зашто? (*Лекција: Природногеографске одлике Азије – Назив, границе и географски положај, GZ5*)

Објасни разлике у вегетацији Источне и Западне обале анализирајући дјеловање вјетрова и морских струја. (*Лекција: Мексико – земља контраста, GZ13*)

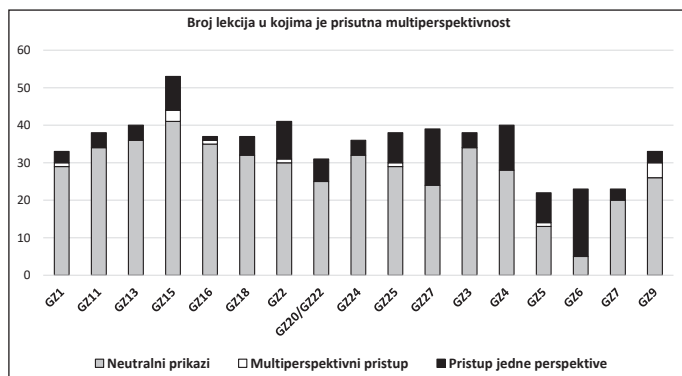
Самостални рад: Истражи колико износи бруто друштвени производ по становнику Индије и Малезије, па успореди њихову развијеност на основу тих показатеља. (*Лекција: Основни географски подаци о Индији и Малезији, GZ6*)

Наведи примјер повезаности географије с повјећу и с неким другим знаностима или наставним предметима у основној школи (*Лекција: Увод у земљопис/географију, GZ18*)

Želim znati više – Promotri oblik zrakoplova ili sportskih automobila pa objasni zašto imaju takav (aerodinamičan) oblik. Zašto letjelica Apollo, koja se spustila na Mjesec, nije imala aerodinamičan oblik, već je bila “uglata”? Objasni zašto je atmosfera na ekvatoru deblja, a na polovima tanja. U kojem dijelu atmosfere nastaju vjetrovi i padaline? Potraži podatke i navedi šta znači i iz kojeg jezika potječe naziv atmosfera. (Lekcija: *Vrijeme i klima*, GZ18)

Vremenska prognoza – Potrebno vam je: dnevne novine, škare. Izrežite iz novina kartu koja stoji uz prognozu vremena. Prepoznajte na njoj fronte. Pročitajte gdje je centar ciklone i anticiklone. Objasnite kartu drugim učenicima i najavite kakvo će biti vrijeme. (Lekcija: *Tlak zraka i vjetar*, GZ16)

Primjeri sadržaja u kojima je prisutno više perspektiva o određenoj pojavi ili problemu ili gdje se učenici upućuju na dodatnu literaturu i izvore (najčešće u vidu web-linkova na stranice gdje učenici mogu pronaći više informacija o temi koja se obrađuje) identificirani su u svega nekoliko lekcija (Graf 6).

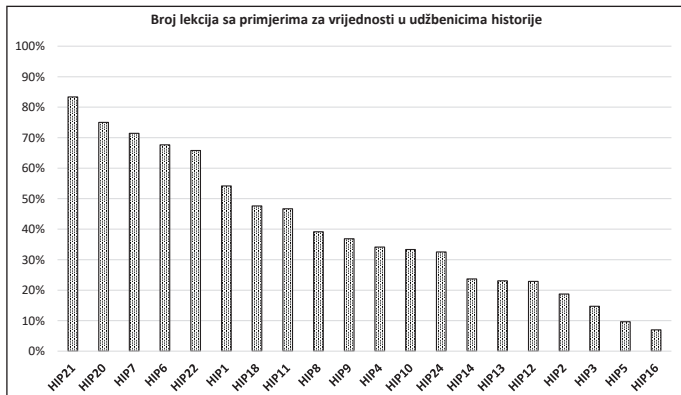
Graf 6 Zastupljenost sadržaja u kojima je prisutna multiperspektivnost u udžbenicima geografije

U davnoj prošlosti ljudi su vjerovali da je Zemlja ravna ploča. Neki narodi su Zemlju zamišljali na leđima slonova koji stoje na velikoj kornjači. Da je Zemlja loptasto tijelo uočio je još stari grčki filozof Aristotel, primijetivši da je Zemljina sjena na Mjesecu kružnog oblika. Nepobitan dokaz da je Zemlja loptasto tijelo dao je portugalski moreplovac Fernando Magelan (Magellan) čija je ekspedicija u 16. stoljeću oplovila oko Zemlje. Putujući

sa istoka prema zapadu, za tri godine ekspedicija se vratila u luku iz koje je krenula. Danas, zahvaljujući razvoju nauke i tehnologije, i različite svemirske sonde svakodnevno nam iz svemira šalju fotografije koje potvrđuju da je Zemlja loptasto tijelo. (Lekcija: Zemlja u Sunčevom sistemu, GZ1)

Neki geografi smatraju da Kumo-manička udolina ne bi trebala biti granica, već središnji vrh planinskog masiva Kavkaza. Ukoliko bi se prihvatila ova granica, onda najviši vrh Evrope ne bi bio Mon Blan u Alpama, sa visinom od 4807 m, već Elbrus na Kavkazu, čija je nadmorska visina 5642 m. (Lekcija: Pojam, granice, veličina i geografski položaj Evrope, GZ2)

Međutim, kao što pokazuju i rezultati analize, multiperspektivni pristup je u većini udžbenika i lekcija zanemaren. Pitanja i zadaci uglavnom nisu koncipirani tako da se od učenika traži da usporede ili analiziraju različita i/ili oprečna mišljenja ili izvore informacija te da na osnovu toga izvode vlastite zaključke. Slična situacija je i s korištenjem sadržaja koji potiču diferencijaciju i koji učenicima nude mogućnost razvijanja otvorenog i fleksibilnog stava prema drugima i vlastitoj grupi vodeći ih ka propitivanju ukorijenjenih stereotipa (Graf 7).

Graf 7 Zastupljenost sadržaja u kojima su prisutni diferencirani prikazi u udžbenicima geografije

Primjera sadržaja u kojima su prisutni elementi koji vode otkrivanju društvenih pojava, isticanja primjera društvenog angažmana i razvoja osjetljivosti na socijalnu nejednakost gotovo da i nema.

1.2.2 Sadržaji koji potiču razvoj reproduktivnog mišljenja

Suprotni sadržajima koji potiču kritičko mišljenje su sadržaji koji ne nude mogućnost diskusije, koji se svode na puko pamćenje činjenica, u kojima dominira samo jedna perspektiva i jedan izvor i koji podržavaju ili predstavljaju stereotipe (Tabela 13).

Indikatori reproduktivnog mišljenja (IRM)	Geografija (broj lekcija)
Ne nudi se mogućnost diskusije	110 (18,27 %)
Puko pamćenje činjenica	139 (23,09 %)
Pristup jedne perspektive	117 (19,43 %)
Stereotipni prikazi	84 (13,95 %)

Tabela 13 IRM u udžbenicima geografije

Iako većina analiziranih udžbenika iz geografije nudi mogućnosti aktivnog učenja, u upotrebi su i oni udžbenici, kao što su GZ1, GZ3 i GZ24 (Graf 4, Graf 5), u kojima je gradivo predstavljeno kao mnoštvo informacija s pojednostavljenim i generaliziranim deskripcijama bez dodatnih objašnjenja, u kojima se ne potiče rasprava o problemskim temama i koji učenicima nude informacije koje se ne dovode u vezu s nečim njima bliskim. Ovakvi sadržaji učenicima ne omogućavaju da shvate uzročno-posljedičnu vezu između pojava, da postavljaju hipoteze, provjeravaju, eksperimentišu i istražuju, čime je mogućnost aktivnog učenja i rješavanja problema svedena na minimum.

Primjeri koji ovo ilustriraju navedeni su u nastavku.

Od 365 dana kiša pada 295 dana. Sredinom 19. stoljeća Irska je imala oko 6,5 miliona stanovnika, a zatim su je pogodile epidemije i glad od čega je umrlo 800.000 ljudi. Osim toga, više od 2 miliona stanovnika se iselilo u Veliku Britaniju, SAD i Kanadu. Iseljavanje se odvijalo sve do

sredine 20. stoljeća, tako da je Irska 1961. godine imala svega 2,8 miliona stanovnika. (*Lekcija: Otočne zemlje zapadne Evrope, GZ3*)

Države svijeta međusobno se razlikuju prema stepenu razvijenosti privrede. Suvremeni svijet se, zahvaljujući razvoju saobraćaja, tehnologije i novih oblika komunikacije, procesom globalizacije povezao u gotovo svim vidovima života. Globalizacija je politički i ekonomski proces koji je prevazišao granice među državama i približio međusobno udaljena područja povezujući svijet na privrednom, kulturnom, naučnom i političkom nivou. Kultura zapadne civilizacije je nametnula svoje standarde življenja u cijelom svijetu. (*Lekcija: Step en privredne razvijenosti, GZ1*)

Grčka je najrazvijenija zemlja na Balkanskom poluotoku i članica je EU. Međutim, treba naglasiti da je u odnosu na najrazvijenije zemlje EU na znatno nižem stepenu privrednog razvoja... (*Lekcija: Zemlje Balkanskog poluotoka, GZ2*)

Milijune Arapa u Jugozapadnoj Aziji ujedinjuje arapski jezik, islam i kulturno-povijesno naslijeđe. Među arapskim državama nalazi se Izrael, zemlja naseljena Židovima. Židovi su također starosjedioci na ovim prostorima, ali ih je mnogo protjerano ili iseljeno u Europu, Sjevernu Ameriku i druge dijelove svijeta. Potkraj 19. stoljeća Židovi su htjeli uspostaviti svoju državu u Jugozapadnoj Aziji. To im je uspjelo 1948. godine. Tako je nastala država Izrael. Međutim, tome su se usprotivili Arapi i od tada traju sukobi između Arapa i Židova. (*Lekcija: Jugozapadna Azija, GZ24*)

Sadržaji koji su prezentirani iz samo **jedne perspektive** prepoznati su u 117 analiziranih lekcija (19 %). Primjeri ovakvih sadržaja se odnose na opise (uzroka) određenih pojava, najčešće historijskih događaja, gdje autori ističu jednu, često eurocentričnu i nacionalno i politički obojenu perspektivu, a potpuno zanemaruju druge ili, pak, ističu samo jednu karakteristiku nekog područja (npr., učestali sukobi), dok druge ignorišu (npr., raznolikost kao bogatstvo).

У неразвијеним дијеловима Азије, због религиозних разлика, често долази до сукоба, нпр. у Палестини, Кашмиру и на неким острвима Индонезије (*Lekcija: Stanovništvo, politika i regionalna podjela, GZ13*)

Podijeljenost na mnogobrojne jezike i dijalekte predstavlja prepreku za rješavanje zajedničkih problema. (*Lekcija: Društvenogeografske odlike Azije, GZ5*)

Republika Kipar stekla je neovisnost od Velike Britanije 1960. godine. Otok je 1974. godine okupirala turska vojska i nakon toga je podijeljen na južni i sjeverni dio. (*Lekcija: Grčka i Albanija, GZ4*)

Prostor Indijskog potkontinenta je dugo vremena bio britanska kolonija. U ovom periodu izgrađene su brojne ceste, željezničke pruge, mreža kanala za navodnjavanje, brojne luke, uvedeno je plantažno uzgajanje pamuka, čaja i kaučuka, a samo s jednom namjerom da se industrijskim postrojenjima u Evropi osigura što više sirovina i otvori veliko tržište za gotove proizvode. (*Lekcija: Društvenogeografske odlike, GZ5*)

Bitno je naglasiti da su Srbi postali nacionalna mašina nakon nasilnog protjerivanja srpskog stanovništva sa vjekovnih ognjišta koje se dogodilo 1995. godine (*Lekcija: Društveno geografska obilježja Hrvatske, GZ15*)

Raspadom Jugoslavije, te uspostavom i međunarodnim priznanjem Hrvatske, započinje tranzicijsko razdoblje hrvatskoga gospodarstva. Prva etapa obilježena je petogodišnjim srpskim ratnim razaranjem Hrvatske. (*Lekcija: Gospodarstvo Hrvatske, GZ27*)

Srednjovjekovne srpske države (Srbiya, Zeta, Hercegovina, Bosna) razbijene su turskim osvajanjima i uspostavom viševjekovne (petovjekovne) Otomanke imperije. Taj period obilježen je depresivnim razvojem i teškim sukobima na kulturnoj, etničkoj i religijskoj osnovi. Turski kolonijalni period ostavio je vidnog traga u mnogim segmentima materijalne i duhovne kulture Bosne i Hercegovine, posebno u urbanim (gradskim) sredinama... (*Lekcija: Istorijsko-geografski i teritorijalni razvoj BiH, GZ15*)

Današnja nacionalna struktura BiH izmijenjena je jer je rat utjecao na promjenu ove strukture pa se broj Hrvata gotovo prepolovio. Nekad su Hrvati bili autohtoni narod BiH, ali su zbog mnogih razloga (ekonomskih, političkih, pada nataliteta i sl.) morali napustiti taj teritorij, što je rezultiralo smanjenjem nacionalne skupine Hrvata u BiH. Smanjuje se i udio Srba, dok se broj Bošnjaka povećava. Manjinske nacionalne skupine stanovništva uglavnom su smještene u gradovima i imaju pravo na uživanje posebnih nacionalnih prava. (*Lekcija: Struktura stanovništva Bosne i Hercegovine, GZ25*)

Možete biti sigurni kako su Hrvati uz Irce i Židove najrasutiji narod u svijetu. Takvu rasutost naroda obilježavamo pojmom dijaspora. Snagom svojega duha i poslovičnom upornošću iseljeničtvo se organiziralo. Gradilo crkve i hrvatske domove oko kojih se okupljalo kako bi sačuvalo svoj jezik i svoje običaje (svoj identitet). Svoju vezu s domovinom nikada nisu prekidali. Naprotiv, snažno su je pomagali. Neprocjenjiva

je njihova pomoć za vrijeme Domovinskog rata. Jedan broj uspješnih poslovnih ljudi vratio se u Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu. (*Lekcija: Migracije stanovništva, GZ27*)

Stereotipni prikazi, u kojima se na osnovu limitiranih i vrlo pojednostavljenih opisa donose generalna objašnjenja ponašanja i/ili osobina čitavih grupa, naroda, geografskih prostora prepoznati su u 84 lekcije (14 %).

Tako se, na primjer, navodi da su Romi nomadi koji se bave samo sitnom trgovinom, skupljanjem otpada i muzikom, da Albanci žive plemenskim načinom života, da Srbi i Crnogorci vole da ratuju, da je vjerska i etnička pripadnost istoznačna, da Kinezi ne piju mlijeko, da su Australiju stvorili engleski zatvorenici, da su narodi koji žive tradicionalnijim načinom života i koji se bave obradom zemlje, lovom i ribolovom primitivni, te da evropske porodice imaju jedno dijete, dok su azijske višečlane.

Албанци припадају засебној скупини народа. Дуго су задржали племенски начин живота. (*Lekcija: BJR Makedonija, Republika Albanija – Osnovne fizičko-geografske i društveno-geografske karakteristike, GZ11*)

Raznolika i u cjelini povoljna osnova (položaj, reljef, vode, podneblje i mineralno bogatstvo) omogućili su Srbiji i Crnoj Gori raznovrsnu gospodarsku djelatnost. Društvena kretanja su je sputavala i nerijetko vlastitom krivicom. Znači ratovi je nisu zaobilazili a neke je i sama počinjala. Ratovanje kao da je postalo obilježje Srba i Crnogoraca. Raspadom Jugoslavije najprije se pojavljuje kao njezin sljedbenik (SR Jugoslavija), a od 2003. pod imenom Državne Zajednice Srbije i Crne Gore. Raspadom starog sustava, kao i druge zemlje bivšeg totalitarnog režima, ušla je u tranziciju (preobražaj društvenoga vlasništva u državno, a zatim u privatno) i te porođajne muke prate je i danas. (*Lekcija: Zemlja gospodarske raznolikosti i pejzaža, GZ27*)

Narodi koji žive u Bosni i Hercegovini i Republici Hrvatskoj pripadaju indoeuropskoj skupini naroda. Kako svaki narod ima svoju religiju, Bosna i Hercegovina je šarenilo naroda i vjera (Hrvati – katolici, Srbi – pravoslavci, Bošnjaci muslimani – islam) i preko njih različitih kultura. (*Lekcija: Narodnosni i vjeroispovjedni sastav stanovništva, GZ27*)

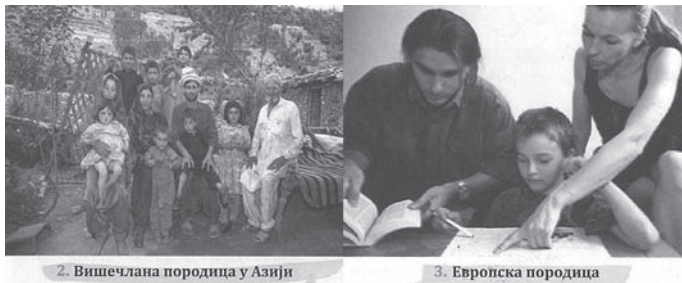
Већина становника западне Европе припада кршћанству – протестантима и католицима, док су досељеници из исламских земаља и њихови потомци углавном припадници ислама. (*Лекција: Друштво-географска обилјежја западне Европе, GZ3*)

Ако томе додамо да Кинеzi не пију млијеко и веома рјетко једу месо, јасно је да биљне културе имају највећи значај у њиховом животу. (*Лекција: Привредне одлике Кине, GZ13*)

Први европски досељеници у Аустралију су казњеници осуђени на прогон из Енглеске. У другој половини 18. и почетком 19. столјећа у Аустралију је допријемљено око 160 000 затвореника. Због тога се често каже да су Аустралију створили затвореници. (*Лекција: Аустралија, GZ5*)

Већина ових народа још живе примитивно, баве се ловом и риболовом. (*Лекција: Океанија, GZ5*)

У праљумима обитаву племена Пигмеја који су на примитивном ступњу развоја. Баве се ловом и склупљанјем плодова. Становништво припада скупуни Банту црнаца. Црнци се баве пољопривредом. Пољопривреда је примитивна, а најзначајније културе су маниока и рижа. (*Лекција: Трoпска Африка, GZ24*)

Слика 21 Примјер садржаја који подржавају стереотипе – лекција *Природно и миграционо кретање становништва* (GZ9)

Одређени дијелови свијета и поједине земље се такођер представљају на стереотипан начин – Блиски исток карактеризирају сукоби, нафта, ислам и тероризам, Африка је сиромашна и примитивна, а Балкан је синоним за неразвијеност, стагнацију и културну заосталост.

Kao posljediца kolonijalnih osвајања, а посебно успостављања јеврејске државе Израела (након Другог свјетског рата), ова регија је један од најнестабилнијих дијелова свијета. У њој непрестано трају сукоби Јевреја и Арапа, као и унутарарапски сукоби. (Лекција: *Prirodnoгеографске особине југозападне Азије, GZ13*)

Nacionalne i vjerske razlike uzrok su čestih kriza i ratova u ovom dijelu svijeta. (Лекција: *Jугозападна Азија – Становништво и привредна обилежја, GZ3*)

Malo je krajeva na Zemlji u kojima su uvjeti za opstanak čovjeka tako teški kao na Bliskom Istoku. (Лекција: *Друштвено-географске одлике азијског Средоземља, GZ3*)

Слика 22 Примери садржаја који подржавају стереотипе о афричким земљама као сиромашним и неразвијеним (GZ6, GZ13)

Kao posljedica nepovoljnog povijesnog gospodarskoga, kulturnoga i svekolikoga razvoja, ovaj dio Evrope je ostao gospodarski najnerazvijeniji i kulturno najzaostaliji. Balkan je dakle u "glavama ljudi". (Лекција: *Положај, величина и границе Босне и Херцеговине, GZ27*)

Слабију развијеност имају и јужнословенске земље, што је последица историјског развоја, односно дуге турске владавине и савремених политичких догађаја. (Лекција: *Географске регије Европе – Јужна Европа – Географски положај, простираније и политичка подјела становништво и привреда, GZ11*)

Rijeke su privlačile, a civilizacije, barem u bosanskim prilikama, razdvajale ljude. (Лекција: *Земљописне регије Босне и Херцеговине – Сјеверна Босна, GZ27*)

Najznačajnije naselje je Bihać. ... Do domovinskog rata bio je suvremeno urbano i industrijsko naselje. Danas stagnira kao i cijela Bosna i Hercegovina. (Лекција: *Земљописне регије Босне и Херцеговине – Сјеверна Босна, GZ27*)

1.3 SAŽETAK

Afirmacija univerzalnih ljudskih vrijednosti

- U 17 analiziranih udžbenika geografije/zemljopisa, koji sadrže 602 lekcije, sadržaji u kojima se govori o temeljnim individualnim i socijalnim vrijednostima i koji afirmiraju poštovanje ljudskih prava i osnovnih sloboda prepoznati su u 220 lekcija (37 %). Od toga, u 160 lekcija pronađeni su primjeri gdje se ovakvi sadržaji samo spominju, dok se u svega 60 lekcija, što je 10 % ukupnog broja analiziranih lekcija, ove vrijednosti promoviraju.
- U 382 lekcije (63 %) nisu prepoznati sadržaji koji se na bilo koji način dotiču univerzalnih vrijednosti.
- Vrijednost koja se najviše promovira u udžbenicima geografije je odgovornost i to najčešće u kontekstu zaštite životne sredine. U udžbenicima geografije prisutni su i sadržaji koji govore o važnosti života, saradnji, jednakosti, miru, slobodi i solidarnosti, ali primjeri u kojima se ove vrijednosti promoviraju su rijetki.
- U analiziranim udžbenicima geografije evidentirani su primjeri pojednostavljenih i reduciranih prikaza, što znači da se izbjegava moguća rasprava, da se pažnja skreće s bitnog na nebitno i da se ohrabruju stereotipni prikazi. Na ovaj način se ograničavaju ili ignorišu mogućnosti za afirmaciju univerzalnih vrijednosti. Posebno problematičnim se vidi to što autori i autorice udžbenika:
 - ne pojašnjavaju niti potiču diskusiju o pogubnosti politike rasne segregacije, uskraćivanju sloboda i ravnopravnosti;
 - što se siromaštvo samo konstatuje, čime se propušta prilika za promoviranje solidarnosti, odgovornosti i jednakosti;
 - što se ratovi i oružani sukobi navode kao karakteristike određenih geografskih područja, a ljudske žrtve i druge posljedice rata navode se samo usputno;

- što su prisutni sadržaji iz kojih se iščitavaju diskriminatorski stavovi i koji potiču stereotipe o supremaciji *bijelog, savremenog čovjeka* u odnosu na sve druge;
 - što se pluralizam i različitost često tretiraju kao problem, kao uzrok sukoba, kao prepreka za rješavanje problema, čime se implicira da je rat neminovna pojava na onim prostorima na kojima žive ljudi koji pripadaju različitim etničkim grupama, religijskim zajednicama ili koji govore različitim jezicima.
- Sadržaji lekcija, naročito onih koji obrađuju nacionalnu geografiju (geografiju Bosne i Hercegovine), često se politiziraju i ideologiziraju te se podržavaju oni narativi koji potiču nejednakost, separatizam, neprijateljstvo i gdje se različitost vidi kao problem.

Poticanje razvoja kritičkog mišljenja

- Sadržaji koji potiču aktivno učenje prepoznati su u 398 (66 %) lekcija i najčešće se odnose na pitanja i zadatke koji su postavljeni na početku i/ili na kraju lekcija u kojima se učenici potiču da novo gradivo povežu s gradivom iz prethodnih razreda, da koriste mape, da analiziraju i izvode zaključke na osnovu ponuđenih informacija, da uspoređuju informacije ili da razmisle i diskutuju o uzrocima i posljedicama određenog stanja ili pojave.
- Sadržaji koji potiču rješavanje problema prepoznati u 297 lekcija (49 %) i najčešće se odnose na one zadatke koji od učenika traže da uz pomoć karte ili statističkih podataka prave usporedbe, analize i iznose vlastite zaključke i objašnjenja; da nešto samostalno istraže i/ili povežu s gradivom iz drugih predmeta; napišu rad na određenu temu; da nešto izračunaju, izmjere ili odrede neku nepoznatu vrijednost na osnovu drugih ponuđenih vrijednosti ili da rješavaju problemske situacije izvođenjem eksperimenata.

- Multiperspektivni pristup je u većini udžbenika i lekcija zanemaren. Pitanja i zadaci uglavnom nisu koncipirani tako da se od učenika traži da usporede ili analiziraju različita i/ili oprečna mišljenja ili izvore informacija te da na osnovu toga izvede vlastite zaključke. Broj lekcija u kojima su prisutni primjeri multiperspektivnog pristupa u prezentaciji sadržaja identificirani su u samo 12 lekcija (2 %).
- Korištenje sadržaja koji potiču diferencijaciju i učenicima nude mogućnost razvijanja otvorenog i fleksibilnog stava prema drugima i vlastitoj grupi i koji ih vode ka propitivanju ukorijenjenih stereotipa, otkrivanju društvenih pojmova, isticanju primjera društvenog angažmana i razvoja osjetljivosti na socijalnu nejednakost gotovo da i nema. Primjeri diferenciranih prikaza u prezentaciji sadržaja prepoznati su samo u jednoj lekciji (0,2 %).
- Sadržaji koji potiču razvoj reproduktivnog mišljenja, sadržaji koji ne nude mogućnost diskusije, koji se svode na puko pamćenje činjenica, u kojima dominira samo jedna perspektiva i jedan izvor i koji podržavaju ili predstavljaju stereotipne prikaze prepoznati su u više od 10 % analiziranih lekcija.
- U 139 analiziranih lekcija (23 %) gradivo je predstavljeno kao mnoštvo informacija s pojednostavljenim i generaliziranim deskripcijama bez dodatnih objašnjenja.
- U 110 analiziranih lekcija (18 %) ne potiče se rasprava o problemskim temama, te se sadržaji koji se učenicima nude ne dovode u vezu s nečim njima bliskim. Takvi sadržaji ne omogućavaju učenicima da shvate uzročno-posljedične veze između pojava, da provjeravaju, eksperimentišu i istražuju, čime je mogućnost aktivnog učenja i rješavanja problema svedena na minimum.
- Sadržaji lekcija koji prezentiraju samo jednu perspektivu prepoznati su u 117 analiziranih lekcija (19 %). Ovakvi sadržaji se odnose na opise uzroka određenih pojava, najčešće histo-

rijskih događaja, gdje autori ističu jednu, često eurocentričnu, nacionalno i politički obojenu perspektivu.

- Stereotipni prikazi u kojima se na osnovu limitiranih i vrlo pojednostavljenih opisa donose generalna objašnjenja ponašanja i/ili osobina čitavih grupa, naroda, geografskih prostora prepoznati su u 84 analizirane lekcije (14 %).

2. HISTORIJA/POVIJEST/ISTORIJA

2.1 UNIVERZALNE VRIJEDNOSTI U UDŽBENICIMA HISTORIJE/POVIJESTI/ISTORIJE

2.1.1 Vrijednosti u NPP-u

O vrijednostima se u nastavnim planovima i programima za historiju/povijest/istoriju od šestog do devetog razreda govori tek na nekoliko mjesta.

U Okvirnom nastavnom planu i programu za devetogodišnju osnovnu školu u Federaciji Bosne i Hercegovine stoji da “historija kod učenika treba razviti duh tolerancije i demokratskog prava na različitost mišljenja, kao i težnje da se na osnovu dostupnih činjenica dođe do objektivne predstave o prošlosti”. U ciljevima i zadacima je naznačeno da bi učenici, pored ovladavanja određenim znanjima i vještinama, trebali da izgrađuju stav o značaju razmjene kulturnih dostignuća za napredak čovječanstva, razvijaju empatiju, preuzimaju odgovornost za zajednički proces

Slika 23 Oblak riječi – Naslovi analiziranih lekcija u udžbenicima historije/povijesti/istorije

učenja, razvijaju pozitivan stav prema različitim civilizacijama, kulturama i njihovim dostignućima, razvijaju i njeguju duh vjerske tolerancije, uvažavaju druge i drugačije, izgrađuju pozitivan odnos prema umjetnosti i estetici, izgrađuju svijest o značaju očuvanja kulturne baštine BiH te uvažavaju različite civilizacijske uticaje na razvijanje kulturnog identiteta BiH.

Učenici koji pohađaju škole koje rade po Nastavnom planu i programu za devetogodišnje osnovne škole na hrvatskom jeziku u Bosni i Hercegovini, u okviru nastave iz povijesti, trebali bi da “upoznaju temeljne vrijednosti na kojima počiva suvremeno društvo, kritički razmišljaju o svijetu u kojem žive, pripremajući se tako za život u pluralističkom i demokratskom društvu”. Pored ovoga, trebali bi naučiti i vrednovati važnost razvoja demokratskih sloboda (izborno pravo, građanska politička prava), vrednovati važnost opismenjavanja i školovanja ljudi te vrednovati Opću deklaraciju o pravima čovjeka i ostale dokumente i tako isticati važnost demokratskih vrednota kao temelja poštivanja ljudskih prava, klasne (staleške), spolne, vjerske i nacionalne ravnopravnosti.

U Nastavnom planu i programu za osnovno obrazovanje i vaspitanje na srpskom jeziku, u Opštim i posebnim ciljevima predmeta Istorija između ostalog je navedeno da izučavanje istorije od šestog do devetog razreda treba razvijati i podržavati poštovanje različitosti kultura i religija, njegovanje radnog, moralnog i estetskog vaspitanja i afirmisanje sadržaja iz nacionalne istorije kojima se ostvaruje razvoj nacionalnog identiteta.

Na osnovu navedenih ciljeva i zadataka, možemo zaključiti da bi školski predmet Historija/Povijest/Istorija trebao afirmisati i poticati razvijanje vrijednosti kao što su jednakost, sloboda, saradnja i odgovornost.

2.1.2 Sadržaji u funkciji afirmacije univerzalnih ljudskih vrijednosti

U 20 analiziranih udžbenika historije/povijesti/istorije od šestog do osmog/devetog razreda¹⁴ sadržaji u kojima se govori o temeljnim, individualnim i socijalnim vrijednostima prepoznati su u 239 lekcija, što je 36 % ukupnog broja analiziranih lekcija (N = 665). Od toga, u 221 lekciji pronađeni su primjeri gdje se ovakvi sadržaji samo spominju, dok se u svega 18 lekcija, što je 3 % ukupnog broja analiziranih lekcija, vrijednosti promoviraju; to upućuje na zaključak da afirmacija univerzalnih ljudskih vrijednosti nije uzeta kao polazna pozicija i cilj autora i autorica udžbenika historije/povijesti/istorije.

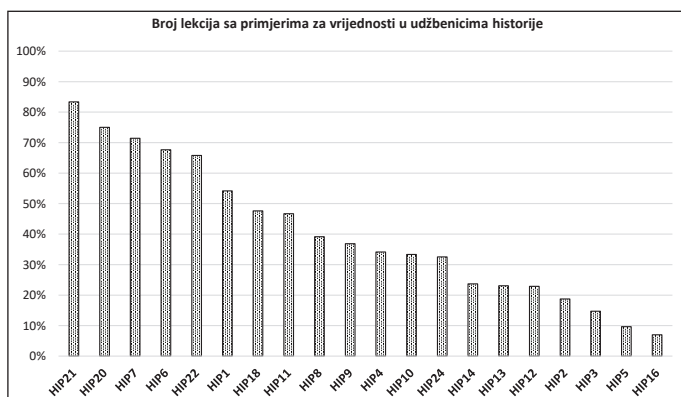
Kao što se može vidjeti i iz rezultata predstavljenih u nastavku (Graf 8), među analiziranim udžbenicima postoji značajna razlika u zastupljenosti sadržaja u kojima se vrijednosti prepoznaju, od udžbenika gdje se vrijednosti prepoznaju u 80 % lekcija do udžbenika gdje su primjeri za vrijednosti evidentirani u manje od 10 % lekcija.

U udžbenicima kao što su HIP21, HIP20, HIP7, HIP6, HIP22 i HIP1, primjeri koji govore o vrijednostima (bilo da se vrijednosti samo spominju ili promoviraju) zastupljeni su u više od 50 % lekcija. U ovim lekcijama vrijednosti se iščitavaju kroz prezentirane historijske događaje i pojave kojima se pristupa iz pozicije čovjeka, a ne samo iz pozicije države i kolektiviteta, te kroz selekciju materijala koji autori prezentiraju. Na primjer, mir kao univerzalna ljudska vrijednost može se vidjeti u navođenju negativnih posljedica ratova (razaranja, ljudski gubici, uništavanje materijalnih vrijednosti i kulturne baštine).

S druge strane, u udžbenicima kao što su HIP5, HIP16 i HIP3, primjeri koji govore o vrijednostima su zastupljeni u manje od

¹⁴ Za nastavni plan i program na hrvatskom jeziku analizirani su udžbenici od šestog do osmog razreda zbog kasnijeg uvođenja devetogodišnjeg obrazovanja u osnovne škole koje rade po nastavnom planu i programu na hrvatskom jeziku.

15 % lekcija, a i tada se vrijednosti spominju više indirektno i ne pridaje im se poseban značaj u analizi i interpretaciji.

Graf 8 Broj lekcija s primjerima za vrijednosti – historija/povijest/istorija

Vrijednost	Frekvencija primjera
Jednakost (ravnopravnost)	9
Život	6
Solidarnost	5
Odgovornost	4
Sloboda	4
Mir	3
Saradnja	1
UKUPNO	32

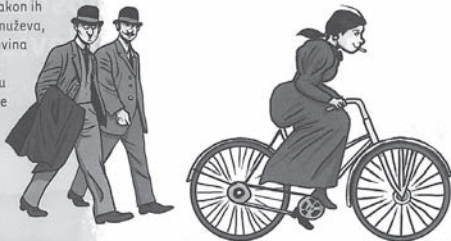
Tabela 14 Frekvencija primjera vrijednosti koje se promoviraju u analiziranim udžbenicima historije/povijesti/istorije

Vrijednost koja se najčešće promovira u analiziranim udžbenicima historije/povijesti/istorije je jednakost (Tabela 14). Jednakost se odnosi na rodnu ravnopravnost, jednake ekonomske i socijalne prilike i mogućnosti kao i osiguravanje jednakih prava za sve, što ilustriraju i primjeri navedeni u nastavku.

Žene su još uvijek građani drugoga reda.

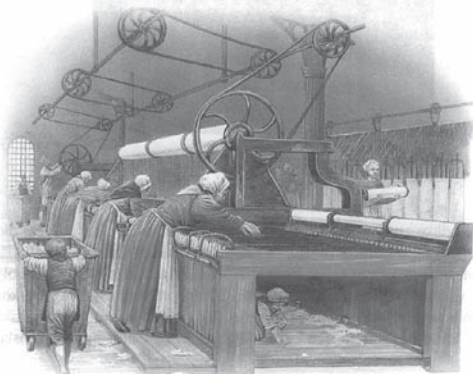
Osim što nemaju pravo glasa, zakon ih tretira kao vlasništvo njihovih muževa, kojima pripada i sva ženina imovina te djeca. Većina tada još uvijek smatra da muškarci i žene imaju različite, čvrsto određene, uloge u društvu: muškarci odlučuju i zapovijedaju, a žene im se pokoravaju i rađaju djecu. Zanimljivo je da su se ti stavovi održali unatoč tome što je na čelu države više od 60 godina bila žena! Međutim, u drugoj polovici 19. stoljeća stvari se, ipak, počinju polagano mijenjati.

Sve se više žena zapošljava – u tekstilnoj i drugim industrijama, u imućnijim kućama kao posluga, a sve više i kao činovnice u raznim uredima. Da se stvari mijenjaju pokazuju i magazini s kraja 19. stoljeća koji govore o „novoj ženi“. Ona je zaposlena, vozi bicikl, puši, a na muškarce gleda visoko. To je pomalo podrugljiv prikaz „nove žene“, ali i on svjedoči da se vremena polako mijenjaju.

Slika 24 Primjer sadržaja koji afirmira jednakost – lekcija *Europa na vrhuncu moći* (HIP21)

1. Šta je izazvalo revoluciju cijena u Evropi i kakve je posljedice ona imala?
2. Na koji način se seljaštvo uključilo u kapitalističku proizvodnju?
3. Na čemu je temeljen merkantilizam?

Rad u prvim radionicama

Analiziraj sliku. Obrati pažnju na strukturu zaposlenih radnika. Šta uočavaš?

Slika 25 Primjer sadržaja koji afirmira jednakost – lekcija *Privreda Zapadne Evrope, Osmanskog carstva i Rusije* (HIP6)

Na temelju svega što si dosad naučio/naučila, što misliš je li industrijalizacija učinila život ljudi lakšim ili težim? Obrazloži odgovor ... Plodovi industrijalizacije nisu bili jednako raspoređeni u društvu: nekim je ljudima tehnološki napredak donio veliku dobit, a drugima nikakvu. Je li tako i u modernom društvu? Predloži promjene koje bi društvo (u prošlosti i danas) učinile pravednijim. (*Lekcija: Društvo, kultura i promjene u svakodnevnom životu u drugoj polovici 19. i na početku 20. stoljeća, HIP21*)

Prvi radnici pojavili su se još u doba manufakturne proizvodnje, ali su tada bili malobrojni. Tek je s prijelazom manufakturne na industrijsku proizvodnju porastao njihov broj te se polako počinju oblikovati kao zaseban društveni sloj. Nazvani su Četvrtim staležom jer još uvijek nisu bile dokinute feudalne, staleške podjele društva. Njihov je položaj bio izuzetno težak. Kako u tvornicama i rudnicima radno vrijeme nije bilo ograničeno, poslodavci su obilno iskorištavali njihov rad. Istodobno, mnogi su od nadnice jedva uzdržavali svoje obitelji, pa su često bila zapošljavana i malodobna djeca. Njihov se rad najčešće koristio u rudnicima, dok su žene i djevojčice bile zapošljavane u tekstilnoj industriji. Nadnice su im bile mnogo niže od nadnice muškaraca... Opiši položaj radnika. Kakav je bio položaj djece i žena u odnosu prema položaju muškaraca. (*Lekcija: Europa u prvoj polovici 19. stoljeća, HIP22*)

(Uzroci krize) Uslijed smanjenja investicija radnici su počeli gubiti posao, a njihove su porodice ostajale bez osnovnih sredstava za život. Posljedica toga bila je glad, prosjačenje, štrajkovi i demonstracije... Kriza u poljoprivredi imala je naročito teške posljedice. Zbog niskih cijena neki su proizvođači svoje proizvode uništavali dok je istovremeno veliki broj ljudi gladovao ili čak umirao od gladi. Osiromašenim radnicima i propalim sitnim i srednjim poduzetnicima pridružio se ogroman broj osiromašenog seljaštva. Broj nezaposlenih popeo se na trideset miliona... Razmisli da li u Bosni i Hercegovini ima sličnih situacija kakve su bile u Sjedinjenim Američkim Državama u vrijeme ekonomske krize. Ima li u tvom gradu/mjestu beskućnika ili ljudi slabog imovinskog stanja? Postoje li javne kuhinje? Ukratko opiši kako bi ti mogla/mogao pomoći beskućnicima? (*Lekcija: Svjetska ekonomska kriza, HIP9*)

Демократизација друштва у појединим земљама још није достигла жељени ниво, нарочито у заштити људских права и слобода... Људска права су неотуђива и припадају подједнако сваком човјеку као људском бићу и то неvezано за права и дужности које може имати као грађанин, односно члан неке веће заједнице. Људска права су универзална и припадају сваком људском бићу без обзира да ли је мушко или женско, богат или сиромашан, образован или неписмен или било које боје коже. Људска права се, на жалост, нису у стварном животу поштовала и досљедно проводила. Односно сви

Људи не уживају подједнако своја прокламована права... Сазнај која су људска права у Републици Српској и како се она штите? (Лекција: Појам демократија и основна људска права, HIP13)

Slika 26 Primjeri sadržaja koji afirmiraju jednakost (HIP21)

Pored jednakosti, u udžbenicima se afirmišu i promoviraju sloboda, solidarnost, vrijednost i važnost života i mir, što možemo vidjeti i u navedenim primjerima.

Istodobno s kolonijalnim širenjem europskih sila, 19. je stoljeće obilježio i suprotan proces – oslobađanje od kolonijalne vlasti. Nastanak SAD-a nadahnuo je i susjede u Srednjoj i Južnoj Americi na borbu za oslobođenje od kolonijalne vlasti... Što misliš o smještanju indijanskog stanovništva u rezervate? ... U sjevernim se državama pojavio pokret čiji je cilj bio ukinuće ropstva, poznat pod nazivom abolicionizam. Osnovni je motiv abolicionistima bila humanost: smatrali su da je nedopustivo ljudska bića tretirati poput stvari ili životinja. Naglašavali su da se o jednakosti svih ljudi govori i u dokumentu kojim je proglašen nastanak SAD-a (Kako se taj dokument zove?) te da se ta jednakost treba odnositi i na crnačko stanovništvo...

Robovska svakodnevica bila je izrazito teška. Kao neslobodni ljudi oni su ustajali, radili, jeli, odmarali se, zabavljali se i spavali onda kad im je to naredeno. Robovlasnici su tvrdili da su robovi poput djece, nesposobni brinuti se za sebe, te da im je potrebna njihova zaštita i usmjeravanje. Pritom su stroga disciplina i okrutno kažnjavanje (najčešće bičevanje) bili *“za njihovo dobro”*... Obitelji su robovima bile neka vrsta utočišta, međutim, oni su i dalje bili neslobodni ljudi. To znači da je njihov vlasnik i dalje raspolagao njihovim životima i životima njihove djece. Posljedice su često mogle biti tragične – nasilna izdvajanja iz obitelji (zbog prodaje nekog od članova) bila su vrlo uobičajena... Nakon ukidanja ropstva, mnoštvo bivših robova pristupilo je vojsci Unije, u kojoj su se

borili u posebnim jedinicama. Tek tijekom Drugoga svjetskog rata pojavile su se prve jedinice u kojima su zajedno ratovali bijeli i crni vojnici, a zasebne su jedinice službeno ukinute tek 1947. godine. Što misliš o podjeli ljudi s obzirom na boju kože? Obrazloži odgovor. (*Lekcija: Svijet u doba europske dominacije u 19. stoljeću, HIP21*)

Historijska čitanka...

Francuski književnik Anri Barbis (Henry Barbis) napisao je roman *Oganj*. Ovdje su kraći isječci koji opisuju borbe na Zapadnom frontu 1918. godine.

“Prelazimo preko slobodnih prolaza kroz naše bodljikave žice. (...) Najedanput, ispred nas čitavom širinom padine, rasplamtješe se mrki plamenovi i zrak se prolomi strašnim praskom. S lijeva, s desna, duž cijele linije granate pljušte s neba, a iz zemlje izbijaju eksplozije, kao grozan zastor,

što nas dijeli od prošlosti i budućnosti. (...) Od piska krhotina osjeća se bol u ušima, u zatiljku i sljepočnicama, te i protiv svoje volje, moraš vrišnuti. Osjećaš mučninu od zadaha sumpora. Dah smrti nas tjera, diže, ljulja. (...) Naprijed! Sada već gotovo trčimo. Neki bi se samo skljojkali kao klade s licem naprijed, a drugi bi tiho umirali kao da sjedaju na zemlju (...).”

Anri Barbis, *Oganj*, Beograd, 1960.

Ⓞ Kakav dojam na tebe ostavlja ovaj tekst? Šta misliš, je li išta vrijedno ovakvog stradanja?

Historijska čitanka...

Njemački književnik Erih Marija Remark (Erich Maria Remarque) napisao je roman *Na zapadu ništa novo*. Donosimo dio koji opisuje stanje u njemačkoj vojsci nakon posljednje neuspješne ofanzive na Zapadnom frontu u ljeto 1918. godine.

“Mjeseci odmiću. Ovo ljeto 1918. najkrvavije je i najteže. Dani su kao anđeli u zlatu i u plavetnilu nedohvatni iznad prstena poništenja. Ovdje svako zna da ćemo izgubiti rat. O tome se mnogo ne govori; pomićemo se natrag; više nećemo moći u navalu iza ove velike ofanzive,

nemamo više ni ljudi ni municije. Ali vojna traje dalje – umiranje traje dalje. Ljeto 1918. – Nikad nam se život, u svom siromašnom obliku, nije tako poželjnim učinio kao sada; – crven, brbljav mak na livadama uz naše nastambe, glatki kukci na vlatima travki, tople večeri u polutamnim, hladnim sobama, crno tajanstveno drveće sutona, zvijezde i romor vode, snovi i dugi san – oh život, živote, živote...”

Erih Marija Remark, *Na zapadu ništa novo*, Beograd, 1983.

Ⓞ Kako njemački vojnik opisuje ljepote života? Šta on primjećuje? Zašto je to tako? Uporedi ovaj tekst s prethodnim. U čemu su sličnosti viđenja rata njemačkog i francuskog vojnika?

Slika 27 Primjeri sadržaja koji afirmiraju život, mir (HIP9)

2.1.3 Sadržaji u funkciji indoktrinacije

2.1.3.1 Jedna nacionalna/nacionalistička perspektiva

2.1.3.1.1 Bošnjačka perspektiva

O sebi i drugima

U udžbenicima historije za nastavni plan i program na bosanskom jeziku primjetno je da autori često sadržaje predstavljaju iz samo jedne perspektive, pri čemu koriste redukciju i insinuuaciju. Zaključuje se na malom i prigodnom uzorku, ne sagledava se cjelina niti se ispituju svi aspekti određenog događaja ili pojave, što vodi ka nepotpunom razumijevanju, nekritičkom promišljanju i neafirmisanju univerzalnih vrijednosti.

U lekcijama o Bosni i Hercegovini u Drugom svjetskom ratu posebno se ističu muslimanske rezolucije protiv ustaških zločina i umanjuje odgovornost za učešće u zločinima i nasilju nad drugima. Tako se na primjer 13. SS handžar divizija prikazuje kao nosilac otpora (Slika 28).

Nastojanje dijela bošnjačkih političara da Bosnu i Hercegovinu izdvoje iz sastava NDH i stave pod njemačku zaštitu Nijemci su iskoristili tako što su formirali 13. SS ili "handžar" diviziju. Tu diviziju, koja je bila sastavni dio njemačke oružane sile (Wehrmachta), činili su najvećim dijelom Bošnjaci uz manji broj Hrvata. Upućeni na obuku u Francusku oni su se pobunili u gradu Vilefransu (Villefranch), što je u historiji zabilježeno kao jedini slučaj pobune u njemačkoj vojsci tokom Drugog svjetskog rata.

Slika 28 Primjer reduciranih i jednostranih prikaza – lekcija *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu* (HIP9)

Nadalje, Srbija se prikazuje kao isključivi krivac za raspad Jugoslavije, bez dubljeg ulaska u probleme. Prenaglašeno se potencira i prevlast Srbije u ovoj fazi postojanja Socijalističke Jugoslavije. Ne vidi se da su i centralizacija i decentralizacija legitimne opcije dok se ne koristi nasilje za njihovo ostvarenje. Autore isključivo interesuju kolektivna, a ne pojedinačna prava, koja se i ne tretiraju.

Situacija u Jugoslaviji dodatno se pogoršala dolaskom Slobodana Miloševića na čelo srbijanskih komunista (1987). On je nastojao ojačati centralizam u SFRJ i vratiti stanje kakvo je bilo prije Ustava iz 1974. godine. Na put obnove srpske prevlasti u zemlji krenuo je najprije iz Srbije. U martu 1989. godine ukinuta je autonomija i Kosova i Vojvodine čime je narušeno dotadašnje ustavno uređenje Jugoslavije. Nakon što je ostvario svoj prvi cilj, Milošević se okrenuo protiv ostalih republika u pokušaju nametanja srpske prevlasti u Jugoslaviji... Slobodan Milošević je na Gazimestanu (Kosovo), prilikom obilježavanja 600. godišnjice Bitke na Kosovu (28. juna 1989), poručio da se Srbija za poboljšanje svog položaja opet nalazi *“u bitkama i pred bitkama. One nisu oružane, mada i takve još nisu isključene”*. Može li objasniti da li je ovom porukom Milošević ostavljao prostora za mirni dogovor s drugim republikama? Šta ih je očekivalo ukoliko ne popuste srbijanskom pritisku? (*Lekcija: Raspad SFRJ i međunarodno priznanje Bosne i Hercegovine, HIP9*)

Autori i posljednji rat prikazuju iz samo jedne perspektive, bez ukazivanja na zločine HVO-a i pripadnika Armije BiH, čime se onemogućava rasprava o vlastitoj odgovornosti i odgovornosti svih koji su u njemu učestvovali.

Drugi narodi u prezentaciji sadržaja se ne zanemaruju, međutim identifikovani su i primjeri u kojima se više pažnje poklanja Bošnjacima, što se najbolje može vidjeti u lekcijama koje obrađuju nacionalnu historiju Bosne i Hercegovine u ratnim i postratnim periodima.

Većina bosanskohercegovačkog stanovništva u periodu između dva svjetska rata živjela je i radila na selu. Stoga je poljoprivreda predstavljala najznačajniju privrednu granu u Bosni i Hercegovini. Zasnivala se na sitnim i nerazvijenim seljačkim posjedima koji su ostali kao rezultat provedene agrarne reforme nakon 1918. godine. Tom reformom, kojom su ukinuti feudalni odnosi, bošnjački zemljoposjednici bili su potpuno uništeni. Oni su u trenutku formiranja zajedničke države imali više

25. maja poginuli 71 građanin i građanka. U julu 1995. srpske snage, Vojska RS-a i MUP RS-a, pod komandom Ratka Mladića osvojile su "zaštićene zone" Žepu i Srebrenicu i tom prilikom pobili više od osam hiljada Bošnjaka. Time je počinjen najveći genocid u Evropi nakon Drugog svjetskog rata, što je potvrdilo i Međunarodni sud pravde u Hagu 2007. godine.

⊙ Šta vidiš na ovoj fotografiji? Zašto su na njoj žene, stari i nejač? Ko su ljudi s plavim šljemovima u pozadini?

Nadgrobnici spomenici (nišani) ubijenih Bošnjaka Srebrenice u Memorijalnom kompleksu Potočari

Stanovništvo Srebrenice nakon njenog pada 11. jula 1995. na putu prema teritoriji pod kontrolom Armije Republike Bosne i Hercegovine

Historijska čitanka...

Bivši američki predsjednik Bil Clinton (Bill Clinton), govoreći na ceremoniji otvaranja memorijalnog kompleksa posvećenog žrtvama genocida što su ga u julu 1995. godine počinile snage bosanskih Srba u Srebrenici, kazao je:

"Prije intervencije NATO snaga mnogi su govorili kako to neće uspjeti jer je nasilje način života na ovim prostorima već stotinama godina. I sa historijskog i s moralnog stajališta takvi su bili u krivu."

"Zajednički život, odrednica je Bošnjaka, Srba i Hrvata u Bosni i Hercegovini i on predstavlja

<http://www.index.hr/vijesti/clanak/clinton-poziva-na-jacanje-mira-i-suzivotu-u-bih/160020.aspx>

⊙ Prokomentiraj navedene izjave i obrazloži da li se slažeš s njima ili ne?

njihovu budućnost. Stoga je njihova zajednička zadaća uspostaviti trajan i pravedan mir, prevladati strahove i nepovjerenje a počast mrtvima odati tako što će se njihovoj djeci osigurati miran i siguran život."

"Pripadnost jednoj vjerci ili naciji nije ni razlog ni izgovor za mržnju i nasilje prema drugome i drugačijem."

"Pamtimo ovaj strašan zločin, jer se ne usudujemo zaboraviti ga, jer moramo odati počast nevinnim životima, od kojih su mnogi bili djeca."

etničko čišćenje – sistematsko protjerivanje ili ubijanje civilnog stanovništva na određenom području zbog njegove vjerske ili etničke pripadnosti

Slika logoraša u koncentracionom logoru u Trnopolju kod Prijedora

Zgrada skupštine Bosne i Hercegovine u plamenu početkom aprila 1992. godine

⊙ Šta misliš zašto je ova zgrada jedna od prvih u Sarajevu koju su napadači zapalili artiljerijom?

Slika 29 Primjer sadržaja za isticanje samo jednog naroda – lekcija *Ratni i posttratni period u Bosni i Hercegovini 1992–2000.* (HIP9)

od 62% privatne zemlje u svom vlasništvu. (Lekcija: *Privredni i kulturno-obrazovni život između dva rata, HIP9*)

U stvarnosti, najveći broj Bošnjaka, predvođeni intelektualcima i ulemom, u jesen 1941. godine ogradio se od zločina. Širom Bosne Hercegovine donesene su brojne protestne rezolucije kojima se osuđuje ustaška politika ubijanja, pljačke, deportiranja i progona Srba, Jevreja i Roma. Onaj dio bošnjačkog građanstva koji nije prihvatio NDH i njenu politiku tražio je da Bosna i Hercegovina dobije autonomiju pod njemačkom zaštitom. Istovremeno su smatrali da se u svim ugroženim područjima Bošnjaci moraju naoružati i sami braniti. Tako je u mnogim krajevima došlo do formiranja i naoružavanja muslimanskog naroda i sa zadatkom da brani svoja sela i stanovništvo. Najpoznatije su bile "*Hadžiefendića legija*" u tuzlanskom kraju i "*Huskina vojska*" na području Cazinske krajine. Veliki dio pripadnika ovih jedinica od kraja 1942. pristupio je partizanima. (Lekcija: *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu, HIP9*)

Iako su Bošnjaci nesumnjivo najveće žrtve posljednjeg rata i u udžbeniku spomenuta stradanja, zločini i patnje stanovništva nisu sporna (Srebrenica, Sarajevo, Tuzla, logori...), fokus je isključivo na njima.

Jednostran pristup iščitava se i iz načina na koji su prezentovani sadržaji koji se tiču arapske civilizacije i islamske kulture (često se ovo dvoje poistovjećuje), pri čemu je primjetno favoriziranje i isticanje arapske i islamske kulture kao ključa za širenje kulturnih i civilizacijskih tekovina na prostor cijele Zapadne Evrope. Tako se zapadnoevropsko kulturno područje u srednjem vijeku predstavlja kao najnerazvijenije, istočnoevropsko kulturno područje je dijelom razvijenija i naprednija kultura, dok islamsko-arapsko kulturno područje predstavlja najrazvijeniju kulturu.

Muslimansko osvajanje Španije, Sicilije i južne Italije imalo je presudan utjecaj na širenje arapske kulture u Evropi. Uslijedila su četiri stoljeća kulturnog prožimanja kršćana i muslimana, Arapa i Evropljana. Sve je to rezultiralo dotad neviđenim procvatom književnosti, muzike, nauke, trgovine i arhitekture... Arapi su u srednjem vijeku nesebično pružili ogroman doprinos budućoj zapadnoevropskoj civilizaciji... žarišta razvoja kulture bili su univerziteti u Kordobi, Sevilji i Granadi. Na hiljade učenika iz Evrope hrlilo je u muslimansku Španiju... Stečeno znanje širilo se po svim evropskim zemljama... Posredstvom krstaša, Evropa je bolje upoznala islamski svijet i njegovu kulturu. Zapadnjacima se bogat-

stvo Istoka činilo vrijednim divljenja... Uzevši sve u obzir, može se zaključiti da su krstaški ratovi upoznavanjem arapske kulture i umjetnosti dali snažan podsticaj kulturnom razvoju cijele Evrope, (*Lekcija: Susret Istoka i Zapada, HIP4*)

Arapi su poslije osnivanja halifata i proširenja islama postali nosioci posebne i za srednji vijek visokorazvijene kulture. Ta se kultura u mnogo čemu oslanjala na helenizam, a u njenom su izgrađivanju učestvovali svi narodi koji su prihvatili islam. (*Lekcija: Kultura srednjeg vijeka, HIP4*)

Arapski sistem je bio trpeljiv, liberalan i prilično tolerantan. Arapi su zemljište vladajućeg sloja, plemstva i svećenstva razdijelili stanovništvu... Arapsko društvo bilo je višerasno društvo (pripadnici crne i bijele rase). Pripadnici drugih religija (kršćani i Jevreji) sudjelovali su u svim vidovima društvenog života. Mogli su se baviti gotovo svim poslovima. U takvim uvjetima razvijala se vrlo visoka kultura, koju nazivamo arapskom kulturom... Značaj islamske (arapske) kulture za Evropu bio je veliki... Sva ova dostignuća arapske nauke i kulture u Evropu su prenesena do kraja XIII stoljeća. Ovo unošenje mnoštva novih ideja uglavnom u zapadnu Evropu označilo je početak kraja "mračnog doba" i početak rađanja skolastičke nauke u Evropi. (*Lekcija: Arapska država – Halifat, HIP5*)

Pitanje identiteta

Lekcije koje obrađuju historiju Bosne i Hercegovine, naročito one o historiji srednjovjekovne Bosne, prožete su osjećajem patriotizma. Međutim, ono što se vidi kao prepreka afirmaciji univerzalnih vrijednosti jeste potenciranje posebnosti Bosne kao i idealiziranje zajedništva naroda koji žive u Bosni.

O prvobitnoj Bosni u razdoblju ranog srednjeg vijeka sačuvalo se vrlo malo podataka. Zabačena u brdima, bila je daleko od spomenutih centara pa je i interes za nju bio znatno manji. Zato se u historijskim izvorima od svih južnoslavenskih zemalja Bosna spominje najkasnije. To ne znači da ona nije postojala i ranije, naprotiv, Bosna je svoj politički razvitak započela u isto vrijeme kad i oni Slaveni koji su zaposjeli kasnije hrvatske i srpske zemlje... Iz XII stoljeća je i Ljetopis popa Dukljanina koji spominjući Bosnu kaže da je to velika zemlja koja zahvata prostore od Drine do gornjeg Vrbasa i jadranskog zaleđa, da ima organiziranu vlast i da se na njenom čelu nalazi ban. Vidimo kako nam svi navedeni izvori svjedoče o zasebnosti bosanske države čije su planine stoljećima pomagale ne samo da se održi nego i odbrani od nepoželjnih gostiju izvana. Ako je ponekad bosanski vladar i morao priznati vlast susjednih zemalja, takva "podjarmljenja" nisu u srednjem vijeku ništa značila.

Oni bi došli i otišli, a bosanski bi vladari ostajali, boreći se i dalje za samostalnost svoje zemlje. (*Lekcija: Prvi podaci o srednjovjekovnoj Bosni, HIP4*)

Književno i kulturno stvaralaštvo muslimanskog stanovništva u Bosni i Hercegovini u XIX stoljeću, i pored snažnog orijentalnog utjecaja, sačuvalo je bosanski jezik i pismo. (*Lekcija: Kulturno-prosvjetne prilike i nauka, HIP6*)

Bosanskohercegovačko stanovništvo odlučilo se suprotstaviti odlukama Berlinskog kongresa. Već u junu 1878. godine formirani su narodni odbori i Narodna skupština u koje su ušli predstavnici sve tri vjere. U Sarajevu je izbila oružana pobuna protiv osmanske vlasti, nakon čega je smijenjen bosanski valija koji je sa svojim činovnicima napustio Bosnu. Tako je nakon više od 400 godina prestala osmanska vlast u Bosni. Sva vojna i civilna uprava našla se u rukama domaćih ljudi... Suprotno očekivanjima, bosanskohercegovački narod pružio je snažan otpor okupaciji i zadao austrougarskoj vojsci velike teškoće i teške gubitke. (*Lekcija: Velika istočna kriza, Berlinski kongres i okupacija Bosne i Hercegovine, HIP6*)

Problematičnim se također vidi i korištenje konstrukta nacije u periodima kada taj koncept nije postojao te upotreba nacionalnih naziva naroda u prošlosti bez jasne distinkcije između sadašnjih i prošlih identitetskih konstrukta (Bosanci, Bošnjaci).

Autori također imaju ogromnu poteškoću kada se bave tematikom identiteta muslimana u BiH u vremenu svjetskih ratova i poslije njih, što se može vidjeti i iz primjera navedenih u nastavku.

Bosanci su muslimani – autori za opis muslimanskog stanovništva koriste termin Bosanci.

Bosanski prvaci i stanovništvo u cjelini suprotstavljalo se odlasku bosanskih mladića na daleka ratišta, u vrijeme kada je i samoj Bosni prijetila opasnost. (*Lekcija: Husein-kapetan Gradašćević i pokret za autonomiju Bosne, HIP8*)

Bošnjaci su svi – autori ukazuju da je termin Bošnjaci korišten za sve stanovnike BiH.

U bosanskohercegovačkim jedinicama zajedno su bili muslimani, katolici i pravoslavci, kao i neznan broj jevreja. U to se vrijeme za sve njih upotrebljavao termin Bošnjaci, jer su dolazili iz Bosne i Hercegovine. (*Lekcija: Bosna i Hercegovina u Prvom svjetskom ratu, HIP9*)

Bošnjaci su muslimani – autori koriste termin *Bošnjaci* za isključivo muslimansko stanovništvo, dok na drugim mjestima isti termin koriste u smislu Kalajeve reforme. Na ovaj način se izjednačavaju sadašnji i prošli identitetski koncepti, a istovremeno se stvara konfuzija kod učenika budući da se pojave ne stavljaju u kontekst i ne pojašnjavaju, a koriste se isti termini.

Након што су добили султанов ферман о укидању јањичара, Бошњаци су султану Махмуду II упутили писмо у којем је између осталог стајало... (*Lekcija: Reforme u Osmanskog carstvu i Bosanskom ejaletu, Hatti Šerif od Gilhane, HIP8*)

Novopazarskom konvencijom, posebno Bošnjacima, garantirana je lična i imovinska sloboda i sigurnost i vjerske slobode... Zbog oružanog otpora bošnjačkog stanovništva u Bosni i Hercegovini bila je uspostavljena vojna uprava koja je trajala sve do početka 1879. godine... (Benjamin Kalaj) Zagovarao je bosansku posebnost i razvijao bosanski patriotizam, pokušavajući stvoriti bosansku naciju (bošnjaštvo). (*Lekcija: Bosna i Hercegovina u vrijeme austrougarske uprave, HIP6*)

Tako je 1906. godine u Slavanskom Brodu (Hrvatska) osnovana Muslimanska narodna organizacija koja je okupljala najveći dio bošnjačkog naroda... Svim stanovnicima Bosne i Hercegovine garantirana je sloboda vjeroispovijesti. Bošnjacima se posebno jamči lična i imovinska sigurnost te pravo da održavaju veze s duhovnim poglavarom u Istanbulu. (*Lekcija: Bosna i Hercegovina u vrijeme austrougarske uprave, HIP6*)

Промјене настале аустроугарском окупацијом посебно су биле осјетне у области културе и образовања. Те су промјене нарочито тешко падале Бошњацима због њихове вишестољетне везаности за оријентално-исламску цивилизацију... (*Lekcija: Privreda, društvo, kultura i prosvjeta u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske uprave, HIP8*)

2.1.3.1.2 Hrvatska perspektiva

Sadržaji udžbenika za sedmi i osmi razred osnovne škole u kojima se obrađuje historija Evrope u srednjem i novom vijeku i savremenom dobu najviše se baziraju na Hrvatsku. Dominira hrvatski historijski narativ, dok je historija Bosne i Hercegovine predstavljena znatno skromnije.

Tako se npr. u udžbeniku HIP21 o Hrvatskoj u sklopu Habsburške Monarhije govori na 22 stranice dok lekcija o Bosni i Hercegovini u sastavu Habsburške Monarhije broji 10 stranica.

SADRŽAJ

1. Svijet, Hrvatska i Bosna i Hercegovina u osvit modernog doba	6
2. Oblikovanje modernog društva – znanost i tehnologija, industrijska revolucija	30
3. Europa u promjenama: od Francuske revolucije do Bečkoga kongresa	48
4. Hrvatski narodni preporod i pojava modernih nacija u Europi	70
5. Revolucija 1848. u Europi i Hrvatskoj	96
6. Društvo, kultura i promjene u svakodnevnom životu u prvoj polovici 19. stoljeća	116
7. Europa na vrhuncu moći	130
8. Hrvatska u sklopu Habsburške Monarhije u drugoj polovici 19. i na početku 20. stoljeća	142
9. Bosna i Hercegovina u sastavu Habsburške Monarhije	164
10. Svijet u doba europske dominacije u 19. stoljeću	174
11. Društvo, kultura i promjene u svakodnevnom životu u drugoj polovici 19. i na početku 20. stoljeća	188
12. Svjetske krize i Prvi svjetski rat	204

Slika 30 Sadržaj udžbenika HIP21, detalj

U udžbeniku HIP18 od 42 lekcije 19 lekcija se bavi historijom Hrvatske, hrvatskog naroda i hrvatskih vladara, dok je historija prostora današnje Bosne i Hercegovine predstavljena usputno (u dvije lekcije) i dosta stereotipno, s namjerom dokazivanja hrvatskog karaktera Bosne.

Bosanski teritorij kao kulturna i geografska cjelina s teritorijem današnje Hrvatske

Povijest Bosne i Huma od doseljenja Hrvata do X. stoljeća malo je poznata. Zna se da je taj prostor bio u sastavu hrvatske države do druge polovice X. stoljeća... Rijetki pisani povijesni izvori u Bosni pisani su ikavicom, kojom govore samo Hrvati. Prvi poznati bosanski vladar bio je slavonski velikaš ban Borić. Sve to govori da su u Bosni živjeli Hrvati. (*Lekcija: Srednjovjekovna Bosna i Hum, HIP18*)

Srednjovjekovna kultura u Bosni razvijala se pod snažnim utjecajima koji su dolazili iz Hrvatske. Stilska obilježja bosanskog graditeljstva iz toga razdoblja pokazuju izrazitu sličnost s graditeljstvom dalmatinskih gradova... Na polju pismenosti u Bosni su se, kao i u Hrvatskoj, upotrebljavala tri pisma... Hrvojev misal predstavlja najljepši i najbogatije ilustrirani glagoljski rukopis hrvatskoga srednjovjekovlja. (*Lekcija: Kultura srednjovjekovne Bosne i Hercegovine, HIP18*)

POSLJEDICE “NOVIH IDEJA” U HRVATSKIM ZEMLJAMA ... Iako daleko od središta gospodarskog i političkog napretka (Beča i Pešte), i hrvatske su krajeve obuhvatile prosvjetiteljske težnje. Nositelj tih ideja na našim prostorima bilo je plemstvo i svećenstvo koje je imalo znanje i novac pretočiti ih u djela. (*Lekcija: Posljedice “novih ideja” u hrvatskim zemljama, HIP22*)

Udžbenici predstavljaju rekonstrukciju političke historije iz perspektive hrvatske države i nacije i hrvatskog nacionalnog interesa. Historijske pojave se ne problematiziraju. Kroz sadržaj se ističe značaj hrvatske nacije i provlači jak osjećaj patriotizma. Ostali susjedni narodi i države, osim Bosne, samo su uzgred spomenuti i nije im posvećena naročita pažnja, čime se na neki način negiraju savremeni susjedi. Ilustrativni prilozi, prikazi spomenika, lokaliteta i sl. isključivo se vežu za prostor Hrvatske. Tekovine kulturnog života povezuju se sa sličnim tekovinama na teritoriji današnje Hrvatske u cilju jačeg povezivanja jednog i drugog teritorija etničkim i kulturnim vezama. Primjetno je favoriziranje i isticanje uloge hrvatskog naroda i države i naglasak je stavljen na oslobađanju i slobodi kolektiva, prije svega Hrvata.

I autori udžbenika HIP20 na sličan način prezentuju sadržaj. Teme iz historije Bosne i Hercegovine su date samo u naznakama, šturo i faktografski u okviru lekcija o Hrvatskoj i vrlo je malo primjera koji se dotiču prostora Bosne i Hercegovine.

Kroz hrvatski nacionalni narativ autori projektuju nacionalni identitet na zajednice koje su egzistirale u prošlosti (srednji i novi vijek) i ističu njihovu religijsku pripadnost koju predstavljaju kao korijen današnjeg katoličanstva u BiH. Autori poistovjećuju vjerski i nacionalni identitet, pojavu koja se javlja tek u 19. vijeku.

SADRŽAJ

I. EUROPA I SREDOZEMLJE NAKON SEOBE NARODA	7
BIZANTSKO CARSTVO	8
EUROPSKI ZAPAD U RANOM SREDNJEM VIJEKU	12
KRŠĆANSTVO U RANOM SREDNJEM VIJEKU	18
II. FEUDALNO DRUŠTVO	23
OSNOVE FEUDALNOG DRUŠTVA	24
OBRT, TRGOVINA I NOVAC U SREDNJEM VIJEKU	27
ŽIVOT SREDNJOVIJEKOVNOG DRUŠTVA	32
I. IZBORNA TEMA: SREDNJOVIJEKOVNI VITEZOVI	37
III. HRVATSKA U RANOM SREDNJEM VIJEKU	45
DOSELJAVANJE I POKRŠTAVANJE HRVATA	46
HRVATSKA U IX. STOLJEĆU	49
POSTANAK HRVATSKOG KRALJEVSTVA	53
USPON HRVATSKOG KRALJEVSTVA U XI. STOLJEĆU	58
DOLAZAK NOVE VLADARSKE DINASTIJE	61
UMJETNOST I KULTURA U DOBA NARODNE DINASTIJE	64
IV. UZLET SREDNJOVIJEKOVNE EUROPE	69
PORAST PUČANSTVA I RAZVOJ GRADOVA	70
CRKVA U FEUDALNOM DRUŠTVU	73
RAZVOJ TEHNIKE, ZNANOSTI I SVEUČILIŠTA	75
KULTURA SREDNJOVIJEKOVNOG DRUŠTVA	78
II. IZBORNA TEMA: SREDNJOVIJEKOVNE UTVRDE	81
V. EUROPA I ISLAMSKI SVIJET	91
ARAPI I ŠIRENJE ISLAMA	92
KRIŽARSKI RATOVI	96
VI. HRVATSKA U DOBA ARPADOVIĆA I ANŽUVINACA	101
ARPADOVIĆI NA HRVATSKOM PRIJESTOLJU	102
ANŽUVINCI NA HRVATSKOM PRIJESTOLJU	106
DUBROVNIK I ISTRA	110
HRVATSKA KULTURA OD XII. DO XV. STOLJEĆA	111

Slika 31 Sadržaj udžbenika HIP18, detalj

Hrvatski identitet se tretira kao pojava koja nepromijenjeno putuje kroz vrijeme i prostor.

Osobite zasluge u očuvanju katoličkoga (hrvatskog) identiteta u Bosni i Hercegovini imali su franjevci. (*Lekcija: Osmansko carstvo prema hrvatskom etničkom prostoru i Europi, HIP20*)

Prenaglašava se utjecaj katoličke crkve na društveno-političku sferu srednjovjekovne Bosne i kasnije Bosanskog vilajeta. U lekcijama o srednjem vijeku koriste se zastarjeli interpretacijski modeli i nacionalistička agenda kojoj je cilj da naturalizuje hrvatski položaj unutar sadašnje teritorije BiH.

Autori koriste termin “hrvatski etnički prostor” koji predstavlja projekciju sadašnje zastupljenosti Hrvata na period srednjeg vijeka.

Crkva u BiH je vodila stalnu borbu s različitim utjecajima i često je optuživana za krivovjerje. Crkveni posjedi su često otimani i od domaćih i od stranih velmoža. Da bi to uspjeli isti ti su Crkvu optuživali za krivovjerje kako bi lakše ostvarili svoj naum. Time se često koristio i Ugarski kralj. Od 12. stoljeća u Bosni su dominikanci, a onda franjevci. Najnovija istraživanja govore da se o posebnosti Crkve bosanske i njezinoj velikoj snazi ne može govoriti i da su to zapravo bile pojave unutar Crkve, kao bilo gdje u Europi toga vremena. To sto su crkveni prvaci imali svoje nazive i rang nije ništa posebno ako se zna da se služba izvodila na narodnome jeziku. Snažni utjecaji katoličke crkve u BiH, koji su i danas, sigurno svog korijena imaju i u ovome vremenu, a posebice kada se zna da je preživjela gotovo pola tisućljeća turske vlasti u BiH nakon propasti srednjovjekovne bosanske države. (*Lekcija: Srednjovjekovna Bosna i Hum od 12. stoljeća do pada pod Turke, HIP20*)

I u udžbenicima HIP22 i HIP24 naglasak je stavljen na historiju Hrvatske i historiju hrvatskog naroda. Kod učenika se potiče osjećaj pripadnosti Hrvatskoj. Zaobilaze se južnoslovenske dimenzije određenih pojava i druga su krajnost ranijeg jugoslovenskog zajedničkog narativa. Historija Bosne i Hercegovine se predstavlja dosta pojednostavljeno i mjestimično netačno.

U udžbeniku HIP24 samo je jedna lekcija posvećena Bosni i Hercegovini. U ostalim lekcijama BiH se spominje na nekoliko

mjesta, s tim da je i u tim slučajevima naglasak stavljen na hrvatski narod. Kroz sadržaj se provlači jaka nota nacionalnog osjećaja te se kroz isticanje hrvatskih simbola, potcrtavanja hrvatskih teritorija i prikazivanja nepovoljnog položaja hrvatskog naroda u državnim zajednicama u čijem je sastavu Hrvatska bila tokom 20. stoljeća nastoji razviti osjećaj empatije prema vlastitom narodu, patriotizam i poticati kreiranje hrvatskog nacionalnog identiteta koji je vezan isključivo za Hrvatsku. To je posebno izraženo u lekcijama o Domovinskom ratu, gdje su naglašene hrvatske žrtve i značaj odbrane hrvatske teritorije. Posebno je ilustrativno insistiranje na hrvatskim simbolima kroz cijeli udžbenik, a u vodenom je pečatu kroz cijeli udžbenik dat grb Hrvatske, grb Evropske unije i Ujedinjenih nacija.

sadržaj

I. RAZDOBLJE IZMEĐU DVAJU SVJETSKIH RATOVA
 POSLJEDICE PRVOGA SVJETSKOG RATA 8
 MIROVNI PREGOVORI I UGOVORI 15
 NACIONALNI POKRET U TURSKOJ 15
 ZEMLJE PARLAMENTARNE DEMOKRACIJE 20
 VELIKA SVJETSKA GOSPODARSKA KRIZA (1929. – 1933.) 24

II. TOTALITARNI REŽIMI IZMEĐU DVAJU SVJETSKIH RATOVA
 DOGAĐAJI U SOVIJSKOJ RUSIJI 34
 FAŠIZAM U ITALIJI 37
 POJAVI I POBJEDA NAZIзма U NIEMAČKOJ I MILITARIZMA U JAPANU 40

III. HRVATSKA I BiH U PRVOJ JUGOSLAVIJI
 HRVATSKA U SASTAVU DRŽAVE SLOVENACA, SRBA I HRVATA 48
 KRALJEVSTVO SRBA, HRVATA I SLOVENACA 50
 GUBITAK DIJELOVA HRVATSKOG PODRUČJA 52
 KRALJEVINA SRBA, HRVATA I SLOVENACA 57
 OBRACUN S POLITIČKIM NEISTOMISLENICIMA 59
 HRVATSKI NAROD U OTPORU ŠESTOSIBUČANSKOJ DIKTATURI 60
 HRVATSKO GOSPODARSTVO IZMEĐU DVAJU SVJETSKIH RATOVA 64
 OTPOR DIKTATURI I RJEŠAVANJE HRVATSKOG PITANJA 66

IV. ZNANOST I KULTURA U SVIJETU I HRVATSKOJ U PRVOJ POLOVICI 20. STOLJEĆA
 ZNANOST I KULTURA U SVIJETU U PRVOJ POLOVICI 20. STOLJEĆA 74
 ZNANOST, KULTURA I SPORT U HRVATSKOJ IZMEĐU DVAJU RATOVA 82

V. DRUGI SVJETSKI RAT
 SVIJET U NOVOM SVJETSKOM RATU 90
 SLOM KRALJEVINE JUGOSLAVIJE 96
 POČETNE RATNE GODINE U HRVATSKOJ 103
 ANTIFAŠISTIČKA KOALICIJA I NASTAVAK RATA 107
 NA RASKRŠĆU DRUGOGA SVJETSKOG RATA 114
 PRILIKE U JUGOSLAVIJI PRED KRAJ RATA 116
 KRAJ RATA U EUROPI I SVIJETU 123
 KRAJ RATA U HRVATSKOJ 127

VI. SVIJET U VRIJEME HLADNOGA RATA I SLOM KOMUNISTIČKIH
 SUBSTAVA
 SVIJET NAKON DRUGOGA SVJETSKOG RATA 138
 LOKALNI RATOVI I POLITIČKE KRIZE 144
 SVRŠETAK HLADNOG RATA I PAD KOMUNIZMA 150

VII. PROCESI DEKOLONIZACIJE SVIJETA
 PROCESI DEKOLONIZACIJE SVIJETA 158
 NASTANAK NOVIH DRŽAVA 159

VIII. ZBIVANJA U SOCIJALISTIČKOJ JUGOSLAVIJI
 FEDERATIVNA NARODNA REPUBLIKA JUGOSLAVIJA 168
 OD ZAVIČAJA DO HRVATSKOG SABORA 171
 SUKOB SA SSSR-OM 173
 SOCIJALISTIČKA FEDERATIVNA REPUBLIKA JUGOSLAVIJA 176

Slika 32 Sadržaj udžbenika HIP24, detalj

Kroz isticanje ugroženosti samo jednog naroda, reducirane i relativizirane prikaze, reproduciranje viktimizacije i prikazivanjem događaja i pojava iz samo jedne, hrvatske nacionalne perspektive imputiraju se stavovi i vrijednosti koji isključuju druge, koji se baziraju na postojećim stereotipima i koji potiču na neprijateljstvo.

Tako se, naprimjer, predstavlja da evropski kršćanski vladari zauzimaju i osvajaju, Turci porobljavaju, a srpski narod je agresor.

Stjepanov nasljednik postao je njegov nećak Tvrtko I. Kotromanić. On je svoja osvajanja isprva usmjerio prema istoku, gdje je osvojio dijelove Srbije i istočne Hercegovine. Osjećajući se snažnim, a zahvaljujući rudarstvu i trgovini, Tvrtko I. se 1377. godine okrunio za kralja Srbije i Bosne. U sukobu hrvatskih velikaša protiv ugarskog dvora, Tvrtko I. se stavio na stranu velikaša. To mu je omogućilo da na zapadu zauzme hrvatske krajeve od Cetine do Zrmanje, te se 1390. godine proglasio i za kralja Hrvatske i Dalmacije... Kada se kralj Stjepan počeo približavati papi koji mu je poslao kraljevsku krunu, i kada je Osmanlijama otkazao plaćanje godišnjeg danka, ovi su odlučili u velikom vojnom pohodu uništiti Bosnu. Sultan Mehmed II. Osvajač 1463. godine započeo je konačno porobljavanje Bosne. (*Lekcija: Srednjovjekovna Bosna i Hum, HIP18*)

JNA je započela naoružavanje pobunjenih Srba u Hrvatskoj. U pripreme su se uključili i srbijanski mediji šireći antihrvatsko raspoloženje i prikazujući novoizabranu hrvatsku vlast istovjetnom onoj u NDH. Podsjećali su Srbe na ustaške zločine tijekom Drugoga svjetskog rata iznoseći laži da im se to isto sprema i u novoj hrvatskoj državi. Time se nastojala prikazati tobožnja ugroženost Srba izvan Srbije i njihova nemogućnost življenja izvan Jugoslavije... Pobunjeni Srbi trebali su biti glavni oslonac pri odvajanju dijelova Republike Hrvatske, stoga se dio njih odlučio na oružanu pobunu... Na Uskrs, 31. ožujka 1991., u oružanom sukobu između hrvatske 1. policije i srpskih terorista na području Nacionalnog parka Plitvička jezera, pala je i prva žrtva na hrvatskoj strani – Josip Jović. Poginulih je bilo i među teroristima... (*Lekcija: Pobuna Srba u Hrvatskoj, HIP24*)

Druga perspektiva, kao i lična odgovornost se zanemaruju.

Viet od 1988. dolazi do izrazite velikosrpske promidžbe koja širom SFRJ organizira narodne zborove. Na njima se čuju uzvici i parole Ovo je Srbija itd., prijeti se hrvatskom vodstvu i uvjeda sve što ima hrvatski predznak. U takvoj atmosferi odigravalo se i nogometno prvenstvo u SFRJ. Dana 13. svibnja 1990. ti Zagrebu se trebala odigrati nogometna utakmica između zagrebačkog Dinama i beogradske Crvene zvezde. No navijači beogradskog kluba izazivali su nerede na tribinama, a milicija nije protiv njih ništa poduzela. Naprotiv, nasrnula je na navijače Dinama, Bad Blue Boyse. U njihovoj obranu stao je i kapetan Dinama Zvonimir Boban, nasrnuvši na milicionera koji je pendrekom tukao jednog od domaćih navijača, utrčalih u teren. Bila je to ujedno zadnja nogometna utakmica održana između ovih dvoju klubova u prvenstvu SFRJ.

Pojava nooružanih srpskih ekstremista na barikadama postavljenim na prometnicama u okoliču Knina u ljeto 1990. označila je početak oružane pobune Srba u RH, koja je prouzročila teška stradanja hrvatskih građana

Srpski suvenir koji oblikom i urezanim nadnevkom podsjeća na početak balvan-revolucije

Slika 33 Primjer sadržaja za jednostrane i jednoperspektivne prikaze – lekcija *Pobuna Srba u Hrvatskoj* (HIP24)

Redukcija, ignorancija, imputacija, stereotipizacija

U prezentaciji sadržaja se često koristi relativizacija, ignorancija, redukcija i imputacija. Pažnja učenika se skreće s bitnog na ne-bitno, izriču se nejasni stavovi, pojave se ne sagledavaju u cjelini, prisutno je pogrešno ili nepotpuno tumačenje čiji je zadatak da se izbace drugosti iz polja grupnih vrijednosti.

Tako se naprimjer Alojzije Stepinac predstavlja kao najveći protivnik ustaškog terora.

Kao jedan od najvećih protivnika ustaškog terora isticao se zagrebački nadbiskup Alojzije Stepinac. On je u travnju 1941. pozdravio proglašenje NDH, nadajući se da će nova država hrvatskomu narodu donijeti željenu neovisnost i slobodu. Uskoro se oštro usprotivio progonu Srba i Židova smatrajući da takvi postupci nisu u duhu kršćanske vjere. Osu-

dio je Jasenovac kao veliku sramotu hrvatskoga naroda. (*Lekcija: Slom Kraljevine Jugoslavije, HIP24*)

Sam se nadbiskup još uoči rata snažno protivio fašističkim režimima. Iako je u početku pozdravio osnutak Nezavisne Države Hrvatske, ubrzo je uvidio svu pogubnost Pavelićeve politike. Tijekom rata pomagao je svim ljudima bez obzira na vjeru i nacionalnost. Osuđivao je zločine i suprotstavljao se ustaškom režimu dovodeći time i sebe u opasnost. No Stepinac je bio protivnik svakog totalitarnog režima. Pa tako i komunizma ... Opiši odnos komunističkih vlasti prema Katoličkoj crkvi. Opiši ulogu nadbiskupa Alojzija Stepinca i njegovu sudbinu. (*Lekcija: Federativna Narodna Republika Jugoslavija, HIP24*)

Ili se partizani prisvajaju i nacionalizuju kao “hrvatski” iako je u partizanskim jedinicama bilo pripadnika različitih nacionalnosti.

Hrvatske su partizanske snage prisiljavale Njemačku i Italiju na povećanje svojih snaga u Hrvatskoj, što je posredno rasterećivalo antihitlerovsku koaliciju na drugim bojištima. Time je doprinos hrvatskih partizana, kojih je do kraja 1942. bilo oko 25 000, europskom i svjetskom antifašizmu bio velik. Kako se njihov broj tijekom rata neprestano povećavao, tako je hrvatski antifašizam svojim djelovanjem postao zamjetan dio svjetske antifašističke borbe. (*Lekcija: Početne ratne godine u Hrvatskoj, HIP24*)

Kao što se može vidjeti i iz primjera koji slijedi, u lekcijama koje obrađuju temu Domovinskog rata ne propituju se akcije Hrvatske vojske i zločini počinjeni nad srpskim stanovništvom. Iako autori spominju da su zločini bili počinjeni i od pripadnika Hrvatske vojske, oni se ipak relativiziraju u odnosu na zločine koje su počinili pripadnici Srpske vojske Krajine i predstavljaju se kao djela pojedinaca.

Domovinski rat (1991.–1995.) bio je legitiman, obrambeni i oslobodilački, jer je Republika Hrvatska bila napadnuta i primorana na obranu svoje suverenosti i neovisnosti, te teritorijalne cjelovitosti. Stoga su i vojno-redarstvene akcije i operacije hrvatskih snaga u Domovinskom ratu bile legitimne te obrambene i oslobodilačke. Zahvaljujući hrabrosti i umijeću hrvatskih branitelja i jedinstvu političkoga vodstva i najvećega dijela njezinih građana, Hrvatska je u tom ratu pobijedila...

U razdoblju od 1991. do 1995. pripadnici srpskih postrojbi počinili su brojne ratne zločine nad zarobljenim hrvatskim braniteljima i civilima. Do 2008. godine iz 130 masovnih grobnica u Hrvatskoj ekshumirano je oko 3500 žrtava zločina, koje su počinile srpske postrojbe. Uz to, od 1991. u logorima pod nadzorom JNA ili srpskih paravojnih postrojbi u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i Jugoslaviji, odnosno Srbiji i Crnoj Gori (Glina, Knin, Stara Gradiška, Borovo Selo, Benkovac, Buče, Dalj, Bileća, Manjača, Trebinje, Morinj, Begejci, Beograd, Niš, Sremska Mitrovića, Šid, Stojićevo i drugi), bilo je zatočeno i zlostavljano više od 7600 hrvatskih branitelja i civila. Mnogi nisu preživjeli. Ubojstva i protjerivanje Hrvata i ostaloga nesrpskoga stanovništva na okupiranom području RH nisu prestala ni nakon što su u svibnju 1992. nadzor nad tim područjem preuzele vojne i policijske snage UN-a (UNPROFOR i UNCIVPOL). Procjenjuje se da je u Republici Srpskoj Krajini, dakle na području pod zaštitom snaga UN-a, do kraja rata ubijeno oko 600, a protjerano oko 7000 Hrvata i ostaloga nesrpskoga stanovništva.

Za ratove na području bivše Jugoslavije početkom 90-tih godina prošloga stoljeća najodgovorniji su tadašnje srbijansko političko vodstvo, koje je provodilo velikosrpsku politiku, i srpski ekstremisti koji su započeli s nasiljem i zločinima kao metodom destabilizacije i osvajanja pojedinih područja u Hrvatskoj. No, u okolnostima silovite srpske agresije na Hrvatsku zločine su počinili i neki pripadnici regularnih hrvatskih postrojbi. Tako su uglavnom zbog osvete ili koristoljublja 1991. ubijeni pojedini građani srpske nacionalnosti u Gospiću, Osijeku, Sisku, a kao mjesta odmazde nad skupinama Srba spominju se Pakračka poljana i Paulin Dvor iz 1991., te Medački džep iz 1993. Pažnju privlače i događaji nakon operacije Oluja, a primjer zatvora Lora pokazuje da su neki zarobljeni pripadnici srpskih snaga zlostavljani i u hrvatskim zatvorima. Protiv počinitelja spomenutih zločina hrvatsko je pravosuđe uglavnom provelo kaznene postupke ili ih još uvijek vodi.

Spomenuta nečasna djela počinjena su uglavnom iz osvete ili koristoljublja, djelovanjem pojedinaca ili kriminalnih skupina, i ona su u suprotnosti s časnim ponašanjem goleme većine hrvatskih zapovjednika, vojnika i policajaca u Domovinskom ratu. Ona nisu bila dio hrvatske politike, niti su bila unaprijed isplanirana s namjerom da se Srbi protjeraju iz Hrvatske. To potvrđuju brojni dokumenti i pozitivni primjeri na terenu, svakako višestruko brojniji od zabilježenih incidenata. Za razliku od ubijanja i protjerivanja Hrvata i ostaloga nesrpskoga stanovništva, te razaranja naselja i rušenja kulturnih i vjerskih spomenika, koje su srpske snage provodile u Hrvatskoj od 1991. kao dio planske politike etničkog čišćenja, s ciljem stvaranja jedinstvene srpske države na većem dijelu teritorija bivše Jugoslavije. (*Lekcija: Posljedice Domovinskog rata, HIP24*)

Relativiziraju se i sadržaji u lekcijama koje obrađuju rat u Bosni i Hercegovini, kao što se može vidjeti i na primjeru opisa nastanka Herceg-Bosne, pri čemu se zanemaruju separatističke tendencije i uloga njenih osnivača u oružanim sukobima koji su uslijedili.

Prvi oružani sukobi u BiH su počeli napadom JNA na hrvatsko selo Ravno u istočnoj Hercegovini u listopadu 1991. Bošnjačko vodstvo smatralo je da rata neće biti, pa su Hrvati zbog zaštite hrvatskih prostora osnovali Hrvatsku zajednicu Herceg-Bosnu (18. studenoga 1991.), a nakon toga radi samoobrane Hrvatsko vijeće obrane... Bošnjačko je vodstvo na početku agresije bilo neodlučno, a Hrvati su pružili odlučan otpor... Tijekom srpske agresije izbile su nesuglasice između Hrvata i Bošnjaka. Već postojeće razlike produbljene su kaotičnim stanjem i teškim ratnim prilikama. Suprotna su stajališta imali i pojedini nacionalni čelnici. Pa čak i međunarodna zajednica. Za Bošnjake je bilo sporno proglašenje Hrvatske Republike Herceg-Bosna (3. srpnja 1992.), a Hrvati su smatrali da bošnjački čelnici žele minimizirati ulogu Hrvata na svim područjima života u BiH. U nekim dijelovima BiH (središnja Bosna, Rama, Mostar) su u proljeće 1993. političke razmirice prerasle u oružane sukobe. Oni su doveli do raseljavanja stanovnika i velikog broja poginulih. (*Lekcija: Bosna i Hercegovina – samostalna država, HIP24*)

I kroz selekciju pratećih, ilustrativnih materijala, autori imputiraju tumačenja bazirana na neobjektivnosti i podržavaju stereotipe kao, npr., veličanje (hrvatske) vojske, isticanje njene nadmoći u odnosu na druge (neprijatelje), čime se podržavaju stereotipi o vojniku heroju koji svoj život daje za domovinu i slobodu.

Vojno-redarstvena operacija *Bijesak*

što su srpske snage 2. svibnja 1995. oborile zrakoplov kojim je upravljao. Zrakoplovena vojna škola u Zadru nosi njegovo ime, a u Gornjoj Stubici podignut je spomen-park.

----- crta bojišnice prije operacije „Bijesak“
 → smjerovi nastupanja Hrvatske vojske u operaciji „Bijesak“
 ————— autoput Zagreb - Lipovac
 ■ Republika Hrvatska
 □ Bosna i Hercegovina (dio pod srpskim nadzorom)

Zagreb
Pakrac
Lipik
Novska
Jasenovac
Sava
Okučani
Nova Gradiška
Stara Gradiška
Bosanski Gradci
BOSNA I HERCEGOVINA (dio pod srpskim nadzorom)

HRVATSKI VOJNIK
 VELEKI USPJEH ORUŽANIH SNAGA
 OSLOBODILA ZAPOSNA
 SLAVNOŠĆA

Pradjunski i Vrhovni dr. Sudbeni u Koprivnici-magistralni lipunji 3. brigadi Hrvatskog ratnog zrakoplovstva
 Interijer: Nacionalne Paravojne uprave-Mariško Križci

Uspjeh hrvatskih snaga u operaciji *Bijesak* popratio je i časopis *Hrvatski vojnik*

Andrija Matijaš Pauk (Marina kod Trogira, 1947.) jedan je od heroja Domovinskog rata. Bio je jedan od osnivača i dozapovjednika 4. gardijske brigade Hrvatske vojske. Poginuo je 9. listopada 1995. godine u sukobu sa srpskim snagama na ulazu u Mrkonjić Grad u BiH tijekom operacije *Južni potez*. Njemu u spomen 4. gardijska brigada Hrvatske vojske dobila je naziv Paukci, a njihova knjiška vojarna nosi ime Andrije Matijaša Pauka. O njegovoj hrabrosti i domoljublju govori i činjenica da je tijekom operacije *Maslenica* tri puta ranjen u jednom danu. U zadarskoj je bolnici ostao tek toliko vremena dok mu liječnici nisu sanirali rane te se potom odmah vratio na bojište. General-bojnik Andrija Matijaš – Pauk odlikovan je „Redom kneza Domagoja s ogricom“, „Redom bana Jelačića“, „Redom Nikole Subića Zrinskog“ i „Spomenicom Domovinskog rata“.

Slika 34 Primjer reduciranih sadržaja koji podržavaju stereotype – lekcija *Od međunarodnog priznanja do pobjede u Domovinskom ratu (HIP24)*

Slika 35 Primjer reduciranih sadržaja koji podržavaju stereotipe – lekcija *Od međunarodnog priznanja do pobjede u Domovinskom ratu* (HIP24)

Isticanje ugroženosti, majorizacija – poticanje neprijateljstva

Opisima i mnoštvom podataka te potenciranjem lošeg položaja i represije nad hrvatskim narodom kod učenika se nastoji potaknuti patriotizam prema svim teritorijama naseljenim Hrvatima, pri čemu se naglasak stavlja na simbole i tradiciju (kulturnu i vjersku).

... regent Aleksandar Karađorđević 1. prosinca 1918. proglasio ujedinjenje Države Slovenaca, Hrvata i Srba s Kraljevinom Srbijom u jedinstveno Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca. Time su hrvatske zemlje ušle u Prvu Jugoslaviju, a Hrvatska je ubrzo izgubila elemente svoje državnosti. Nastupilo je razdoblje srpske hegemonije u kojem se Hrvatski sabor nije nikada sastao, a politička uloga hrvatskog bana svedena je na razinu običnog državnog činovnika. Povijesne hrvatske pokrajine uskoro su ukinute, a njihovo područje podijeljeno je na niz manjih oblasti. (Lekcija: *Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca*, HIP24)

Slovenija i Hrvatska bile su najrazvijeniji krajevi te su u većini gospodarskih grana prednjačile pred ostalima. Srpski je režim nizom mjera nastojao promijeniti takvo stanje. Većina ulaganja izdvajana su za srpsku industriju, povoljne kredite mogli su dobiti samo srpski poduzetnici, dok se razvoj ostalih krajeva nije poticao. Najočitiiji oblik pljačke dogodio se pri zamjeni austrougarskih kruna za jugoslavenske dinare. Pri čemu je za jedan dinar trebalo izdvojiti četiri kruna. U unutarnju su upravu uvedene odredbe o primjeni srpskog zakonodavstva u cijeloj državi, a svaki je oblik pobune dobio predznak protudržavne djelatnosti i bio je okrutno slaman. (*Lekcija: Gubitak dijelova hrvatskog područja, HIP24*)

Swremeni crtež iz časopisa Dom i svijet govori o ogorčenju hrvatske javnosti nakon potpisivanja Rapallskog ugovora

Slika 36 Primjer sadržaja koji potiče na neprijateljstvo – lekcija *Hrvatska u sastavu Države Slovenaca, Hrvata i Srba* (HIP24)

Autori kroz hrvatski nacionalni narativ preuveličavaju i centralizam SFRJ.

Borba hrvatskih partizana u Drugom svjetskom ratu imala je za cilj stvaranje nacionalne države u sklopu jugoslovenske federacije u kojoj bi svi narodi bili ravnopravni, a svaki za sebe zadržao pravo na odcjepljenje. No načelo ravnopravnosti i federalizma nije poštovano u novoj jugoslovenskoj državi. Kakav je bio položaj Hrvatske i njezina stanovništva učit ćeš u sljedećoj nastavnoj temi. (*Lekcija: Federativna Narodna Republika Jugoslavija, HIP24*)

Pritisak nad Katoličkom crkvom se preuveličava i sugerise se da je pritisak na ovu vjersku zajednicu bio jači u odnosu na druge.

Komunistički režim posebno se okrutno odnosio prema vjerskim zajednicama. Iako je, prema Ustavu FNRJ, svakom građaninu bila zajamčena sloboda vjeroispovijesti, komunisti su zastupali i promicali ateizam. Pod posebnim se udarom našla Katolička crkva u Hrvatskoj, Katoličkim samostanima i župama oduzeta su zemljišna imanja i ostale nekretnine, škole crkvenih redova tretirane su kao privatne škole prema kojima država nema nikakvih materijalnih obveza, a Katolički bogoslovni fakultet isključen je iz zajednice visokih škola Zagrebačkog sveučilišta. Mnogi su svećenici bili osumnjičeni, uhođeni i osuđivani bez ikakvih dokaza, dok se vjernike općenito smatralo nepoćudnima. (*Lekcija: Federativna Narodna Republika Jugoslavija, HIP24*)

Dat je naglasak na represivnu politiku socijalističkih vlasti i neravnopravan položaj Hrvatske u novoformiranoj državnoj zajednici. Autori preuveličavaju ugroženost Hrvata u Jugoslaviji i ističu dominaciju Srba na štetu Hrvata. Predstavljen je klasični diskurs ugroženosti jednog naroda i štetnosti Jugoslavije.

Turistička je privreda tijekom 70-ih godina postala najveći izvor deviznih sredstava u Jugoslaviji. No znatna su novčana sredstva odlazila u blagajnu savezne vlade u Beogradu. Njegovo daljnje ulaganje bilo je podložno odlukama saveznih državnih tijela, na čije odluke Hrvatska često nije imala utjecaja. (*Lekcija: Sukob sa SSSR-om, HIP24*)

Reproduciranje viktimizacije

Potencira se stradanje samo hrvatskog naroda i ističe ugroženost Hrvata i svega hrvatskog.

Ljudi su umirali od iznemoglosti ili su i mučeni i ubijani bez ikakva suđenja. Ta tragedija hrvatskog naroda poznata je kao hrvatski križni put. Iako se tek u novije vrijeme, poslije demokratskih procesa u Republici Hrvatskoj, počelo govoriti i pisati o Bleiburgu i križnom putu, još uvijek postoje otpori u rasvjetljavanju okolnosti i kažnjavanju krivaca. Procjenjuje se da je na Bleiburškom polju i križnom putu ubijeno do 70 000 Hrvata. Bio je to najsramatniji čin partizanskog pokreta. Sveukupan broj žrtava rata (ubijenih vojnika i civila) na području Jugoslavije procjenjuje se na milijun ljudi, od čega je u Hrvatskoj stradalo oko 290 000 ljudi. (*Lekcija: Kraj rata u Hrvatskoj, HIP24*)

U Jugoslaviji je proglašena ravnopravnost svih naroda i nacionalnih manjina te zagovarano bratstvo i jedinstvo. U praksi je često prevladavala nacionalna neravnopravnost, osobito u korist najbrojnijeg naroda u Jugoslaviji, srpskog naroda. Istodobno su u javnosti bili prisutni pokušaji da se hrvatskomu narodu nametne osjećaj kolektivne krivnje za zlodjela koja je počinio ustaški režim te umanjí njegov doprinos anti-fašizmu... Dodatni problem bio je i prisutnost unitarizma te nastojanje nekih krugova da stvore jugoslavensku naciju i jezik... Dotada su naime kao službeni jezici u Jugoslaviji bili priznati slovenski, makedonski, hrvatsko-srpski i srpsko-hrvatski jezik. U praksi je u svim savezним službama, ali katkad i u Hrvatskoj prevladavala srpska inačica, što je među Hrvatima izazivalo nezadovoljstvo. (*Lekcija: Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija, HIP24*)

Slika 37 Primjer sadržaja kojim se reproducira viktimizacija i potiče na neprijateljstvo – lekcija *Posljedice Domovinskog rata* (HIP24)

2.1.3.1.3 Srpska perspektiva

U udžbenicima istorije za sedmi, osmi i deveti razred koji se koriste u školama koje rade po nastavnom planu i programu na srpskom jeziku također je primjetno favoriziranje i isticanje uloge samo jednog – srpskog naroda.

У Далматинском залеђу (Буковица, Равни Котари, Книнска крајина) и у Боки већину становништва чинили су православни Срби. Као Срби изјашњавао се дио католика (углавном интелигенције), посебно у Дубровнику и Боки. (*Lekcija: Južnoslovenski narodi u Habsburškoj Monarhiji krajem XVIII i u prvoj polovini XIX vijeka, HIP 12*)

У чему су се састојале привилегије Влаха (углавном Срба) у Славонији (Вараждинском генералату)? (*Lekcija Srbi u Habsburškoj Monarhiji od XVI do XVIII vijeka, HIP 12*)

Било је то на Митровдан 8. новембра 1929. године. Упућујући га на нову дужност, краљ Александар га је испратио ријечима: “*Ви сте, Тисо, мој лични избор за положај бана и то бана Врбаске бановине, гдје вам предстоји велики национални рад. Тамо су Срби у већини, и то најбољи Срби у погледу љубави према отаџбини и патриотизму уопште*”... Желећи да ојача и стабилизује нову државу, Краљевину Југославију, коју од почетка тресу страначке борбе, краљ Александар био је и те како свјестан колики значај у том послу има Врбаска бановина, а превасходно српски и други народи. (*Lekcija: Jugoslavija 1929–1939, HIP 13*)

У устаничким јединицама, на подручју Хрватске, већину бораца чинили су Срби. (*Lekcija: Različiti pristupi ratu u Jugoslaviji, HIP 13*)

Како је Словенија директно била прикључена Њемачком Рајху, сви Словенци који нису хтјели потписати изјаву да су Нијемци морали су у року од 24 часа напустити своје домове. Насељавани су дијелом у Србију, гдје их је српски народ и сам у невољи, прихватио као што се прихватају браћа. (*Lekcija: Aprilski rat i podjela Jugoslavije, HIP 13*)

Iako se u udžbenicima na nekoliko mjesta ističe i regionalna komponenta tj. obuhvaćene su i teme koje se tiču susjeda, naglasak je ipak stavljen na historiji srpskog naroda i srpski historijski diskurs.

Tako je u udžbeniku HIP12 historiji prostora današnje Bosne i Hercegovine posvećena po jedna lekcija, prema oblasti kontekstualizirana unutar srpske ili osmanske historije. Pored evropske historije, glavne teme udžbenika su dešavanja u Srbiji. Autori koriste većinom nacionalistički narativ prilikom opisivanja nacionalnog pokreta te nacije projektuju u srednji vijek.

САДРЖАЈ

I ЕВРОПА У НОВОМ ВИЈЕКУ ОД КРАЈА XV ДО XVIII ВИЈЕКА

1. Основне одлике новог вијека и позног феудализма (Гордана Наградић)	10
2. Велика географска открића (Гордана Наградић)	14
3. Развој привреде и друштва (Гордана Наградић)	20
4. Хуманизам и ренесанса (Гордана Наградић)	25
5. Европске апсолутистичке монархије (Гордана Наградић).....	30

II ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ НАРОДИ ПОД ТУРСКОМ, АУСТРИЈСКОМ И МЛЕТАЧКОМ ВЛАШЋУ ОД КРАЈА XV ДО КРАЈА XVIII ВИЈЕКА

1. Положај покороног балканског становништва под турском влашћу и облици отпора хришћанског становништва (Жељко Вујадиновић).....	40
2. Пећка патријаршија (Славица Купрешић).....	45
3. Босна и Херцеговина под турском влашћу до краја XVIII вијека (Жељко Вујадиновић).....	50
4. Ратови Хабсбуршке монархије и Млетачке републике против Турског царства. Велика сеоба Срба (Жељко Вујадиновић).....	55
5. Срби у Хабсбуршкој монархији од XVI до XVIII вијека (Жељко Вујадиновић).....	59
6. Срби под млетачком влашћу. Дубровачка република (Жељко Вујадиновић)	64

III ЕВРОПА И СВИЈЕТ У XVIII И XIX ВИЈЕКУ

1. Нови привредни и друштвени односи у западној Европи и свијету у XVIII вијеку (Гордана Наградић)	70
2. Индустриска револуција (Гордана Наградић)	75
3. Буржоаске – грађанске револуције у Низоземској и Енглеској (Гордана Наградић)	79
4. Амерички рат за независност и постанак САД (Гордана Наградић)	84

Slika 38 Sadržaj udžbenika HIP12, detalj

U udžbeniku HIP13 historija prostora današnje Bosne i Hercegovine je, također, slabo i usputno predstavljena, a i tada je fokus na historiji Srba.

U prezentaciji sadržaja dominira perspektiva države i nacije i naglasak je stavljen na oslobađanju i slobodi kolektiva, prije svega Srba.

(СРПСКО-БУГАРСКИ РАТ, 1885.) Српска војска је продрла у близину Софије, гдје је поражена у бици код Сливнице. Теже последице по Србију су спријечене интервенцијом великих сила, које су приморале зараћене стране да потпишу мир у Букурешту, марта 1886. године. (*Lekcija: Srbija od 1878. do 1912. godine*)

Autori udžbenika u prvi plan stavljaju interes države i naroda, a ne pojedinca. Dominira prikaz samo jedne, srpske, perspektive i u prezentaciji sadržaja se često koriste ignorancija, redukcija, mistifikacija i imputacija.

Događaji iz perioda Balkanskih ratova, Prvog, Drugog svjetskog rata, kao i ratova u BiH, Hrvatskoj i Kosovu tokom devedesetih opisuju se i interpretiraju tako da se mogu okarakterisati više kao propagandno štivo nego kao udžbenik historije. Tako se, naprimjer, partizani i četnici prikazuju kao ravnopravni pokreti otpora s različitim političkim ciljevima, pri čemu se ističe saradnja četnika s partizanima, dok se izostavljaju četnički zločini i njihova saradnja s nacistima i fašistima.

Устанички покрет се у прољеће 1942. године подијелио на партизане и на борце, који су касније названи четницима. До подјеле је дошло због неслагања у начину вођења борбе против окупатора и његових сарадника. Партизани су били покретна војска на цијелој територији Југославије. Четници су остајали у својим мјестима и штитили народ и своја огњишта од напада усташа и муслиманске милиције. Партизани и четници су сарађивали, али су и међусобно ратовали. (*Lekcija: Rat u Jugoslaviji 1942. i 1943. godine, HIP13*)

Партизани и четници заједно у засједи 1941.

Slika 39 Primjer redukcije i imputacije – lekcija *Različiti pristupi ratu u Jugoslaviji* (HIP13)

Ili se, pak, Prvi balkanski rat smatra opravdanim jer se radi o oslobođenju nepravedno osvojene i raspodijeljene teritorije dok se Drugi osuđuje jer je bio osvajačkog karaktera.

Први балкански рат је праведан и ослободилачки, јер се води за ослобођење балканских народа од турске власти. Други балкански рат је неправедан и освајачки, јер се води због подјеле туђе територије – због подјеле Македоније (*Лекција: Балкански ратови, HIP13*)

Oslobađanje od odgovornosti – pristup samo jedne perspektive

Za nasilje, rat, uskraćivanje prava, krivi su drugi i ne problematizira se vlastita odgovornost pojedinaca ili naroda iz čije pozicije se govori.

Хрватска полиција је 17. августа покушала да спречи плебисцит, па је дошло до сукоба. Овај сукоб је означио почетак оружане борбе у Хрватској. (*Лекција: Насилна сецесија и распад социјалистичке Југославије, HIP13*)

Tako, npr., autori na sukob između albanskih separatista i jugoslovenskih snaga gledaju isključivo iz srpske perspektive, negiraju bilo kakva kršenja prava Albanaca i kao razlog NATO-ove podrške navode isključivo strateške interese.

Шиптарски сепаратисти су, уз подршку неких западних земаља, нарочито САД, после потписивања Дејтонског мировног споразума појачали терористичку активност на Косову и Метохији. Савезна Република Југославија је била спремна дати Албанцима широку аутономију и тиме спријечити акције сепаратиста. Албанци су, међутим, одбили понуђену аутономију и јавно тражили издвајање из Србије и прикључење Косова и Метохије републици Албанији. Формирана је тзв. Ослободилачка војска Косова (ОВК), која је нападала југословенске војне и полицијске снаге, освајала градове и успостављала албанску власт. Југословенске војне и полицијске снаге успјешно су се од 1996. до 1999. године бориле против албанских сепаратиста и паравојних формација и на крају их војнички поразиле. Пораз албанских терориста омогућио је учвршћење суверености СРЈ на цијелом њеном простору. Међутим, то није одговарало интересима чланица НАТО-а. Чланице НАТО-а, нарочито САД, имале су у плану војнички и политички потчинити балканске државе како би могле несметано продирати на Исток и овладати огромним изворима нафте, гаса, угља и других сировина. *(Лекција: Nastanak Savezne Republike Jugoslavije, HIP13)*

Reproduciranje viktimizacije

Isticanjem broja žrtava ili naglašavanjem uloge žrtve, reproducira se viktimizacija te se ohrabruju stereotipi o srpskom narodu kao vjekovnoj žrtvi međunarodne i lokalne zavjere.

Команда њемачке и хрватске војске је 15. јануара 1942. године, са 30.000 добро наоружаних њемачких, усташких и домобранских војника, кренула у напад на источну Босну. Овај напад је познат као Друга непријатељска офанзива. Циљ им је био да униште партизане и да протјерају јединицу војске Драже Михајловића, која је стигла у источну Босну да заштити српски народ. У овој офанзиви многа српска села источне Босне и долине Криваје потпуно су спаљена, а затечени житељи поубијани. У општини Возућа убијено је око 2000, углавном жена, дјеце и старца, а 450 мушкараца одведено и уморено у логору Јасеновац. Спаљено је 40 српских села... Преко 70.000 људи из збјегова, од чега и велики број дјеце, поубијано је или одведено у злогласни логор Јасеновац. Преживјело је само оно дијете које је узела нека хумана хрватска породица. Козара је била велика српска трагедија. Али и свијетао примјер отпора непријатељу и борбе за слободу. *(Лекција: Rat u Jugoslaviji 1942. i 1943. godine)*

Tako, npr., autori udžbenika HIP13 Srbe u Hrvatskoj predstavljaju isključivo kao žrtve, i njihov otpor kao legitiman zbog ugroženosti osnovnih ljudskih prava i sloboda.

У Хрватској је на изборима победила националистичка странка, Хрватска демократска заједица Фрање Туђмана. По новом уставу Срби су у Хрватској постали национална мањина и остали без политичких права. (*Lekcija: Slom socijalizma u SSSR i Evropi, HIP 13*)

Хрватски сабор је 1991. године донио Устав према којем су Србима укинута права конститутивног народа. Срби су претворени у националну мањину и одмах отпуштани из свих јавних и државних служби. Зато Срби нису могли прихватити тај устав, јер су њиме постали грађани другог реда. Српски народ се под притиском хрватских власти исељавао као и за вријеме НДХ. У Хрватској је, од нових хрватских власти, био угрожен српском народу опстанак и национални идентитет. Зато се морао политички организовати и штитити своја национална и људска права... Хрватска полиција је 17. августа покушала да спријечи плембисцит, па је дошло до сукоба. Овај сукоб је означио почетак оружане борбе у Хрватској. (*Lekcija: Nasilna secesija i raspad socijalističke Jugoslavije, HIP 13*)

Успркос чинjenicama да је за вријеме 90-ih Југославија директно или индиректно учествовала у неколико ратова, аутори је описују као “малу мирољубиву земљу”. Аутори повлаче паралелу између захтјева Аустро-Угарске из 1914. и захтјева НАТО-а из 1999, што представља деконтекстуализацију наведених догађаја и сугерише на константни прогон Срба. Инсистира се на наративу жртве у случају НАТО-овог бомбардовања Југославије, која је “бранила истину и своје право на слободан и несметан развој”.

Чланице НАТО-а и Европске уније подржале су амерички захтјев из Рамбуеа, што је значило крај самосталности и суверености Југославије. Савезна Република Југославија иступила је против захтјева из Рамбуеа као против аустроугарског ултиматума 1914. године. НАТО је почео бомбардовање Југославије 24. марта 1999. године. Најмоћнији војни савез у историји људског друштва, од 19 држава, са пет стотина милиона становника, напао је малу мирољубиву балканску земљу. Агресори су напад на Југославију цинички назвали “*Милосрдни анђе*”. (Јачи је увијек у праву). Агресија је извршена без одлуке Уједињених нација, чиме је прекршена њена Повеља, али се агресори нису на то обазирали. НАТО је свјесно створио овај преседан за будуће освајачке подухвате. Додуше, неке државе су, међу којим и

чланице Савјета безбједности, Русија и Кина, дигле свој глас против агресије, али нису хтјеле помоћи Југославији. (*Лекција: Nastanak Savezne Republike Jugoslavije, HIP13*)

2.1.3.2 Rat kao neminovnost

Neiskorištavanje mogućnosti afirmacije i promocije mira i nenasilnih načina rješavanja sukoba naročito je izraženo u lekcijama koje obrađuju teme osvajanja i osvajačkih politika, gdje je propuštena prilika da se objasni i naglasi zašto je postizanje i očuvanje mira važno. Navode se negativne posljedice ratova, međutim izostaje snažan vrijednosni sud o ratu kao načinu rješavanja sukoba (primjeri udžbenici HIP3, HIP10, HIP16, HIP11, HIP8, HIP18, HIP4, HIP12, HIP13).

Rat, otpor i oružana borba za autonomiju ili nezavisnost ne percipiraju se kao nepoželjne pojave; rat je legitiman ako je odbrambeni i ako vodi ka slobodi, odbrani vlastite teritorije i naroda (primjeri: udžbenici HIP2, HIP6, HIP7).

Други извор: *“Није било лако постати члан добровољачких јединица, нарочито не специјалне јединице. Критеријум је био посебно строг за пријем у јединице које су водили војводе Војислав Танкосић и Вук Поповић, али многи Срби су желели баи у њихове јединице. У њих су примани само високи мушкарци. Тако су се испред командног места Танкосићеве јединице могли видети призори и туге и среће. Наравно, срећни су били они који су примљени у јединицу, а тужни, чак и уплакани, они који су били одбијени из различитих разлога, углавном због година или физичког стања. У групи коју је војвода Танкосић одбио, био је један низак тамнопути младић. Био је то Гаврило Принцип.”* Мићевић, *“Српски добровољци у ратовима”*, стр. 15 и 16. Шта сто могли закључити из ових извора? Да ли је за младе национални мотив пресудан да оду у рат? Постоје ли и други мотиви да се иде у рат? Какав је ваш став према добровољцима уопште? ... Добро наоружање, борбеност и висок морал су основне одлике српске војске у овом рату. (*Лекција: Balkanski ratovi, HIP13*)

Београд је поново ослобођен. Овим се завршавају ратне операције у 1914. год., у којој је Србија однијела двије велике побједе. Мимо свих очекивања њена војска, исцрпљена и ослабљена у балканским ратовима, поразила је много јачег непријатеља. Пресудну улогу у овоме је имао висок морал српске војске и способан командни кадар. (*Лекција: Srbija i Crna Gora u Prvom svjetskom ratu, HIP13*)

Hrvatska je vojska tijekom Domovinskog rata izrasla u djelotvornu modernu vojsku, spremnu i osposobljenu za poduzimanje akcija za oslobađanje okupiranog teritorija. (*Lekcija: Od međunarodnog priznanja do pobjede u Domovinskom ratu, HIP24*)

Čak se i sposobnost vladara veže za njihove ratne vještine i osvajачke pohode.

Nakon Neronove smrti na prijestolju se izmijenilo nekoliko istaknutih vladara, koji su učvrstili svoju vlast i proširili državne granice. Najistaknutiji među njima su carevi Trajan i Hadrijan. Trajan (98–117. godine), porijeklom iz Španije, bio je jedan od najsposobnijih rimskih careva. On je bio prvi provincijalac (nerimljanin) koji se popeo na carsko prijestolje. U njegovo vrijeme rimska vojska je krenula u nova osvajanja. Pokorena je Dacija (današnja Rumunija), a u rimsku provinciju pretvorio je i Mezopotamiju (Arabija). Time je carstvo dostiglo svoj najveći opseg, prostirući se od Atlantika do današnjeg Irana. (*Lekcija: Rimsko Carstvo, HIP1*)

Najznačajnija ličnost u ovom periodu bio je Napoleon Bonaparta. Prvi put je skrenuo pažnju na sebe i svoje vojničke sposobnosti 1793. godine, kad je pobijedio Engleze i istjerao ih iz luke Tulon, nakon čega je brzo napredovao i postao general. Krupna buržoazija prepoznala je u njemu idealnu ličnost za ostvarenje svojih interesa – uspostavljanje ekonomske i političke dominacije u Evropi. S druge strane, mladi general je i sam bio vrlo ambiciozan i željan dokazivanja, pa su se interesi srećno podudarili. Već 1795. godine postao je član Vlade, tzv. Direktorijuma, i bila mu je povjerena vojska. (*Lekcija: Evropa i Napoleonovi ratovi 1791–1815, HIP12*)

Srpskom vojskom komandovao je Karađorđe, koji se, osim velikim junaštvom, iskazao i kao sjajan vojskovođa. Na Mišaru su pali najslavniji turski komandanti iz Bosne, a među njima i čuveni Kulin-kapetan. (*Lekcija: Dalji tok Prvog srpskog ustanka, HIP12*)

O ratovima, posljedicama rata, mirovnim sporazumima najčešće se govori iz pozicije interesa države, politike i sistema, a ne pojedinca (primjeri: udžbenici HIP3, HIP10, HIP16, HIP11, HIP8, HIP18, HIP4, HIP12, HIP13, HIP2).

Križarski ratovi pridonijeli su snažnom gospodarskom razvitku Europe. Obrt, koji je morao zadovoljiti povećanu potražnju za vojnom opremom, i trgovina, koja je ponovo uspostavila vezu s istočnom obalom Sredozemlja, doživjeli su veliki uspon... Negativna posljedica križarskih ratova bila je slamanje moći Bizanta, čime su križari otvorili vrata Europi Turcima Osmanlijama. (*Lekcija: Križarski ratovi, HIP18*)

Nakon Muhamedove smrti vodstvo islamskog svijeta preuzeli su kalifi, vjerski i politički vođe koji su krenuli u osvajačke ratove. Arapi su najprije porazili bizantsku i perzijsku vojsku, što im je omogućilo osvajanje Sirije, Palestine i Mezopotamije. Na istoku su doprli do rijeke Ind. Arapi su tijekom osvajačkih ratova izgradili snažnu pomorsku flotu, a nakon što su zauzeli Siciliju i južnu Italiju, postali su gospodari južnih obala Sredozemnog mora. Osim na istok, Arapi su krenuli i na zapad. Polovicom 7. stoljeća osvojili su Egipat, a nakon toga i sjevernu Afriku. Iz nje su preko Gibraltara krenuli u osvajanje Španjolske. Arapi su tako brzo napredovali da su do 718. osvojili najveći dio poluotoka, prešli preko Pirineja u južnu Francusku, a njihovo su napredovanje zaustavili Franci. *(Lekcija: Europa i islamski svijet: dodiri i suprotnosti, HIP20)*

Svoj vrhunac to je nezadovoljstvo dostiglo 1664. kada su Habsburgovci, usred uspješnog rata protiv Turaka, sklopili sa sultanom mir u Vašvaru. On je više pogodovao Osmanlijskom nego Habsburškom Carstvu. Naime, tim je mirom cijelo osvojeno područje i dalje ostalo pod osmanlijskom vlašću, a habsburški car Leopold I. platio je Osmanlijskom Carstvu veliku ratnu odštetu. Odredbe tog sramotnog mira, kako su ga nazivali u Hrvatskoj i Ugarskoj, zaustavile su ratna događanja i oslobođenje hrvatskih i ugarskih zemalja od osmanlijske vlasti. Stoga je hrvatsko i ugarsko plemstvo odlučilo uzeti sudbinu u svoje ruke. *(Lekcija: Zrinsko-Frankopanski otpor Bečkom dvoru, HIP18)*

Ovako predstavljeni sadržaji u udžbenicima historije/povijesti/istorije impliciraju da je rat neizbježna pojava, sredstvo za širenje državnih teritorija i ostvarenja političkih ciljeva te da rat predstavlja sastavni dio života.

2.2 KRITIČKO MIŠLJENJE U UDŽBENICIMA HISTORIJE/POVIJESTI/ISTORIJE

U nastavnim planovima i programima za predmet Historija/Povijest/Istorija, između ostalog, stoji da bi u okviru izučavanja gradiva iz ovog predmeta učenici trebali *upoznati različite načine prikazivanja i interpretiranja prošlosti, te pronalaziti, upoznati, raščlaniti i vrednovati različite vrste informacija*. Također bi trebali, *na osnovu dostupnih činjenica, znati doći do objektivne predstave o prošlosti, a da bi to postigli potrebno ih je osposobiti za samostalno korištenje historijskih izvora zasnovanih na naučno-historijskim činjenicama*, što upućuje na to da je jedan od

ciljeva i zadataka izučavanja historije, pored usvajanja znanja, razumijevanja i povezivanja, i razvijanje sposobnosti kritičkog mišljenja.

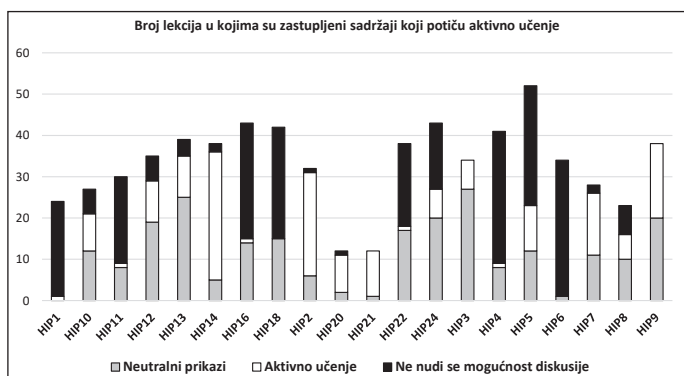
2.2.1 Sadržaji koji potiču razvoj kritičkog mišljenja

Rezultati analize pokazuju da većinu analiziranih udžbenika iz historije/povijesti/istorije karakterizira primarno faktografski pristup prezentaciji historijskih sadržaja (mnoštvo činjenica, data, događaja, ličnosti), što ne ostavlja velike mogućnosti za diskusiju i u prvi plan stavlja pamćenje činjenica, a ne samostalno prosuđivanje, analizu i razumijevanje (Graf 9, Graf 10).

Pozitivne primjere, ipak, ne treba zanemariti. Sadržaji koji potiču aktivno učenje prepoznati su u 174 lekcije (26 %).

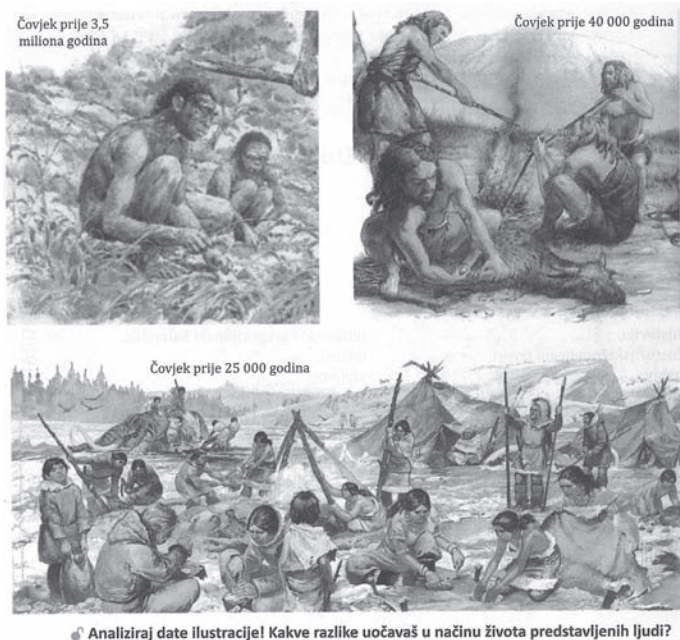
Indikatori kritičkog mišljenja (IKM)	Historija (broj lekcija)
Aktivno učenje	174 (26,16 %)
Rješavanje problema	17 (2,55 %)
Multiperspektivni pristup	35 (5,26 %)
Diferencirani prikazi	95 (14,29 %)

Tabela 15 IKM u udžbenicima historije

Graf 9 Zastupljenost sadržaja koji potiču aktivno učenje u udžbenicima historije

Udžbenici s najviše sadržaja koji omogućavaju aktivni angažman učenika i učenica u procesu učenja su HIP2, HIP14, HIP20 i HIP21 (Graf 9). U ovim udžbenicima vidljiva je raznovrsnost pristupa i aktivnosti; autori pitanjima i zadacima na početku i na kraju lekcije podstiču učenike na diskusiju, na samostalno učenje i korištenje različitih metoda učenja. Dodatni sadržaji, kao što su ilustracije i historijski izvori često su praćeni dobro osmišljenim zadacima za aktivni rad i učenike podstiču na razmišljanje o društvenim pojavama, društvenim odnosima, historijskim ličnostima, čime se potiče sinteza usvojenog znanja.

Slika 40 Primjer ilustrativnih sadržaja u funkciji aktivnog učenja – lekcija *Prehistorija* (HIP2)

Koje su prednosti, a koji nedostaci velike države kakva je bila Perzija? Slažete li se s učenjem zoroastrizma da se u svijetu suprotstavljaju sile dobra i sile zla? Objasnite svoj odgovor. (*Lekcija: Perzija, HIP14*)

Ako su se prepisivale rukom, jesu li knjige bile mnogobrojne ili rijetke? Što misliš, kako je takav ručni način izrade utjecao na cijenu knjige: je li ona bila skupa i dostupna samo rijetkima, ili jeftina i dostupna širokom krugu ljudi? ... Što misliš, zašto je srednjovjekovna Crkva smatrala da je heliocentrično učenje krivovjerje? Zašto bi znanstveno učenje o nečemu bilo toliko opasno, da se njegovi zastupnici spaljuju na lomači? (*Lekcija: Humanizam i renesansa, HIP20*)

Što bi bila/bio 1848. godine: konzervativka/konzervativac, liberalka/liberal, socijalistica/socijalist ili anarhistica/anarhist? Može li se i danas izabrati nešto od navedenog? (*Lekcija: Revolucija 1848. u Europi i Hrvatskoj, HIP21*)

Može li se naziv lude dvadesete objasniti kao reakcija ljudi na završetak Prvog svjetskog rata? Objasni odgovor. Objasni promjenu u izgledu i ponašanju žena i pronađi vezu s njihovom ulogom u industrijskoj i drugoj proizvodnji za vrijeme Prvog svjetskog rata. (*Lekcija: Velika svjetska gospodarska kriza (1929.–1933.), HIP24*)

Zašto je revolucija 1848. jedan od najvažnijih događaja u modernoj povijesti Europe? (*Lekcija: Revolucija 1848. u Europi i Hrvatskoj, HIP22*)

Pokušaj objasniti zašto se Prvi svjetski rat smatra graničnom crtom između Novog vijeka i Najnovijeg doba. (*Lekcija: Razdoblje između dvaju svjetskih ratova, HIP24*)

S ciljem boljeg razumijevanja gradiva, učenicima i učenicama se često preporučuje upotreba atlasa, te se zahtijeva da uz upotrebu geografske karte ili na temelju fotografije donesu određene zaključke.

Barbarski upadi

☛ Koji su barbarski narodi stigli do Rima? Možeš li zaključiti iz kojih pravaca su uslijedili ti napadi?

Slika 41 Primjer ilustrativnih sadržaja u funkciji aktivnog učenja – lekcija *Rimsko carstvo* (HIP2)

Poštanske markice s Farskih otoka koje obilježavaju otkriće Amerike.

Pokušajte objasniti razlike u godinama na markicama. Na prvoj markici je godina 1000. a na drugoj 1492. Pomoći će ako se sjetite Vikinga iz nastave sedmog razreda.

Slika 42 Primjer ilustrativnih sadržaja u funkciji aktivnog učenja – lekcija *Periodizacija novog vijeka* (HIP7)

☛ Uporedi ilustracije! Postoje li simboli koji se pojavljuju kod oba vladara? Pokušaj saznati o čemu se radi!

☉ Kako je Velika Britanija prikazana na ovoj karikaturi? Šta misliš zašto je to tako?

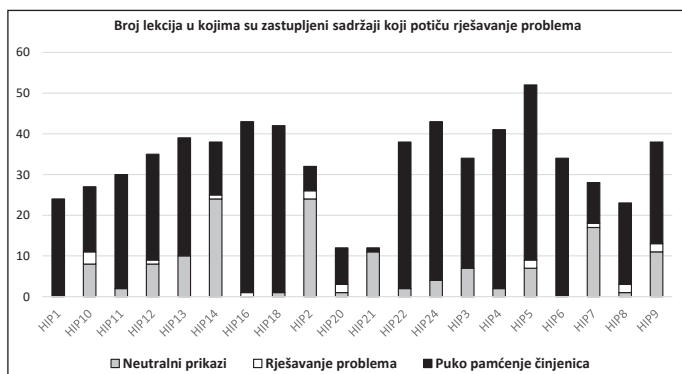
Slika 43 Primjer ilustrativnih sadržaja u funkciji aktivnog učenja (HIP2, HIP9)

Također, učenici i učenice se potiču i da kritički razmišljaju o izvorima informacija koji su im dostupni.

URADITE SAMI: Istražite malo više o životu djece u kapitalističkom društvu. Uporedite roman "Oliver Twist" autora Čarlsa Dikensa (Charles Dickens) iz 1838. godine sa stvarnim historijskim činjenicama. (Lekcija: Kapitalizam i kapitalističko društvo, HIP7)

Saznaj što više informacija o tragediji Titanika, a zatim pogledaj film i uporedi ga s podacima koje si pronašla/pronašao. Šta misliš, može li film biti pouzdan historijski izvor? (Lekcija: Nauka, tehnika i kultura na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće, HIP9)

Sadržaji koji uključuju rješavanje problema i koji pomažu učenicima da razviju sposobnosti mišljenja višeg reda, koji omogućavaju učenje putem otkrića i koji ih potiču da eksperimentišu, postavljaju hipoteze, analiziraju, zaključuju, da budu kreativni i istražuju svijet oko sebe, u analiziranim udžbenicima historije prepoznati su u samo 17 (2,5 %) lekcija (Graf 10).

Graf 10 Zastupljenost sadržaja koji potiču rješavanje problema u udžbenicima historije

Primjeri koji ilustriraju ovakvu vrstu sadržaja najčešće uključuju pitanja i zadatke s uputama za istraživanje različitih tema uz po-

moć nastavnika ili roditelja, uz korištenje literature ili informacija koje mogu dobiti u svojoj okolini.

Autori se također trude da učenici povezuju sadržaje lekcija s prethodno usvojenim gradivom, savremenosti i/ili primjerima iz svakodnevice, što osigurava kvalitetnije učenje i trajnije znanje.

U razgovoru s nastavnikom ili nastavnicom povijesti i tehničke kulture saznaj kako je funkcionirala vjetrenjača i gdje se još danas koristi. (*Lekcija: Uzlet srednjovjekovne Europe (11.–14. stoljeće)*, HIP20)

Pronađi informacije o problemima s kojima se susreću stanovnici nekađasnijih evropskih kolonijalnih imperija porijeklom iz Afrike ili Azije. Naprimjer, možeš opisati kako su prihvaćeni Alžirci u Francuskoj ili Indijci u Velikoj Britaniji. Opiši da li su se uspješno uklopili u društvenu zajednicu tih zemalja? Da li ih je ta zajednica prihvatila? Postoji li diskriminacija takvog stanovništva? Pokušaj pronaći pozitivne i negativne primjere takvih slučajeva. (*Lekcija: Borba za kolonije i vojnopolički savezi u Evropi*, HIP9)

Uradite sami: Istražite i prezentirajte odjeljenju tri različite teorije o tome ko je otkrio Ameriku: domoroci iz Azije, Vikinzi ili Kolumbo. (*Lekcija: Periodizacija Novog vijeka*, HIP7)

Uradite sami: Velika geografska otkrića izazvala su i jedan ekonomski poremećaj, poznat kao "revolucija cijena". Istražite i otkrijte odjeljenju šta je iza toga. (*Lekcija: Velika geografska otkrića*, HIP7)

Saznaj više informacija o državnim praznicima u Bosni i Hercegovini. U razgovoru sa starijima saznaj kako oni shvataju i pamte te datume. Pitaj ih šta znaju o značaju državnih praznika, jesu li nekada prije slavili nešto drugo? Kako su se državni praznici službeno obilježavali dok su oni bili mladi i kako su provodili vrijeme tokom tih praznika? Osim toga, pokušaj saznati i koliko su bili važni vjerski i tradicionalni praznici u zajednici u kojoj živiš. (*Lekcija: Obnova bosanskohercegovačke državnosti; AVNOJ i ZAVNOBiH*, HIP9)

Пронађи у тексту Декларације одредбе које су настале под утјецajem америчке Декларације о независности. Уз помоћ наставника или родитеља анализирај наведене чланове и установи да ли су они и данас актуелни, тј. да ли се примјењују у законодавству БиХ и других европских земаља. Изнеси своје мишљење о значају Декларације у борби за људска права. (*Lekcija: Francuska građanska revolucija 1789.*, HIP8)

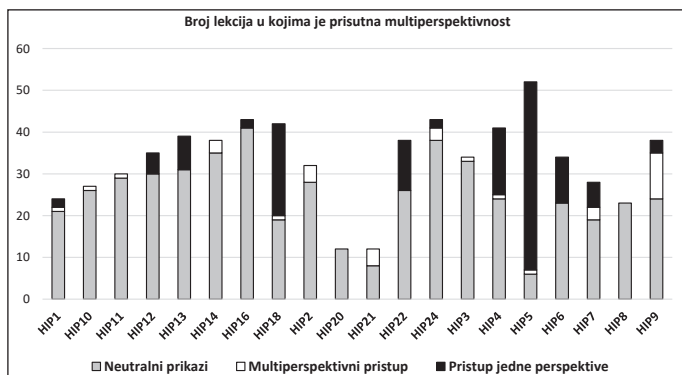
Jesu li djeca Spartanaca imala prava kakva imaju današnja djeca? Koje su sve obveze imala? Koja sve prava i obveze imaju djeca danas? Koja prava djece u današnjem društvu treba, prema vašem mišljenju, unaprijediti? (Lekcija: *Bogatstvo razlika: Sparta i Atena, HIP14*)

Razmisli da li u Bosni i Hercegovini ima sličnih situacija kakve su bile u Sjedinjenim Američkim Državama u vrijeme ekonomske krize. Ima li u tvom gradu/mjestu beskućnika ili ljudi slabog imovinskog stanja. Postoje li javne kuhinje? Ukratko opiši kako bi ti mogla/mogao pomoći beskućnicima? (Lekcija: *Svjetska ekonomska kriza, HIP9*)

Zadatak!	
<p>Uporedi slike stare i nove ploče kojima je obilježeno mjesto Sarajevskog atentata. Kako je formuliran tekst o istom događaju na ovim pločama? Šta misliš, zašto je to tako?</p>	<p>SA OVOG MJESTA 28. JUNA 1914. GODINE GAVRILKO PRINČIP JE IZVRŠIO ATENTAT NA AUSTROUGARSKOG PRESTOLNASLJEDNIKA FRANCA FERDINANDA I NJEGOVU SUPRUGU SOFIJU</p> <p>FROM THIS PLACE ON 28 JUNE 1914 GAVRILKO PRINČIP ASSASSINATED THE HEIR TO THE AUSTRO-HUNGARIAN THRONE FRANZ FERDINAND AND HIS WIFE SOFIA</p> <p>Ploča koja se danas nalazi na mjestu atentata</p> <p>Da li bi ti i kako obilježila/obilježio mjesto na kojem se desio atentat? Uz pomoć nastavnice/nastavnika likovne kulture napravi prijedlog mogućeg spomen-obilježja uz obrazloženje njegova značenja.</p>
<p>СА ОВОГА МЈЕСТА 28 ЈУНА 1914 ГОДИНЕ ГАВРИЛО ПРИНЦИП СВОЈИМ ПУЦЊЕМ ИЗРАЗИ НАРОДНИ ПРОТЕСТ ПРОТИВ ТИРАНИЈЕ И ВЈЕКОВНУ ТЕЖЊУ НАШИХ НАРОДА ЗА СПОБОЛО</p> <p>Ploča iz vremena socijalističke Jugoslavije</p>	

Slika 44 Primjer zadatka koji potiče aktivno i problemsko učenje – lekcija *Početak Prvog svjetskog rata i formiranje frontova u Evropi (HIP9)*

Primjeri sadržaja koji uključuju multiperspektivnost zastupljeni su u svega 35 (5 %) lekcija (Graf 11). U većini udžbenika lekcije su značajnim dijelom građene na osnovu podataka koji su usaglašeni u historiografiji, pri čemu autori vode računa o perspektivama “zainteresiranih strana”, tako da dominira neutralnost u prezentaciji podataka. Izuzeci su udžbenici HIP5 i HIP18, u kojima dominira pristup jedne perspektive.

Graf 11 Zastupljenost sadržaja u kojima je prisutna multiperspektivnost u udžbenicima historije

Primjeri multiperspektivnosti najčešće se mogu pronaći u pitanjima i zadacima gdje se učenice i učenici potiču da sami istraže različite izvore i poglede na određene historijske događaje ili ličnosti, gdje se upućuju na web-stranice na kojima mogu pronaći dodatne informacije ili gdje se potiču da usporede različite historijske izvore koji se odnose na istu temu ili događaj i zaključe zbog čega se tekstovi razlikuju u interpretaciji.

Neki od primjera multiperspektivnog pristupa u prezentaciji sadržaja navedeni su u nastavku.

Istražite lik Ali-age Rizvanbegovića. Ostao je zapamćen kao izdajica pokreta za autonomiju, ali je u Hercegovinu uveo brojne korisne novine. Otkrijte koje. (Lekcija: *Pokret za autonomiju Bosne, HIP7*)

Iako, generalno gledano, u analiziranim udžbenicima dominiraju sadržaji koji se tiču političke historije gdje autori historiji pristupaju s pozicije kolektiviteta i države, u pojedinim udžbenicima ipak nisu zapostavljeni ni oni sadržaji koji tretiraju i ostale sfere ljudskog djelovanja u prošlosti, društveno-političke okolnosti određenog historijskog perioda, status i položaj nižih društvenih slojeva, žena, manjina i sl.

Historijska čitanka...

Ministar finansija Austro-Ugarske Leon Bilinski u memoarima kaže kako je prvobitni plan posjete prijestolonasljednika Ferdinanda u Bosni trebao prije svega biti vojnog karaktera, ali je iznenada i bez njegova znanja došlo do promjene koja je podrazumijevala svečani ulazak u Sarajevo. Evo šta Bilinski o tome piše: "Plan svečanog ulaska automobilima u Sarajevo iziskivao je pripreme, odgovarajuće broju automobila i osiguranje duge linije, koja je iznosila pola milje. Ni jedno ni drugo nije učinjeno. (...)

Grad Sarajevo imao je samo malu gradsku policiju, državne u to vrijeme uopće nije bilo, niko je u zemlji nije podupirao. Kada se približavao dolazak prijestolonasljednika i najavljen njegov ulazak u Sarajevo, zemaljskom poglavaru gospodinu Potioreku

obratio se načelnik policijske uprave, rekavši mu da sveukupno raspolaze samo s 30 ili 40 policajaca. Pознаo je da dugi put od tvornice duhana do Gradske vijećnice ne može sasvim osigurati tim osobljem te je zatražio vojnu pomoć. Zemaljski poglavar rekao je da vojske nema u gradu zbog manevara i da ne može biti na vrijeme vraćena u Sarajevo.

Ali i za to se našao savjet, General Šnjarić, koji je zapovijedao žandarmerijom, predložio je zemaljskom poglavaru obustavljanje ulazne linije s obji strana, kordonom žandara. I taj prijedlog je bio odbijen. (...) Sigurno je da su gosti takvom odlukom predani kao plijen ulici."

Leon Bilinski, *Bosna i Hercegovina u spomenama Leona Bilinskog*, Sarajevo, 2004.

☉ Opiši kako su izvršene pripreme za doček prijestolonasljednika Ferdinanda u Sarajevo.

Historijska čitanka...

Srbijanski list *Politika* u svom broju od 16. juna 1914. godine donio je novosti o Sarajevskom atentatu. Među mnogobrojnim informacijama o ovom događaju izdvojili smo onu koja se tiče prijestolonasljednikovog osiguranja.

"U Sarajevu i na celoj teritoriji po kojoj se kretao Ferdinand bile su preduzete najpouzdatnije policijske mere za zaštitu prestolonasljednika. Još pre dve nedelje počela su hapšenja. Još pre deset dana počeli

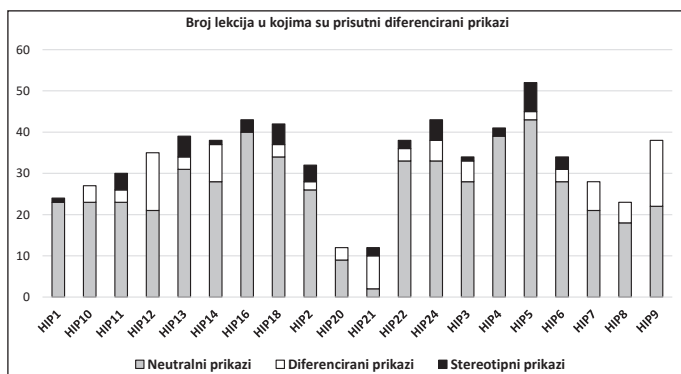
su osiguravati stopu po stopu zemljišta kojim je imao proći prestolonasljednik. U jučerašnjem broju mi smo saopštili, šta je sve preduzeto za juče, kada je Franjo Ferdinand imao učiniti zvaničnu posetu Sarajevu; saopštili smo naredbu sarajevske policije koja ide do kurioznosti. Predviđeno je čak, da nijedan prozor ni na jednoj kući ne sme biti otvoren. (...)"

Politika, 16. juni 1914, Beograd

☉ Uporedi ovaj tekst s tekstom iz prethodne Historijske čitanke. Šta misliš koji je vjerodostojniji? Zašto se ovoliko razlikuju?

Slika 45 Primjer multiperspektivnog pristupa u prezentaciji sadržaja – lekcija *Početak Prvog svjetskog rata i formiranje frontova u Evropi* (HIP9)

Sadržaji koji potiču diferencijaciju i koji učenicima nude mogućnost razvijanja otvorenog i fleksibilnog stava prema drugima i vlastitoj grupi i koji ih vode ka propitivanju ukorijenjenih stereotipa prepoznati su u 95 lekcija (14 %).

Graf 12 Zastupljenost sadržaja u kojima su prisutni diferencirani prikazi u udžbenicima historije

Primjeri ovakvih sadržaja se odnose na opise društvenih odnosa i položaja ljudi u različitim društvenim uređenjima, zajednicama i razdobljima.

O položaju robova u Rimskoj republici govori sljedeći tekst: Uvjeti u kojima su robovi živjeli ovisili su o poslu koji su obavljali, ali i o stavu njihovih gospodara. Na javnim pijacama su prodavani poput ostale robe, na njih se gledalo kao na obično oruđe, bili su vlasništvo gospodara koji su određivali njihov život, ali i smrt te su bili posebno okrutni prema njima. S robovima koji su obavljali naporne poslove postupalo se naročito okrutno: preko noći u okovima zatvarani u male radionice, žigosani su poput stoke a hranjeni su najjeftinijom i lošom hranom, te držani polugoli. (*Lekcija: Život i vjerovanje Starih Rimljana, HIP2*)

Za srednjovjekovno društvo kaže se da je bilo muško i vojničko. U takvu društvu žena je bila manje vrijedno biće... Život djeteta u srednjovjekovnom društvu bio je prilično težak. Čim je dijete dovoljno stasalo, preuzimalo je na sebe teške poljodjelske poslove ili odlazilo na vojnu obuku. (*Lekcija: Feudalno društvo, HIP20*)

Najveći dio novostvorene dobiti u poljoprivredi ubirali su zemljoposjednici. Žene su rijetko kada posjedovale zemlju, a ako su i bile vlasnice zemlje, najčešće su imale muškog skrbnika. Seljaci su živjeli uglavnom vrlo siromašno. (*Lekcija: Uzlet srednjovjekovne Europe (11.-14. stoljeće), HIP20*)

Cilj humanista bio je stvoriti radosna, uravnoteženog, društvenog, ugodnog i svestrano obrazovanog čovjeka koji zna obuzdati svoje strasti mudrom umjerenošću. Naravno, takvo obrazovanje mogli su imati samo bogati, a siromašni za to nisu imali ni vremena ni sredstava. (*Lekcija: Humanizam i renesansa, HIP20*)

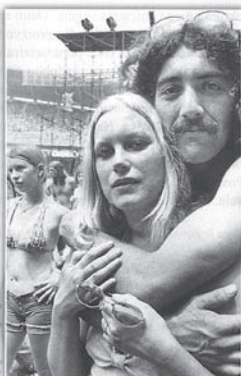
Укупан број најамних радника стално се повећавао и они у XIX вијеку израстају у посебну друштвену класу, тзв. индустријски пролетеријат. Њихов положај је био веома тежак. Наднице су биле ниске, а радни дан је трајао и по 16 часова дневно. Да би остварили што већи профит, капиталисти запошљавају жене и дјецу, чије су наднице упола мање. (*Lekcija: Industrijska revolucija, HIP12*)

Pored staleških razlika i neravnopravnosti koje se prikazuju, evidentirani su i primjeri koji ukazuju na rodnu neravnopravnost i položaj i prava žena.

No u svim zemljama parlamentarne demokracije nije bio jednak stupanj razvoja prava svih građana. Iako su omogućavale osnovna ljudska prava, višestranačje i različite građanske slobode, pravo glasa, kao osnovnu građansku slobodu, i nadalje su uskraćivale ženama. Stoga su žene različitim protestnim istupima, demonstracijama, pa i uporabom lakog nasilja (razbijanjima i sl.), nastojale skrenuti pozornost na sebe. To im je na posljetku i uspjelo pa su 1918. godine dobile pravo glasa u Velikoj Britaniji, dok je Francuskinjama to omogućeno tek 1944. (*Lekcija: Zemlje parlamentarne demokracije, HIP24*)

zbiivanja: njihova odjeća, frizura, stajališta i aktivnosti. Svakodnevna odjeća bili su predmeti kao što su vunene dolčevite i trape-rice Levi's, a prijevozna sredstva mali motorkotači i automobili. Život u široj zajednici istomišljenika, u tzv. **komunama**, postao je raširena pojava u SAD-u. Mladenačku energiju i bunt dodatno je potpirivala pojava specifične glazbe 60-ih godina – **rock 'n' roll**. Upravo su tzv. rock-zvijezde svojim idejama i stilom života najviše i utjecale na stavove mladih. Mladenački bunt i želja za promjenom prvo su doveli do sukoba generacija. Izgubio se autoritet roditelja koji je do tada bio neupitan. Zvuci s radija i ploča, koje su slušali mladi s obiju strana Atlantika, utjecali su na pobune protiv pravila koja su im nametali odrasli. Stvoren je potpuno drugačiji stil života. Sloboda koju su mladi unijeli utjecala je na sve vidove društvenog života, od obitelji do politike. U traženju neograničene slobode pratili su ih mediji i politika, pa je tako zapadna civilizacija dostigla visok stupanj građanskih sloboda.

No osnovne građanske slobode, u koje pripada i pravo glasa te ravnopravnost spolova, mnogim ženama svijeta još nisu bile dostupne. U poslijeratnim godinama još je uvijek bilo rasprostranjeno mišljenje o ulozi žene kao majke i supruge. No u 60-im godinama pojavljuju se ženski pokreti koji zahtijevaju oslobođenje žena od zavisničkog i podložnog položaja u društvu i obitelji, ističući zahtjeve za jednakim pravima kao što ih imaju i muškarci. Prosvjedi su urodili plodom pa su 70-ih i 80-ih godina žene u većini zemalja izborile pravo glasa. Međutim, ravnopravnost spolova nije svedena samo na izbornu pravo. U suvremenom svijetu u kojem danas živimo još uvijek za isti obavljani posao žene ostvaruju manju materijalnu dobit. Zapošljavane su na loše plaćenim i početničkim poslovima. Štoviše, ograničeno im je i obavljanje pojedinih funkcija i poslova. Stoga se pred zakonodavce velike većine svjetskih zemalja postavljaju pitanja na koja što prije moraju odgovoriti.

U vrijeme Vijetnamskog rata održan je naj-spektakularniji koncert u povijesti rock i pop glazbe – Woodstock.

Opiši ulogu mladih u 60-im godinama 20. st. S kojim se problemima žene susreću u suvremenom svijetu?

Slika 46 Primjer diferenciranih prikaza – lekcija *Razvoj i promjene u društvu* (HIP24)

Izvor

Industrijalizacija je utjecala i na mijenjanje uloge žena u društvu. Sve veći broj žena zapošljava se u raznim granama industrije (ponajviše u tekstilnoj), ali i u rudnicima.

Slijedi nekoliko svjedočanstava žena i djevojčica zaposlenih u engleskim rudnicima koje je prikupila parlamentarna komisija sredinom 19. stoljeća.

Jane Peacock Watson:

„Radim u utrobi zemlje pune 33 godine. U braku sam 23 godine i rodila sam devetero djece, od kojih je šestero živo, a troje je umrlo od tifusa prije nekoliko godina. Ovakav konjski rad uništava žene; lomi im bedra, iskrivljuje zglobove i čini ih staricama u četrdesetoj godini života.”

Isabel Wilson:

„Udana sam 19 godina i imam desetero djece. Zadnje sam dijete rodila u subotu, a već sljedeći petak sam se vratila na posao... Ni jedno od moje djece ne zna čitati. Kada odlazim pod zemlju moja desetogodišnja djevojčica brine se za kućanstvo.”

Mary i Rachell Enock (stare 11 i 12 godina):

„Od kuće odlazimo prije 6 ujutro i u rudniku smo do 19 sati, nekad i duže. Dnevno zaradimo dva penija, a samo na svjetlo (bez kojeg pod zemljom ne bismo ništa vidjele) tjedno trošimo dva i pol penija.”

Kakve je zdravstvene probleme uzrokovao rad u rudniku? Komentiraj radno vrijeme i usporedi ga s današnjim. Kako je takav rad utjecao na obiteljski život?

Slika 47 Primjer diferenciranih prikaza – lekcija *Društvo, kultura i promjene u svakodnevnom životu u prvoj polovici 19. stoljeća* (HIP21)

Također, pojedini autori i autorice udžbenika nude različite perspektive na važne historijske događaje, često ukazujući na to da je dobit jednog dijela svijeta, naroda ili grupe ljudi istovremeno bila gubitak za druge, čime se potiču analitičko promišljanje i otvorenost.

Iz Novog svijeta u Europu stigle su i mnoge do tada nepoznate biljke i životinje, primjerice krumpir, kukuruz, rajčica, kakao, vanilija, pamuk, puran. S druge strane, posljedice otkrića za Novi svijet bile su katastrofalne. Napredne civilizacije Azteka i Inka su uništene, a domaće stanovništvo, zbog ratova s osvajačima, prisilnog rada i zaraznih bolesti koje su Europljani donijeli, desetkovano.

Time uzrokovan nedostatak radne snage pokušao se riješiti uvozom crnih robova iz Afrike, što je dovelo do procvata trgovine robljem. (*Lekcija: Velika geografska otkrića, HIP18*)

Vladari, ratnici, bogataši i moćnici nisu jedini sudionici povijesti. Politička su zbivanja važna i imaju bitan utjecaj na čovjekov život, ali jednak ili još veći utjecaj imaju i gospodarstvo, kultura, razvoj znanosti itd. Uz to, svaki je čovjek sa svojim osjećajima i mislima svijet za sebe i svatko bi mogao pisati svoju vlastitu povijest. Na slici vidiš radnicu u tvornici tekstila. Njezin bi pogled na politička zbivanja o kojima ste čitali u prošlom poglavlju bio vjerojatno puno drugačiji od pogleda, npr., Louisa Bonaparte. Što misliš, zašto? (*Lekcija: Društvo, kultura i promjene u svakodnevnom životu u prvoj polovici 19. stoljeća, HIP21*)

2.2.2 Sadržaji koji potiču razvoj reproduktivnog mišljenja

Nasuprot sadržajima koji potiču kritičko mišljenje su sadržaji koji afirmiraju reproduktivno mišljenje odnosno sadržaji koji ne nude mogućnost diskusije, koji zahtijevaju puko pamćenje činjenica, u kojima dominira samo jedna perspektiva i jedan izvor i koji podržavaju ili predstavljaju stereotipe. U čak 508 (76 %) analiziranih lekcija iz historije sadržaji su prezentirani tako da se svode na puko nabranje i pamćenje činjenica. U 258 lekcija (39 %) ne nudi se mogućnost diskusije, u 134 lekcije (20 %) dominira pristup samo jedne perspektive, dok su u 45 lekcija (7 %) identificirani sadržaji koji predstavljaju stereotipne prikaze (Tabela 16).

Indikatori reproduktivnog mišljenja (IRM)	Historija (broj lekcija)
Ne nudi se mogućnost diskusije	258 (38,80 %)
Puko pamćenje činjenica	508 (76,39 %)
Pristup jedne perspektive	134 (20,15 %)
Stereotipni prikazi	45 (6,77 %)

Tabela 16 IRM u udžbenicima istorije

U većini udžbenika (HIP1, HIP3, HIP4, HIP5, HIP6, HIP8, HIP10, HIP11, HIP12, HIP13, HIP16, HIP18, HIP22, HIP24) dominira faktografski pristup prezentaciji sadržaja. U predstavljanju tema autori dominantno pristupaju rekonstrukcijski pa izostaje ozbiljnija mogućnost aktivnog učenja i rješavanja problema. U većini lekcija naglasak je na usvajanju činjenica i njihovoj reprodukciji, što se vidi na osnovu pitanja postavljenih na kraju lekcije koja su reproduktivnog karaktera – uglavnom insistiraju na ponavljanju i prepoznavanju (informacija, ideja, koncepata), a ne na diskusiji, samostalnom rasuđivanju ili kreativnom razmišljanju. Lekcije u nekim udžbenicima (kao što su HIP1, HIP18 i HIP22) čak ne sadrže ni tekstove historijskih izvora, tako da je mogućnost analize i rada s izvorima te samostalnog zaključivanja svedena na minimum.

Neki od primjera koji ilustriraju sadržaje koji afirmiraju reproduktivno mišljenje navedeni su u nastavku.

Tražimo odgovore:

Kako dijelimo kameno doba?

Ko su nomadi?

Kada su se pojavili prvi ljudi?

Koja su bila glavna zanimanja ljudi u doba kada su se oruđa izrađivala glačanjem kamena?

Koja su to otkrića koja su iz temelja promijenila život neolitskog čovjeka?

Što je to rodovsko društvo? (*Lekcija: Život ljudi u najstarije doba, HIP1*)

PONOVI

1. Kakvo pismo su izumili Sumerani? 2. Kakve su bile njihove škole? 3. Gdje je nađena najveća biblioteka? 4. Kakva je bila njihova vjera?

ŽELIŠ LI ZNATI VIŠE?

Iz Epa o Gilgamešu:

Božanski vratar Gilgamešu:

“Gilgamešu, kamo putuješ? Nećeš pronaći život koji tražiš. Kada su bogovi stvorili čovječanstvo, smrt su stavili na stranu za čovjeka, ali su život zadržali u svojim rukama. Prema tome, Gilgamešu, napuni trbuh, budi sretan danju i noću, uživaj u svakom danu, pleši i pjevaj svaki dan. Nosi čistu odjeću. Peri glavu, kupaj se, vodi brigu o djetetu koje držiš za ruku, neka tvoja žena bude sretna s tobom. To je čovjekova sudbina.” Religije svijeta. Grafički zavod Hrvatske, str. 68.

Šta je tražio Gilgameš? Šta je božanski vratar rekao Gilgamešu? Šta je čovjekova sudbina? (Lekcija: Kultura Mesopotamije, HIP3)

Tražimo odgovore:

Kako dijelimo kameno doba?

Ko su nomadi?

Kada su se pojavili prvi ljudi?

Koja su bila glavna zanimanja ljudi u doba kada su se oruđa izrađivala glačanjem kamena?

Koja su to otkrića koja su iz temelja promijenila život neolitskog čovjeka?

Što je to rodovsko društvo? (Lekcija: Život ljudi u najstarije doba, HIP1)

PONOVI

1. Kakvo pismo su izumili Sumerani? 2. Kakve su bile njihove škole? 3. Gdje je nađena najveća biblioteka? 4. Kakva je bila njihova vjera?

ŽELIŠ LI ZNATI VIŠE?

Iz Epa o Gilgamešu:

Božanski vratar Gilgamešu:

“Gilgamešu, kamo putuješ? Nećeš pronaći život koji tražiš. Kada su bogovi stvorili čovječanstvo, smrt su stavili na stranu za čovjeka, ali su život zadržali u svojim rukama. Prema tome, Gilgamešu, napuni trbuh, budi sretan danju i noću, uživaj u svakom danu, pleši i pjevaj svaki dan. Nosi čistu odjeću. Peri glavu, kupaj se, vodi brigu o djetetu koje držiš za ruku, neka tvoja žena bude sretna s tobom. To je čovjekova sudbina.” Religije svijeta. Grafički zavod Hrvatske, str. 68.

Šta je tražio Gilgameš? Šta je božanski vratar rekao Gilgamešu? Šta je čovjekova sudbina? (Lekcija: Kultura Mesopotamije, HIP3)

Tko je tvorac Svetog Rimskog Carstva Njemačkog Naroda? Tko je sudio mađarske provale u zapadnoj Evropi? U čemu je političko značenje uspostave mađarske države u Panoniji? (Lekcija: Europski zapad u ranom srednjem vijeku, HIP18)

Upamti:

- Zlouporabe bosanskih feudalaca, harač
- Mahmud II – reforme
- kapetan Husein-beg Gradšćević, – Omer-paša
- Latas
- Ivan Franjo Jukić, fra Petra Bakula.

Razmisli: U čemu se sve ogledao težak položaj katolika u BiH?

Slika 48 Primjer sadržaja koji afirmiraju reproduktivno mišljenje – lekcija *Bosna i Hercegovina u prvoj polovini 19. stoljeća* (HIP22)

Друшћивена раслојавања

Проналазак и употреба оруђа и оружја од метала, довело је до промјена у роду. Породица је добила значајнију улогу у роду. Јавља се својина једне породице, а и разлике у имовини. Врши се подјела посла унутар породице. Више породица насељених на истом простору чине **сеоску заједницу или сеоску општину**. У оваквој сеоској заједници, мушкарци на скупштинама се договарају о заједничком коришћењу шума, испаше за стоку, подјели земље за обрађивање, коришћењу заједничких извора воде. Главну улогу у породици преузима отац и то се назива **патријархат**.

Савршеније оруђе и оружје довело је до издвајања појединих породица. Временом се ствара слој богатијих људи, обично старјешина који настоје да увећају плијен добијен у рату. Нестаје имовинска једнакост и ствара се класно друштво.

Племенске старјешине су жељеле да сачувају свој положај и освојене територије, а најмоћнијег међу собом бирају за вођу. Управљањем омеђеном територијом владара и његових штићеника, настају нови облици заједнице – **државе**.

ПИТАЊА:

1. Да ли ће примјена метала изазвати промјене у друштву?
2. Шта је изазвало појаву имовинске неједнакости?
3. У ком периоду се јавља заједничка, а када приватна својина?

Slika 49 Primjer sadržaja koji afirmiraju reproduktivno mišljenje – lekcija *Metalno doba* (HIP10)

U pojedinim udžbenicima, kao što su HIP6, HIP8, HIP12, HIP13, HIP16, HIP20, multiperspektivnost je potpuno izostala. Čak su i historijski izvori, predviđeni za samostalan i aktivan rad učenika, monoperspektivni i ne daju drugu perspektivu u odnosu na osnovni diskurs lekcije.

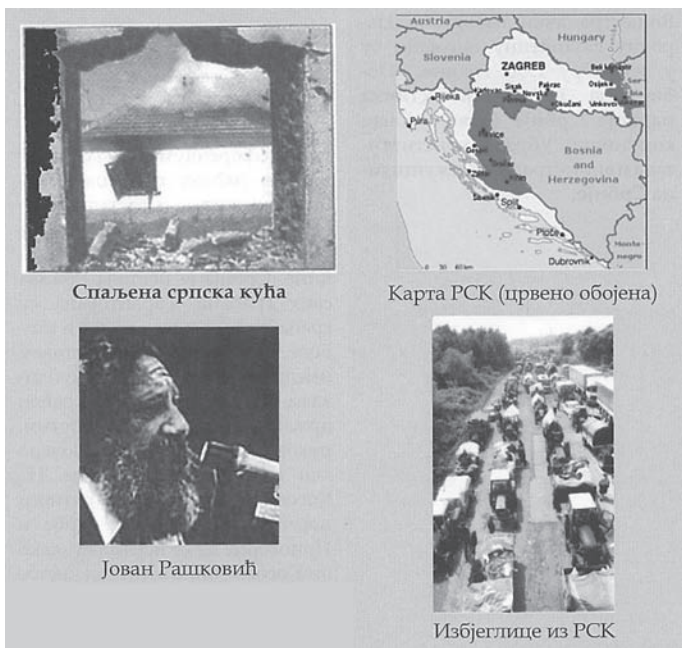
Pristup jedne perspektive je naročito izražen u udžbenicima u kojima se obrađuje srednji vijek (HIP4, HIP5, HIP18) te nacionalna i recentna historija (HIP7, HIP12, HIP22, HIP9, HIP13). U prezentaciji sadržaja koji se tiču “nacionalnih historija”, kao što je već spomenuto, dominira pristup jedne (bošnjačke/hrvatske/srpske) perspektive pri čemu se često koristi redukcija, ignorancija, imputacija i mistifikacija. U konačnici, to upućuje na zaključak da se sadržaji u udžbeniku nalaze radi propagiranja nacionalnih/nacionalističkih narativa, a ne kako bi koristili u kritičkoj analizi i sagledavanju različitih perspektiva.

Neki od primjera koji ovo ilustriraju navedeni su u nastavku.

Kad je Srbija dobila autonomiju, Bosna i Hercegovina bila je još više izolirana i okružena gotovo sa svih strana. Ratom protiv Austrije (1789. – 1791.), Osmanlijsko Carstvo se uspjelo spasiti, ali je ratni vjor poharao gradove i naselja uz granicu. Kršćansko stanovništvo trpjelo je ne samo posljedice rata, već i mnogobrojne zloporabe bosanskih vezira i feudalaca. U BiH pored kršćana (Hrvata i Srba) živjeli su u znatnom broju muslimani i manji broj židovskih zajednica. U najtežem položaju bili su Hrvati katolici. Naime, Osmanlije su za svog najvećeg neprijatelja smatrali rimskoga papu koji je vrhovni vjerski poglavar katolika. Katolike je smatrao papinim špijunima. Turci su porušili katoličke crkve, a pravoslavnim svećenicima su dozvolili da sakupljaju crkveni porez od katoličkog pučanstva. Iz tih razloga će mnoge katoličke obitelji preći na pravoslavlje. Porez (harač) naplaćivali su na pokojnike i nakon šest godina smrti. Turci su se zakleli da će istjerati katolički korijen iz Mostara. Godine 1840. protjerali su 320 katoličkih obitelji iz grada i okolice. (*Lekcija: Bosna i Hercegovina u prvoj polovini 19. stoljeća, HIP22*)

Српски народ се под притиском хрватских власти исељавао као и за вријеме НДХ... Зато се морао политички организовати и штитити своја национална и људска права... Међународна заједница није имала разумијевања за српски народ који је само хтио слободу, национална и људска права. (*Lekcija: Nasilna secesija i raspad socijalističke Jugoslavije, HIP13*)

Nesrpsko stanovništvo koje nije pobjeglo na vrijeme ili koje nije imalo novca da kupi slobodu najčešće je završavalo u koncentracionim logorima. Među njima su se po okrutnosti prema zatvorenicima izdvajali logori u Omarskoj, Trnopolju, Keratermu i Manjači. Logori za Bošnjake formirani su i tokom sukoba između ARBiH i HVO-a, kao što su Heliodrom kod Mostara i Dretelj kod Čapljine. (Lekcija: Ratni i postratni period u Bosni i Hercegovini (1992–2000), HIP9)

Спаљена српска кућа

Карта РСК (црвено обојена)

Јован Рашковић

Избјеглице из РСК

Slika 50 Primjer sadržaja za isticanje samo jedne perspektive s ciljem propagiranja nacionalnih/nacionalističkih narativa – lekcija *Nasilna secesija i raspad socijalističke Jugoslavije* (HIP13)

Velikosrpska agresija na Hrvatsku

*Ni brda nisu,
ni doline, ni rijeke, ni more,
ni oblaci nisu,
ni kiša, ni snijeg nije
moja Hrvatska...
Jer Hrvatska nije zemlja, kamen, voda,
Hrvatska je riječ koju naučih od majke
i ono u riječi mnogo dublje od riječi;
i ono dublje s Hrvatskom me veže,
s Hrvatskom Hrvata,
s patnjama njenim,
sa smijehom i nadom,
s ljudima me veže,
te ja kao Hrvat sam sviju ljudi.
I kud god idem sa mnom je Hrvatska!*

Drago Ivanišević, Hrvatska

Ratni slučaj etničkog čišćenja bila je jedna od metoda srbijske agresije na Republiku Hrvatsku. Na slici su proznanati Hrvati iz Nemetina koji su se riječnim brodovima spašavali od srbijskog agresora.

Slika 51 Primjer sadržaja za isticanje samo jedne perspektive s ciljem propagiranja nacionalnih/nacionalističkih narativa – lekcija *Pobuna Srba u Hrvatskoj* (HIP24)

Alija Izetbegović (Bosna i Hercegovina), Franjo Tuđman (Hrvatska) i Slobodan Milošević (Srbija) nakon potpisivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma

⊗ Obrati pažnju na njihova lica. Ko je zadovoljniji ovim sporazumom, a ko nije? Zašto? Uporedi ovu fotografiju s fotografijom Dragiša Cvetkovića i Vladka Mačeka na 144. strani. Šta primjećuješ?

Rješenju "hrvatskog pitanja" na račun Bosne i Hercegovine oštro se suprotstavljao Mehmed Spaho, predsjednik Jugoslavenske muslimanske organizacije, koji nije dozvoljavao njenu podjelu. U jeku najvećih aktivnosti na tom planu, Spaho je iznenada i pod nerazjašnjenim okolnostima umro 29. juna 1939. godine u beogradskom hotelu "Srpski kralj". Ubrzo je uslijedio potpisivanje srpsko-hrvatskog **Sporazuma Cvetković – Maček**. Ovaj sporazum potpisan je 26. augusta 1939. godine između predsjednika vlade Dragiša Cvetkovića i predsjednika Hrvatske seljačke stranke Vladka Mačeka.

Vladko Maček i Dragiša Cvetković nakon postignutog sporazuma

⊗ Sta možeš zaključiti po izrazu njihovih lica? Šta misliš, ko su ljudi oko njih?

Slika 52 Primjer sadržaja za isticanje samo jedne perspektive s ciljem propagiranja nacionalnih/nacionalističkih narativa – lekcije *Ratni i postratni period u Bosni i Hercegovini 1992–2000, Kraj šestojanuarske diktature i Sporazum Cvetković-Maček* (HIP9)

Kada su posrijedi diferencirani prikazi, u većini analiziranih udžbenika dominira pristup historiji iz perspektive države i nacije, a ne pojedinca, što se odražava na nedovoljan tretman statusa i položaja donjih društvenih slojeva u različitim historijskim razdobljima.

Sporadično se obrađuju i teme iz privrede, kulture i obrazovanja. Teme vezane za položaj i prava žena i drugih ranjivih grupa, kao što se može vidjeti na primjerima udžbenika HIP1, HIP4, HIP13, HIP16, HIP18, obrađuju se rijetko ili nikako.

Sadržaji koji predstavljaju ili podržavaju stereotipne prikaze prepoznati su u 45 (7 %) lekcija.

Najviše stereotipnih prikaza evidentirano je u lekcijama čija je tematika (rani) srednji vijek – formiranje društvenih, identitetskih i religijskih grupa, naroda, nacija, država.

Razvoj “ljudske civilizacije” se gleda isključivo kao linearan, jednosmjernan proces od jednostavnijeg (nazadnog) ka kompleksnijem (naprednom), gdje se sam razvoj društva naturalizira.

Ovi periodi razlikuju se jedan od drugog. Tako, na primjer, rani srednji vijek u zapadnoj Evropi predstavlja doba najveće zaostalosti... U ranom srednjem vijeku robovlasničko društvo potisnulo je naprednije, feudalno društvo. (*Lekcija: Osnovna obilježja srednjeg vijeka, HIP5*)

Stereotipno se prikazuju nastajanja zajednica, prvenstveno na osnovu rodstva, što evolucionističkim pogledom prerasta u narod, naciju, gdje se zapravo indirektno učitava zajedničko porijeklo.

Nekoliko rodova činilo je veću zajednicu koju nazivamo bratstvom. Više bratstava činilo je pleme, a plemena su se udruživala u savez plemena. (*Lekcija: Kameno doba, HIP14*)

Slaveni su živjeli u rodovsko plemenskom društvu. Bili su podijeljeni na rodove, bratstva i plemena, od kojih je svaki imao svog starješinu. Vremenom su se formirali plemenski savezi a od njih prve države. (*Lekcija: Slaveni – Život u pradomovini, HIP5*)

Društveni slojevi se predstavljaju kao statični i nepromjenjivi.

Античке робове у средњем вијеку замјењују зависни сељаци или кметови. (*Lekcija: Osnovne odlike srednjeg vijeka, HIP11*)

Кметови су настајали од бивших робова и слободних германских сељака. (*Lekcija: Države u Zapadnoj Evropi u ranom srednjem vijeku, HIP11*)

Razvoj zajednica se predstavlja kao isti u svim dijelovima svijeta.

Pripitomivši životinje i sijući razno sjeme čovjek je postao ratar i stočar. Zemlju je obrađivao jednostavnim plugom izrađenim od rašljastih grana drveća. To je izmijenilo njegov život. Postao je proizvođač hrane i više se nije morao seliti. Dakle, počeo je živjeti sjedilačkim načinom života. Gradi kuće od kamena i drva, te posude od gline pečene na vatri. Posude od gline služilo mu je za spremanje hrane. U naseljima ratara i stočara razvila se nova zajednica. Bio je to rod, zajednica više obitelji krvno povezanih. Pretpostavlja se da su te promjene nastale prije 7000 godina, a čovjek toga vremena naziva se kromanjonac. Naime, u špilji Cro Magnon u Francuskoj otkriveni su najstariji ostaci čovjeka tog vremena. Bio je to čovjek obdaren razumom. (*Lekcija: Život i kultura ljudi u prapovijesno doba, HIP16*)

Narod se tretira kao prirodna pojava (i često se koristi kao sinonim ili evolucijski stepen ka naciji). Autori i autorice udžbenika često koriste frazu “nacionalno buđenje” ili “buđenje nacionalne svijesti”, bez ikakvog otklona, čime zapravo naturaliziraju nacionalizam.

Nacionalni identitet se predstavlja kao prirodna stvar karakteristična za sve narode.

Nacija – zajednica ljudi nastala na bazi zajedničkog jezika, teritorije i ekonomskog života... Jačanjem buržoazije dolazi do procesa buđenja nacionalne svijesti, želje za stvaranjem nacionalnih država. Svaki i najmanji narod osjećao je potrebu za vlastitom državom. (*Lekcija: Evropa između 1815. i 1848. godine, HIP6*)

Naturaliziraju se identiteti, koji su produkt raznih društvenih faktora i koji su se mijenjali zavisno od perioda, političkih i društvenih odnosa.

Turci su zapravo rabili riječ “Bošnjaci” (bosnaklar) za sve one koji žive u Bosni; ali na domaćem jeziku jedini narod koji je sebe tradicionalno nazivao Bošnjacima bili su bosanski muslimani. (Katolici su sami sebe nazivali Latini ili kršćani – što ne valja brkati sa srednjovjekovnim krstjanima – a pravoslavni su sami sebe nazivali Vlasi ili hrišćani). (*Lekcija: Bosna i Hercegovina u vrijeme austrougarske uprave, HIP6*)

Simplificiranim prikazima i korištenjem zastarjelih interpretacijskih modela potvrđuju se stereotipi o određenim zajednicama, geografskim područjima, historijskim događajima. Tako se, na primjer, barbari predstavljaju isključivo kao rušilačke i divljačke zajednice.

Afričke države se predstavljaju kao nesposobne za funkcionisanje “modernog” državnog uređenja.

Prvi veliki problem s kojim su se morale suočiti novoosnovane neovisne afričke države bio je vođenje moderne države u društvu bez takvih tradicija... Baš kao što je indijska vlada uočila da ne može potpuno ukinuti sastav kasta, tako su i afričke države otkrile da se političke stranke dijele po plemenskim linijama. Stog su mnoge vođe, da bi sačuvalе cjelovitost svojih zemalja, bile za jednostranački sustav, što se na Zapadu često proglašavalo diktaturom. Međutim, poneki su primjeri pokazali da je uistinu i bilo tako. No u većini je bivših kolonijalnih zemalja društvo bilo posve neuređeno. Nakon odlaska kolonijalne uprave uslijedio je niz državnih udara i uvođenja diktatura. Vjerski, nacionalni i etnički sukobi, građanski i međudržavni ratovi oko granica mnogim su zemljama nanijeli teške materijalne i ljudske gubitke. (*Lekcija: Nastanak novih država, HIP21*)

Bosna i Hercegovina i Balkan se etiketiraju kao područje stalne nestabilnosti i žarište sukoba.

Stoljećima je BiH bila periferna pokrajina Osmanlijskog carstva. Nakon Berlinskog kongresa 1878. predaje BiH Austro-Ugarskoj Monarhiji to je područje bilo temelj nestabilnosti na Balkanskom poluotoku. (*Lekcija: Otpori diktaturi i rješavanje hrvatskog pitanja, HIP24*)

Zbog stalne napetosti Balkanski je poluotok i nadalje ostao jedno od najvećih kriznih žarišta u svijetu i trajna opasnost za nove ratne sukobe – slikovito nazvan bačvom baruta. (*Lekcija: Balkanski ratovi, HIP22*)

2.3 SAŽETAK

Afirmacija univerzalnih ljudskih vrijednosti

- U 20 analiziranih udžbenika historije/povijesti/istorije, koji sadrže 665 lekcija, sadržaji u kojima se govori o temeljnim, individualnim i socijalnim vrijednostima prepoznati su u 239 (36 %) lekcija. Od toga, u 221 lekciji (33 %) pronađeni

- su primjeri gdje se ovakvi sadržaji samo spominju, dok se u svega 18 (3 %) lekcija vrijednosti promoviraju.
- U 426 (64 %) lekcija nema sadržaja koji bi na bilo koji način bili vezani za univerzalne vrijednosti, što implicira da afirmacija univerzalnih ljudskih vrijednosti nije uzeta kao polazna pozicija i cilj autora i autorica udžbenika historije/povijesti/istorije.
 - Vrijednosti se najčešće prepoznaju u onim sadržajima u kojima se prezentaciji historijskih događaja i pojava pristupa iz pozicije čovjeka, a ne samo iz pozicije države i kolektiviteta te u dodatnim materijalima/izvorima/ilustracijama koji prate sadržaj lekcije.
 - Najčešće promovirana vrijednost u analiziranim udžbenicima historije/povijesti/istorije je jednakost, koja podrazumijeva rodnu ravnopravnost, jednake ekonomske i socijalne prilike i mogućnosti kao i osiguravanje jednakih prava za sve. Pored jednakosti, u udžbenicima se afirmiraju i promoviraju i sloboda, solidarnost, život i mir.
 - Autori i autorice često propuštaju objasniti i naglasiti zašto je postizanje i očuvanje mira važno; navode se negativne posljedice ratova, ali izostaje snažan vrijednosni sud o ratu kao načinu rješavanja sukoba. Naprotiv, o ratu se govori kao o sastavnom dijelu života; implicira se da je rat neizbježna pojava, sredstvo za širenje državnih teritorija i ostvarenje političkih ciljeva te da je rat legitiman ako je odbrambeni i ako vodi ka slobodi, odbrani vlastite teritorije i naroda. O posljedicama rata i mirovnim sporazumima najčešće se govori iz pozicije interesa države, politike i sistema, a ne pojedinca.
 - U udžbenicima historije/istorije/povijesti dominira jedna, nacionalna, često i nacionalistička, perspektiva i ono što se vidi posebno problematičnim jeste:
 - Autori i autorice udžbenika često sadržaje predstavljaju iz samo jedne perspektive pri čemu koriste redukciju, insinuaciju, relativizaciju, ignoranciju i imputaciju. Zaključci

se donose na malom i prigodnom uzorku, ne sagledava se cjelina niti se ispituju svi aspekti određenog događaja ili pojave. Pažnja učenika se skreće s bitnog na nebitno, izriču se nejasni stavovi, događaji i pojave se tumače pogrešno ili nepotpuno. Druga perspektiva kao i lična, kolektivna odgovornost se u potpunosti zanemaruju. Sve to vodi ka nepotpunom razumijevanju, nekritičkom promišljanju i neafirmisanju univerzalnih vrijednosti.

- Ističe se ugroženost samo jednog naroda, te se kroz isticanje uloge žrtve reproducira viktimizacija, čime se ohrabruju stereotipi o tom, jednom, narodu kao vjekovnoj žrtvi hegemonije i represije drugih.
- Imputiraju se stavovi i vrijednosti koji isključuju druge, koji se baziraju na postojećim stereotipima i koji potiču na neprijateljstvo.

Poticanja razvoja kritičkog mišljenja

- Sadržaji koji potiču aktivno učenje prepoznati su u 174 (26 %) lekcije u kojima autori pitanjima i zadacima na početku i/ili na kraju lekcije te dodatnim sadržajima kao što su ilustracije i historijski izvori podstiču učenike na diskusiju, na razmišljanje o društvenim pojavama, društvenim odnosima, historijskim ličnostima, čime se potiče sinteza usvojenog znanja, samostalno učenje i korištenje različitih metoda učenja.
- Sadržaji koji uključuju rješavanje problema i koji pomažu učenicima da razviju sposobnosti mišljenja višeg reda, koji omogućavaju učenje putem otkrića i koji potiču učenike da eksperimentišu, postavljaju hipoteze, analiziraju, zaključuju, da budu kreativni i istražuju svijet oko sebe, u analiziranim udžbenicima historije prepoznati su u samo 17 (2,5 %) lekcija. Primjeri koji ilustriraju ovakvu vrstu sadržaja najčešće uključuju pitanja i zadatke s uputama za istraživanje različitih tema uz pomoć nastavnika ili roditelja, uz korištenje literature ili informacija koje mogu dobiti u svojoj okolini.

- Primjeri sadržaja koji uključuju multiperspektivnost zastupljeni su u svega 35 (5 %) lekcija i najčešće se mogu pronaći u pitanjima i zadacima koji učenike potiču da sami istraže različite izvore i poglede na određene historijske događaje ili ličnosti.
- Sadržaji koji potiču diferencijaciju i koji učenicima nude mogućnost razvijanja otvorenog i fleksibilnog stava prema drugima i vlastitoj grupi i koji vode ka propitivanju ukorijenjenih stereotipa prepoznati su u 95 (14 %) lekcija. Primjeri ovakvih sadržaja uključuju opise društvenih odnosa i položaja ljudi u različitim društvenim uređenjima, zajednicama i razdobljima te prikaze važnih historijskih događaja iz različitih perspektiva pri čemu se ukazuje na to da je dobit jednog dijela svijeta, naroda ili grupe ljudi istovremeno bila gubitak za druge, čime se potiče analitičko promišljanje i otvorenost.
- Većinu analiziranih udžbenika iz historije/povijesti/historije karakterizira primarno faktografski pristup prezentaciji historijskih sadržaja, što ne ostavlja velike mogućnosti za diskusiju i u prvi plan stavlja pamćenje činjenica, a ne samostalno prosuđivanje, analizu i razumijevanje. U 508 (76 %) analiziranih lekcija iz historije sadržaji su prezentirani tako da se svode na puklo nabranje i pamćenje činjenica dok se u 258 (39 %) lekcija ne nudi mogućnost diskusije.
- U 134 lekcije (20 %) dominira pristup samo jedne perspektive. U pojedinim udžbenicima čak ni historijski izvori predviđeni za samostalan i aktivan rad učenika ne daju drugu perspektivu u odnosu na osnovni diskurs lekcije.
- Sadržaji koji predstavljaju ili podržavaju stereotipne prikaze prepoznati su u 45 (7 %) lekcija. Najviše stereotipnih prikaza evidentirano je u lekcijama čija je tematika (rani) srednji vijek i formiranje društvenih, identitetskih i religijskih grupa, naroda, nacija, država. Autori i autorice udžbenika često koriste frazu “nacionalno buđenje” ili “buđenje nacionalne svijesti”, bez ikakvog otklona, čime zapravo naturaliziraju nacionalizam, te nacionalni identitet predstavljaju kao prirodnu stvar karakterističnu za sve narode.

3. JEZIK I KNJIŽEVNOST

3.1 UNIVERZALNE VRIJEDNOSTI U UDŽBENICIMA JEZIKA I KNJIŽEVNOSTI

3.1.1 Vrijednosti u NPP-u

Univerzalne ljudske vrijednosti se u nastavnim planovima i programima za školski predmet Jezik i književnost spominju rijetko i uglavnom indirektno.

U Okvirnom nastavnom planu i programu za devetogodišnju osnovnu školu u Federaciji Bosne i Hercegovine, za nastavni predmet Bosanski, hrvatski i srpski jezik i književnost naglašeni su važnost i moć jezika, njegova obrazovna, odgojna, funkcionalna i komunikacijska uloga, te je istaknuto da se radi o *važnom sredstvu djelovanja i izražavanja pojedinca i postizanja efikasnosti, življenja sa svrhom, radošću, punoćom i mudrošću.*

Odgojno-obrazovni ciljevi za učenike od petog do devetog razreda su u cijelosti usmjereni na usvajanje znanja i ovladavanje

vještinama. Jedino je u odgojno-obrazovnim ciljevima za šesti razred navedeno da bi se kod učenika trebala razvijati svijest o opstojnosti naroda i nacionalnih i kulturalnih vrednota (domoljublje, junaštvo, hrabrost, vjernost, običaji, tradicija) te da bi učenici trebali naučiti da prepoznaju i karakteriziraju moralne vrijednosti likova kao što su hrabrost i plemenitost.

U Nastavnom planu i programu za devetogodišnje osnovne škole na hrvatskom jeziku u Bosni i Hercegovini navedeno je da *nastava hrvatskog jezika omogućuje učenicima stjecanje znanja, sposobnosti, vrijednosti i navika koje pridonose njihovu cjelovitu osobnom razvoju kako bi ostvarili uspješan osobni život i bili aktivni članovi društva*. Nastava hrvatskog jezika uključuje ovladavanje standardnim jezikom, a jedan je od ciljeva, pored razvoja jezično-komunikacijskih sposobnosti, čitateljskih interesa i stvaranja zanimanja i potrebe za sadržajima medijske kulture, i *razvijanje poštovanja prema jeziku hrvatskoga naroda, njegovoj književnosti i kulturi (te prema jezicima, književnosti i kulturi Bošnjaka, Srba i nacionalnih manjina u BiH)*. Odgojni i socijalizirajući ciljevi i sadržaji nastave hrvatskog jezika od šestog do devetog razreda insistiraju na razvijanju pozitivnih stavova, poštovanju i ljubavi prema hrvatskom jeziku kao bitnoj odrednici nacionalnog identiteta, kulture i tradicije Hrvata u Bosni i Hercegovini.

O univerzalnim vrijednostima govori se tek na nekoliko mjesta. U pojedinim odgojnim ciljevima navedeno je da bi nastava hrvatskog jezika trebala promicati razumijevanje i poštovanje drugih i drugačijih; razvijati ljubav prema svim narodima; razvijati poštovanje prema jezicima drugih naroda, kao i manjinskim jezicima u BiH, razvijati radoznalost za novim i nepoznatim, njegovati povoljan stav prema jezičnim raznolikostima; uočavati važnost dobrih međuljudskih odnosa; razvijati sigurnost u vlastito umijeće; razvijati sposobnost poštovanja tuđih stajališta i mišljenja, osvijestiti potrebu za poštovanjem stavova i mišljenja drugih.

U nastavnom planu i programu za osnovno obrazovanje i vaspitanje Republike Srpske za školski predmet Srpski jezik naglasak

je također stavljen na usvajanje znanja i vještina. Opšti ciljevi nastave srpskog jezika su da *učenici ovladaju osnovnim zakonitostima srpskog književnog jezika, osposobe se za samostalno čitanje i razumijevanje književnih i neknjiževnih tekstova u skladu sa uzrastom, upoznaju, dožive i tumače književna i druga umjetnička djela iz srpske i svjetske baštine, razviju sposobnost sporazumijevanja srpskim književnim jezikom u usmenoj i pisanoj formi u različitim situacijama, izgrađuju svijest o važnosti jezika i književnosti, razvijaju osjećaj za ljepotu, rodoljublje, pravednost i humanost.*

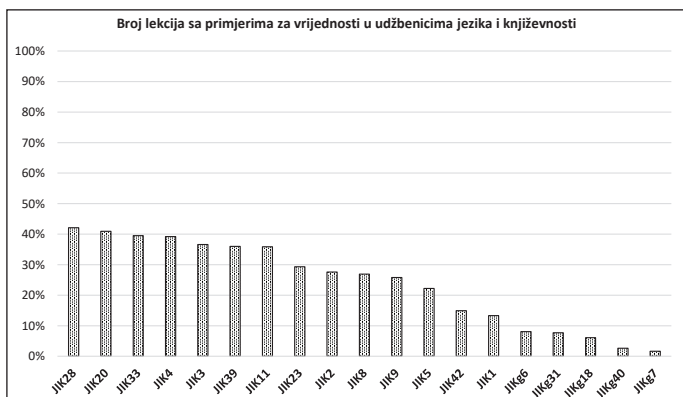
3.1.2 Sadržaji u funkciji afirmacije univerzalnih ljudskih vrijednosti

Za školski predmet Bosanski/Hrvatski/Srpski jezik i književnost od šestog do osmog/devetog razreda¹⁵ analizirano je ukupno 19 udžbenika, od toga 14 čitanki i 5 udžbenika gramatike. U 1055 analiziranih lekcija, sadržaji koji govore o temeljnim, individualnim i socijalnim vrijednostima i koji afirmiraju poštovanje ljudskih prava i osnovnih sloboda prepoznati su u 246 lekcija što je 23 % ukupnog broja analiziranih lekcija. Od toga, u 157 lekcija pronađeni su primjeri gdje se ovakvi sadržaji samo spominju (najčešće su tema književnih djela koja se obrađuju), dok se u 89 lekcija, što je 8 % ukupnog broja analiziranih lekcija, vrijednosti promoviraju, što upućuje na zaključak da afirmacija univerzalnih ljudskih vrijednosti nije uzeta kao polazna pozicija i cilj autora i autorica udžbenika bosanskog/hrvatskog/srpskog jezika i književnosti.

U četiri udžbenika (JIK28, JIK20, JIK33, JIK4), primjeri koji govore o vrijednostima (bilo da se vrijednosti samo spominju ili promoviraju) pronađeni su u 40 % lekcija (Graf 13).

Udžbenici u kojima se vrijednosti pojavljuju izuzetno rijetko, više indirektno i bez posebnog isticanja, udžbenici su gramatike JIKg6, JIKg31, JIKg18, JIKg40 i JIKg7.

¹⁵ Za nastavni plan i program na hrvatskom jeziku analizirani su udžbenici od šestog do osmog razreda zbog kasnijeg uvođenja devetogodišnjeg obrazovanja u osnovne škole koje rade po nastavnom planu i programu na hrvatskom jeziku.

Graf 13 Broj lekcija s primjerima za vrijednosti – bosanski/hrvatski/srpski jezik i književnost

Frekvencije primjera vezanih za vrijednosti pokazuju da se u udžbenicima jezika i književnosti najčešće promoviraju sloboda, život i odgovornost (Tabela 17).

Vrijednost	Frekvencija primjera
Sloboda (znanje, stvaralaštvo/umjetnost/kreativnost)	30
Život	28
Odgovornost	22
Solidarnost (humanost, altruizam)	18
Jednakost (ravnopravnost, pravednost/pravičnost)	17
Ljubav	12
Saradnja	8
Mir	7
UKUPNO	142

Tabela 17 Frekvencija primjera vrijednosti koje se promoviraju u analiziranim udžbenicima bosanskog/hrvatskog/srpskog jezika i književnosti

Primjeri koji slijede ilustriraju sadržaje u kojima se potiče na razvijanje i usvajanje univerzalnih ljudskih vrijednosti kao što su sloboda, jednakost, solidarnost, život, mir.

Interpretacija

Koje je preneseno značenje riječi Pjesnika iz ovog odlomka: “*Stavili su mi ovaj katanac na usta da mučim i mučeći da umrem!*”? ... Koju slobodu oduzimamo onome kome stavljamo “*katanac na usta*”? ...

Filozof Spinoza rekao je: “*U slobodnoj zemlji svima je dozvoljeno misliti što hoće i govoriti što misle.*” Protumačite njegove riječi. (Lekcija: Komedija – Feda Šehović, Priča kapetana Frana Porporelosa, JIK5)

Motivacija

Dječija prava! U Ujedinjenim narodima 29. i 30. septembra 1990. godine održan je Svjetski skup za zaštitu dječijih prava. Član 37. Konvencije o pravima djeteta kaže: “*Nijedno dijete ne smije biti podvrgnuto mučenju ili drugom okrutnom, nehumanom ili ponižavajućem postupku ili kazni.*” Znaš li neki slučaj kršenja dječijih prava u tvojoj okolini? ...

Interpretacija

Koliko je položaj dječaka Vanjke odredilo vrijeme u kojem je živio, a koliko su tome doprinijele porodične tragedije (gubitak majke i oca)? Razgovarajte o brizi društva o onima koji nisu dovoljno odrasli da se sami brinu o sebi...

Vanjkinu sudbinu, nažalost, dijelilo je još mnogo ruske djece Čehovjevog vremena. Saznajte gdje i kako danas žive djeca bez roditeljskog staranja – dakle, djeca čija je sudbina bliska Vanjkinjoj? Posjetite ih, razgovarajte s njima, budite im prijatelji! ...

Kreativni rad

Pročitajte još jednom odlomak u kojem je prikazan odnos gazde, gazdarice i pomoćnika prema dječaku Vanjki: “*A večeras su me tukli. Gazda me je izvukao za uši u dvorište i izdevetao kaišem zato, što sam njihao njihovo dijete u kolijevci i slučajno zaspao. A u nedjelju mi je gazdarica naredila da očistim haringu, a ja počeo s repa a ona uzela haringu pa mi njezinu glavu počela turat u lice. Pomoćnici mi se rugaju, šalju me u gostionicu po votku i naređuju, da kradem od gazde krastavice, a gazda tuče čim stigne. A jesti ne daju skoro ništa.*”

Kako biste okarakterizirali ovakvo ponašanje? Neka vam ovo bude motiv za razrednu raspravu o temi “*(Ne)poštovanje dječijih prava*”. (Lekcija: Pripovijetka – Anton Pavlovič Čehov, Vanjka, JIK5)

Interpretacija

Povedite u razredu malu raspravu o riječima jednog pjesnika: "Mislim da je dobrotu, duševnost, samilost prva ljudska vrlina." (Tin Ujević) Kako se mogu ove riječi povezati sa bajkom "Slavuj"? ...

Stvaralački rad

Napišite neki sastav u kome ćete ispričati kako ste nekome bili prijatelj i pomogli mu. (Lekcija: Hans Kristijan Andersen, Slavuj, JIK3)

I danas u svijetu ima primjera sličnih postupaka i odnosa prema pojedinim narodima ili rasama (npr. u Africi, u nas, ali i drugdje). Organizirajte u razredu raspravu o toj temi. O svemu što znaš izvijesti razred i izreci svoj sud, svoje stavove i opredjeljenja. (Lekcija: Ana Frank, Anina prva ljubav, JIK20)

Interpretacija

Na početku priče pisac nam daje sliku života jednog japanskog ribara... Nišoka kaže: "Nisam nikome učinio ništa nažao pa zašto bi me onda stranac htio ubiti?" Razgovarajte o njegovu pitanju...

Kreativni rad

Napišite ili nacrtajte antiratne poruke svijetu. Iskažite svoje stavove, mišljenja, napišite poruke za sva ratišta za koja ste saznali. Svoje poruke okačite na zidove učionice, školskog hodnika, na oglasne ploče u vašem mjestu. Pošaljite ih u neke dječije novine, a i u neke novine za odrasle, jer odrasli i vode ratove. (Lekcija: Roman – Karl Bruckner, Sadako hoće živjeti, JIK5)

U obliku kratkog pisma napiši svoje misli, asocijacije i poruke na temu "Osuđujem rat i ljude koji ga potiču." Komu biste mogli uputiti takvo pismo? Zašto? ... Ponovno pažljivo pročitaj ulomak, dio po dio. Sažeto zapiši tijek raspoloženja Nijemca, njegova proživljavanja i osjećaje. Protumači njegove osjećaje u slikama... – Zašto nam se neprestano ne govori da i vaše majke strahuju isto kao i naše i da nam je isti strah od smrti, isto umiranje, ista bol. Ako zbacimo ovo oružje, mogao bi mi isto tako biti brat... Iznesi svoje stavove (usmeno ili pismeno) o ratu, ubijanju, uništavanju... (Lekcija: Erich Maria Remarque, Na Zapadu ništa novo, JIK23)

3.1.3 Sadržaji u funkciji indoktrinacije

Analiza udžbenika iz bosanskog/hrvatskog/srpskog jezika i književnosti pokazala je da u udžbenicima dominiraju sadržaji koji ističu samo jedan (konstitutivni) narod i jezik, kulturu i tradiciju tog naroda, čime se drugi ignorišu i o njima se ne uči. Ovakvi sadržaji, koliko god da doprinose izgradnji nacionalnog identiteta

i ljubavi prema domovini (najčešće onoj koja se smatra “matičnom”), u konačnici ne podržavaju učenje o drugima, poštivanje slobode drugih ljudi, interkulturno razumijevanje, jednakost, odgovornost tj. onemogućavaju afirmaciju univerzalnih ljudskih vrijednosti.

Isticanje samo jednog naroda, jezika, kulture, tradicije

Primjeri koji slijede ilustriraju kako se u udžbenicima ističe samo jedan (konstitutivni) narod, što implicira da učenici o drugima i ne trebaju znati više kao i da su svi učenici kojima se autori obraćaju pripadnici upravo tog konstitutivnog naroda.

Tako u čitankama za bosanski, hrvatski i srpski jezik dominiraju ili se navode samo primjeri iz jedne (bošnjačke, hrvatske ili srpske) usmene književnosti, zanemaruje se postojanje i drugih usmenih tradicija i govori se isključivo o jednoj književnosti.

Lijepa Fata kune dragog

Slika 54 Primjer ilustrativnih sadržaja kojim se ističe tradicija samo jednog naroda – lekcija *Majka Fatu kroz tri gore viče* (JIK8)

Usmena¹ (narodna) književnost nastala na tlu BiH zabilježena je u raznolikim i raznovrsnim oblicima. Kao cjelina naša se usmena književnost može dijeliti na onu koja je oblikovana stihom, na jednoj, te onu u prozi, na drugoj strani.

Prvu skupinu čine:

- različite vrste lirске pjesme
- epsko – lirске pjesme(balade i romanse)
- epske pjesme.

Drugu skupinu čine:

- priče o životinjama
- bajke
- basne
- šaljive i druge priče
- anegdote
- poslovice

¹ Munib Maglajlić – Antologija bošnjačke usmene lirike

Slika 55 Primjer sadržaja u kojem se ističe samo jedan narod – lekcija
Usmena – narodna književnost (JIK2)

Najpoznatiji junak epskih narodnih pjesama koji čini stub bošnjačke epike je Đerzelez Alija... Pored njega čest junak u našim epskim pjesmama je Mujo Hrnjica i Mustajbeg Lički. (Lekcija: *Epske narodne pjesme, JIK2*)

O PJESNIKU... Muhamed Nerkesi Sarajlija... Neke Nerkesijeve pjesme pisane na turskom jeziku predstavljaju vrhunac bošnjačkog pjesništva na orijentalnim jezicima i tzv. divanske poezije uopće. (Lekcija: *Lirska pjesma, JIK5*)

Opera Hasanaginica nastala je prema najljepšoj bosanskohercegovačkoj/bošnjačkoj narodnoj baladi Hasanaginica. (Lekcija: *Balada, JIK5*)

Ili da uzmemo primjer čitanki za hrvatski jezik u kojima se podrazumijeva da su svi korisnici (kupci čitanke) kršćani i da slave kršćanske/katoličke praznike. Vjerske teme su u pravilu isključive, jednosmjerne, samo formalno i površno otvorene za druge vjere i nikada za ateizam. Ovakav pristup ostavlja sve druge učelnike izvan nastavnog procesa, jer oni na postavljene zadatke ne mogu odgovoriti.

Prouči i opiši kako kršćani proslavljaju trenutak Kristova rođenja. Kako se Kristovo rođenje obilježava tijekom religioznih obreda, a kako u obiteljskom okruženju? Potraži podatke i ukratko opiši kako svoje vjerske blagdane slave pripadnici drugih vjera? (Lekcija: *Sveta noć, Selma Lagerlöf, JIK20*)

Napiši sastavak na temu *Božićna noć*. (Lekcija: *Na Badnjak*, Ksaver Šandor Gjalski, JIK23)

Napiši sastav na temu *Čekamo Uskrs*. (Lekcija: *Zemlja čeka Uskrs*, Lucijan Korđić, JIK23)

Što je tvoj božićni san? ... Napiši jednu kratku molitvu za Božić. (Lekcija: *Božićni san*, Ivan Tolj, JIK23)

Napiši sastav na temu *Palio sam svijeću na Blagdan svih svetih*. (Lekcija: *Palim svijeću*, Ivan Tolj, JIK23)

Na satu vjeronauka često spominjete Bibliju. Što je Biblija? (Lekcija: *Evangelje po Luki*, JIK23)

Kao i u udžbenicima za druge predmete za nastavni plan i program na hrvatskom jeziku, ni u ovim udžbenicima nije propušteno isticanje susjedne zemlje Hrvatske i poticanje domoljublja prema Hrvatskoj.

Promatrajući razglednice, zamisli se u posjetu drevnom hrvatskom stolnom gradu Kninu. Napiši po vlastitom izboru jedan tekst: a) putopis, b) novinsko izvješće, c) priču, ili d) pjesmu. (Lekcija: *Krikom uzvodno*, Nikola Pulić, JIK20)

Koje slike s našega Jadrana pisac navodi kao kontrast toj nepomičnoj ljepoti. (Lekcija: *Na južnom moru*, Joža Horvat, JIK20)

“Kud god idem sa mnom je Hrvatska” – Protumači uvodnu misao

Ni brda nisu,

ni doline, ni rijeke, ni more.

ni oblaci nisu,

ni kiša, ni snijeg nije

moja Hrvatska.

Jer Hrvatska nije zemlja, kamen, voda,

Hrvatska je riječ koju naučih od majke

i ono u riječi mnogo dublje od riječi;

i ono dublje s Hrvatskom me veže,

s Hrvatskom Hrvata,

s patnjama njenima sa smijehom i nadom,

s ljudima me veže,

te ja kao Hrvat brat sam sviju ljudi,

i kud god idem sa mnom je Hrvatska!

Koje domoljubne i rodoljubne osjećaje pjesnik izražava u pjesmi?

Pjesma odlično zvuči. (Lekcija: *Drago Ivanišević, Hrvatska*, JIK23)

U udžbenicima za srpski jezik i književnost također je primjetno isticanje samo jednog, srpskog, naroda i jezika kao i dominacija sadržaja i autora koji dolaze iz srpske tradicije i književnosti.

Tako, naprimjer, u udžbeniku JIK39 dominiraju primjeri iz srpske usmene književnosti dok se usmene tradicije Bošnjaka i Hrvata skoro i ne spominju. S obzirom na odabrane tekstove, na pitanja koja su vrlo često sugestivna, na odsustvo zadataka iza određenih nastavnih jedinica, može se zaključiti da su autori svjesno promovirali jednu kulturu, a zanemarivali postojanje drugih.

Autori udžbenika ne bježe ni od uvođenja političkog govora u udžbenik o jeziku kao ni od insinuiranja i redukcije, čime se jačaju postojeći stereotipi. Tako govoreći o istočnohercegovačkom dijalektu, autori kažu da je njemu pripadalo cijelo srpsko stanovništvo "bivše BiH". Dakle, negira se postojanje države. Nadalje, u tekstu se insinuiira da je dubrovačka književna tradicija zapravo srpska.

Također, kaže se da je Povelja Kulina bana napisana "na čistom srpskom narodnom jeziku", što nije tačno i ignoriše se činjenica da je to i bosanski srednjovjekovni spomenik. Kaže se da je u srednjem vijeku bilo "dosta i Srba koji su bili katoličke vjere", a onda se spominje književnost Dubrovnika i Dalmacije, čime se insinuiira da je i ta književnost srpska. Ohrabruje se stereotipni prikaz balkanskog tla kao praiskonskog srpskog tla.

Каква је улога гласа међу другим језичким јединицама? То ћемо показати на примјеру стихова пјесме "Прољетне терцине" познатог српског пјесника Алексе Шантића (*Лекција: Glasovi srpskog jezika, JIKg31*)

Биљешка о писцу – Скендер Куленовић (1910–1978) је рођен у Босанском Петровцу. Писао је пјесме, приповијетке, драме и есеје. Његово име у поезији познато је, прије свега, по поеми Стојанка-мајка Кнеžопољка, потресној слици страдања српског народа на Козари за вријеме Другог свјетског рата... (*Лекција: Stojanka – majka Knežopoljka, Skender Kulenović, JIK42*)

Вук је, како је сам наводио, источнохерцеговачки дијалекат изабрао за основицу српског књижевног језика из више разлога: 1) зато што је источнохерцеговачки дијалекат најраспрострањенији штокавски дијалекат. Захвата сву источну Херцеговину, Дубровачко приморје, сјеверозападну половину Црне Горе, југоисточну Босну и босанско Подриње до Саве, (уосталом, ту спада цијело српско становништво бивше БИХ), југозападну и западну Србију, а у Хрватској највећи дио Баније, Кордуна, Лике, Славоније и Жумберак ... 3) зато што је на том дијалекту написана и дубровачка књижевност као најзначајнија књижевност, уз народну у том и претходним временима. (*Лекција: Štokavski dijalekti i norma srpskog književnog jezika, JIKg40*)

*“Славонско подунавски пук беше отишао на војну, после смотре у Печују као пребијено псето, понизан и тих”. Сигурно наслућујеш сву тежину положаја српског народа под туђином. Претходна слика, која говори о положају славонско-подунавског пука, не оставља те равнодушном. Можеш ли објаснити зашто? (*Лекција: Seobe (odlomak), Miloš Crnjanski, JIK42*)*

Također, vidljiva je i nekonzistentnost u predstavljanju autora. Tako u udžbeniku JIK5 bilješke o piscu sadrže vrlo zanimljivu karakteristiku – svi bošnjački pisci su istovremeno i bosanskohercegovački, a srpski i hrvatski iz Bosne i Hercegovine skoro nikako bosanskohercegovački (Slika 56). Sličan primjer može se naći i u JIK39 gdje je Mehmedalija Mak Dizdar predstavljen kao bosanskohercegovački pisac, ali nijedan pisac srpske nacionalnosti porijeklom iz BiH nije bosanskohercegovački. Ili primjer udžbenika JIK42 gdje se biografijama srpskih pisaca daje znatno veći prostor, ponekad se koriste s ciljem glorifikacije/mistifikacije autora, dok se za ostale autore šturo navode biografski podaci, a često se ne stavlja ni slika pisca.

O PJESNIKU...

Mehmedalija Mak Dizdar (1917–1971) jedan je od najvećih bosanskohercegovačkih i bošnjačkih pjesnika. Objavio je više pjesničkih knjiga (*Vidovopoljska noć*, *Plivačica*, *Okrutnosti kruga*, *Koljena za Madonu*, *Minijature...*), a njegova zbirka poezije *Kameni spavač* svrstava se među najznačajnije bosanskohercegovačke pjesničke tvorevine 20. stoljeća. Sastavio je i poznatu antologiju *Stari bosanski tekstovi*. Tragom baš ovih "starih bosanskih tekstova", pjesnik je u svojoj pjesničkoj zbirci *Kameni spavač* velika a jednostavna pitanja o svojoj domovini zaodjenu ljepotom starog (arhaičnog) jezika, i tako probudio njegovu izvornu, tajanstvenu snagu.

O PJESNIKU...

Hamza Humo (1895–1970) rođen je u Mostaru, za koji je inače čvrsto vezano njegovo cjelokupno književno djelo. Jedan je od najznačajnijih bosanskohercegovačkih / bošnjačkih liričara, posebno u periodu između dva svjetska rata, kad i nastaju njegova najznačajnija djela. Napisao je zbirke poezije *Nutarnji život*, *Grad rima i ritmova*, *Sa ploča istočnih*, pripovijetke *Strasti*, *Pod žrvnjem vremena*, *Slučaj Raba slikara*, *Ljubav na periferiji* itd., kao i posebno važan roman *Grozdanin kikut...*

O ПЈЕСНИКУ...

Војислав Илић (1862–1894) рођен је у Београду, у Србији. Његов отац и браћа, такођер, били су пјесници. За вријеме кратког живота написао је велико пјесничко дјело. Са шеснаест је година написао прве стихове. Неке од његових пјесама су: *Јесен*, *Зимско јујиро*, *Грм*, *Вече*, *Увее цвети*, *Госпођици Н* и др.

O PJESNIKU...

Miroslav Antić (1932–1986) rođen je u Kikindi, u Srbiji, a živio je i radio u Novom Sadu. Osim pisanjem, bavio se i slikarstvom, novinarstvom i filmom. Pisao je podjednako za djecu i odrasle. *Prvenstveno je pjesnik*. Za djecu je napisao: *Plavi čuperak*, *Horoskop* (pjesme u prozi napisane za sina Vuka pred njegov polazak u osnovnu školu), *Prva ljubav*, *Garavi sokak...*

Slika 56 Primjer nekonzistentnosti u predstavljanju pisaca i pjesnika (JIK5)

Jezik i nacija

Autori i autorice pojedinih udžbenika, kao što su JIKg18 i JIKg40, nisu željeli izbjeći uvođenje jezika u kontekst nacije. Tako je na samom početku udžbenika JIKg18, u nekoj vrsti predgovora, istaknuta važnost jezika ne kao sredstva komunikacije već sred-

stva identitetskog prepoznavanja. I sam naziv udžbenika “Moj hrvatski” sugerirše neku vrstu ekskluziviteta; hrvatski jezik je jezik samo onih koji pripadaju i istoj naciji. Ovim se jačaju stereotipi o jeziku kao usko vezanom za pojam nacionalne pripadnosti.

“Po jeziku se narod poznaje”, stara je izreka Petra Preradovića. Budi i ti prepoznat/a po svomu jeziku koji ćeš učiti i naučiti. Za sve što želiš izreći, bilo radost ili tugu, ispričati dobar vic i raspoložiti svoje prijatelje, koristit ćeš se svojim maternjim jezikom. Ne dozvoli da nepoznavanje pravila tvoga jezika ostavi pogrešan dojam o tebi. Onoliko smo dobri, koliko dobro govoriti znamo. (JIKg18)

Otvorenu ideološku intenciju da kroz priču o jeziku govore o naciji, autori udžbenika JIKg40 sprovode i u lekciji o pisanju velikog slova tako što ne navode nijednu instituciju BiH, već samo imena institucija, ulica, historijskih događaja vezanih za Republiku Srpsku ili za Srbiju.

Istim principom vodili su se i autori udžbenika gramatike za hrvatski i bosanski jezik (JIKg18 i JIKg6), tako da učenici upotrebu velikog početnog slova u pisanju imena gradova, ulica, institucija uče samo na primjerima iz Hrvatske odnosno Federacije BiH.

Stanujem u istoj ulici u kojoj je i **Društvo pisaca Bosne i Hercegovine**. Moja nastavnica je član **Udruženja likovnih umjetnika**. I ove godine je **Crveni polumjesec** raspisao konkurs za najbolji literarni rad. Nadam se uspjehu jer sam već osvojila jednu nagradu na takmičenju koje je organizirao **Crveni križ**. Učenici nižih razreda **Osnovne škole „Musa Ćazim Ćatić”** u Sarajevu posjetili su **Tvornicu duhana Sarajevo**. Učenici petih razreda bili su na ekskurziji u Mostaru i posjetili **Tvornicu keksa i vafla „Lasta”** u Čapljini. U isto vrijeme učenici osmih razreda su bili u Tuzli i bili su gosti u **Rudniku soli Tušanj**. Svi znamo da **Druga gimnazija u Sarajevu** ima najbolje matematičare. S njima saraduju i matematičari **Gimnazije „Meša Selimović”** iz Tuzle. Izložbe koje organizira **Zemaljski muzej u Sarajevu** posjeti došta učenika. Moja rodica prisustvuje sličnim izložbama koje organizira **Univerzitetska biblioteka u Tuzli**. Svake godine učestvujem na **Festivalu za mlade u Bosanskom kulturnom centru**. Moj brat ne propušta **Dubrovačke ljetne igre** i **Festival malih i eksperimentalnih scena** u Sarajevu. Zanimljivo je da su uvijek prisutni skupu **Slovo o Gorčinu u Stocu**. Znam da oni ponekad prisustvuju i **Naučnom skupu o Mehmed-begu Kapetanoviću Ljubušaku**. Historija je predmet koji obogaćuje. Zašto? Zato što mi pruža niz informacija o **Berlinskom kongresu**, **Versajskom ugovoru**, **Londonskom paktu**, **Atlantskom paktu** i mnogim drugim historijskim događajima.

Slika 57 Isječak iz lekcije *Pravopis* (JIKg7)

Ovim se samo doprinosi politici podjela i od udžbenika koji bi morali biti usklađeni sa zakonom definisanim ciljevima obrazovanja prave se još jedne u nizu knjiga koje će kroz školske časove produbiti nerazumijevanje i netoleranciju, a rezultirati uskogrudim shvatanjem jezika kao nacionalne identifikacije, a ne kao sredstva koje služi za sporazumijevanje.

Kao primjeri se koriste uglavnom imena gradova iz FBiH.

Velikom početnim slovom pišu se svi članovi imena naseljenih mjesta (gradova, čaršija, gradskih četvrti – većih dijelova grada, sela, zaselaka)... Mostar, Banja Luka, Dvor na Uni, Gornji Vakuf, Bosanski Novi, Han-Pijesak, Biograd na Moru... Dijelovi gradova (naselja): Stupine (u Tuzli), Sedrenik (u Sarajevu), Miladije (u Tuzli), Aerodromsko Naselje (u Sarajevu), Bašćaršija (u Sarajevu), Šiški Brod (u Tuzli)... Sela i zaseoci: Bosansko Petrovo Selo, Gornje Petrovice, Memići, Bulatovci... (*Lekcija: Veliko slovo u jednočlanim i višočlanim imenima, JIKg6*)

Kako upotrebljavati priloge gdje, kuda i kamo? Kamo putuješ – u koje mjesto? Sarajevo. Kuda putuješ – kojim pravcem? Autobusom od Tuzle do Sarajeva... Kamo si pošao? U Mostar. (*Lekcija: Mjesne (lokalne) rečenice, JIKg7*)

Kao primjeri se koriste uglavnom gradovi, mjesta, ulice iz Hrvatske.

Promotri u uvodnom tekstu kako se pišu imena ulica, trgova i dijelova naselja. Obišli su Gornji grad, Maksimir, Trešnjevku i Novi Zagreb... Neizostavna je bila šetnja najduljom ulicom Ilicom. Prošetali su Ulicom kardinala Franje Kuharića. U njihovom gradu je Ulica kralja Tomislava najuredenija... Kakvo bi to razgledanje Zagreba bilo, a da se ne vidi Trg bana Josipa Jelačića, Trg kralja Tomislava i Trg svetog Marka. (*Lekcija: Veliko početno slovo u imenima pokrajina i krajeva, dijelova naselja, trgova i ulica, JIKg18*)

... Kiseljak je prepoznatljiv i po velikom broju odličnih učenika. Oni sa svojim razrednicima redovito obilaze gradove u Bosni i Hercegovini i Republici Hrvatskoj. Prošle godine su posjetili Zagreb i Rijeku. Obišli su Gornji Grad, Maksimir, Trešnjevku i Novi Zagreb. Kakvo bi to razgledanje Zagreba bilo, a da se ne vidi Trg bana Josipa Jeličića, Trg Kralja Tomislava i Trg svetog Marka. Obišli su oni i Hrvatsko zagorje, Gorski kotar, Hrvatsko primorje, Dalmaciju, Slavoniju... (*Lekcija: Veliko početno slovo u imenima pokrajina i krajeva, dijelova naselja, trgova i ulica, JIKg18*)

Kao primjeri se koriste uglavnom gradovi, mjesta, ulice iz Republike Srpske i Srbije

Lična imena i prezimena (Vuk Stefanović Karadžić, Nikola Tesla, Ivo Andrić, Petar Petrović, Jovan Marković...)... Prva riječ piše se velikim početnim slovom i u višečlanim nazivima preduzeća, škola, fakulteta, raznih ustanova, udruženja, organizacija, skupova, takmičenja i praznika (... Osnovna škola "Petar Kočić"... Filozofski fakultet u Srpskom Sarajevu, Akademija nauka i umjetnosti Republike Srpske, Srpska akademija nauka i umetnosti, Košarkaški klub "Partizan" Narodna biblioteka Srbije ...)... Ulica srpskih vladara. Prvomajska ulica. Ulica Branka Radičevića, Ulica Nemanjina, Kosovska bitka, Prvi srpski ustanak... (Lekcija: *Upotreba velikog slova, JIKg40*)

Podnošenje žrtve za više ciljeve, narod, domovinu

Kao u udžbenicima historije i vjeronauka, i u udžbenicima jezika i književnosti se ne problematiziraju neki od uvriježenih stereotipa kao što su žrtvovanje naroda za slobodu, veličina tragedije samo jednog naroda, epski kodeksi i sl. Zanimaraju se individualne slobode, odgovornost (lična i kolektivna), solidarnost i mir. Imputira se stav da se domovina mora voljeti i braniti te se glorificira stradanje u ime nacije i vjere, što ilustriraju i primjeri navedeni u nastavku.

Šta čovjek može uraditi za svoju domovinu? Kako se voli, a kako brani domovinu?... (Lekcija: *Rodoljubiva/patriotska pjesma – Moj dom, Silvije Strahimir Kranjčević, JIK11*)

ОТАЏБИНА

И овај камен земље Србије,
Што, претећ' сунцу, дере кроз облак,
Суморног чела мрачним борама
О вековечности прича далекој.
Показујући немом мимиком
Образа свога бразде дубоке.
Векова тавних то су трагови –
Те црне боре, мрачне пећине;
А камен овај, к'о пирамида
Што се из праха диже у небо,
Костију кршних то је гомила.
Што су у борби против душмана
Дедови твоји вољно слагали,

Лепећи крвљу срца рођеног
 Мишица својих кости сломљене, –
 Да унуцима спреме бусију,
 Оклен ће некад смело, презирућ'
 Душмана чекат' чете грабљиве.
 И само дотле, до тог камена.
 До тог бедема –
 Ногом ћеш ступит', можда, поганом
 Дрзнеш ли даље?... Чућеш громове
 Како тишину земље слободне
 Са грмљавином страшном кидају;
 Разумећеш их срцем страшљивим
 Шта ти са смелим гласом говоре,
 Па ћеш о стења тврдом камену
 Бријане главе теме ћелаво
 У заносноме страху лупати...
 Ал' један израз, једну мисао
 Чућеш у борбе страшној ломљави;
 "Отаџбина је ово Србина!..."
 Бура Јакшић (ЈИК42)

Интерпретација... У четвртој строфи увјери се како Црногорци подносе мучења. У чему је величина (вриједност) њиховог држања? "Али не писну Црногорчад млада, Нити писну, нити зуби шкрину..." (Лекција: *Smrt Smail-age Čengića (odlomak)*, *Ivan Mažuranić*, ЈИК42)

Како си ти доживио жртвовање младе Гојковице? ... Значи ли њено жртвовање смрт, или побједу над смрћу? Образложи свој одговор. Знаш ли још примјера када су се људи жртвовали за остварење великих дјела? Такви људи и послје смрти остају са нама. (Лекција: *Zidanje Skadra, Epska narodna pjesma*, ЈИК42)

О другима

У анализираним удџбеницима језика и књижевности рјетки су примјери садржаја који говоре о језичкој и књижевној традицији других народа који живе у Босни и Херцеговини, као што су Роми и Јевреји, тако да се о афирмацији pluralizma као квалитета готово и не може говорити. Тако на примјер лекција носи назив *О култури и традицији Рома и Јевреја*, али у лекцији нема ниједне реченице која се односи на Јевреје или се јеврејска књижевност не представља књижевним, него културолошким текстом о облачењу и кићењу јеврејских дјевојака.

*Djevojačka nošnja
sefardskih Jevreja.*

NEPOZNATE RIJEČI

ŠALVARE - dio tradicionalne
muške narodne nošnje
BEZ - vrsta platna
SRMA - srebrna nit

KAKO SU SE NEKADA OBLAČILE I KITILE JEVREJSKE DJEVOJKE U BOSNI

Kao djevojke imale smo dva do tri para šalvara. Ljeti smo nosile šalvare od cvjetnog čita, tkanine od vune zvane miliflor s malim cvjetićima, a zimi su se nosile šalvare od tamnije tkanine.

Ono što je uljepšavalo cijelu nošnju bila je bez sumnje bijela bezna košulja, naprijed otvorena u vidu jednog velikog slova V.

Za toplije odijevanje nosio se nad svim haljinama jedan kaputić od svile ili od obojene vune, dosta kratak, podstavljen vunom i pamukom i vezen rukom...

Nakit djevojke nisu nosile. Jedino što ih je ukrašavalo bila je tabaka koja je istovremeno bila i nakit, ali i miraz koje su one nosile na sebi.

Tabaka je bila ogrlica, kako je danas nazivamo, a umjesto dragih kamenova, čipkastih okovratnika ili bisera one su nosile vrijedne zlatne dukate, najvećim dijelom optočene srmom.

Sada dolaze pletenice. Neke su ih plele s mnogo brige i ljupkosti. Najveći je dio djevojaka pleo svoju kosu u dvije pletenice, a plele su se i tanke vitice, sve do njih devet i one su se nazivale "riblje kosti", a koja nije imala dugu kosu, zadovoljavala se lažnom kosom. Na vrhu svake pletenice stavljala se kičanka boje kose. Na glavi niski okrugli fesić isto tako ukrašen malom kičankom od finih bisera, staroga novca ili koralja - to je čuvalo od uroka, zla oka.

Kada bi nastupilo proljeće i ljeto, neke bi još ljepše ukrašavale glavu.

Noga se obuvala na najelegantniji način. Majušnost noge igrala je veliku ulogu.

Za praznike oblačile su se cipele ukrašene srmom i bijele čarape od pamuka i obojene vune koje se nisu plaćale u paru nego po komadu.

Laura PAPO BOHORETA

ZADATAK

Šta o životu, vremenu i običajima saznajete iz ovog teksta?

Čime su se to "još ljepše" djevojke kitile u proljeće i ljeto?

Pokušajte zamisliti.

Šta od njihove odjeće i nakita, danas nalazimo u narodnoj nošnji.

Slika 58 Primjer pojednostavljenih i reduciranih prikaza – lekcija *O kulturi i tradiciji Roma i Jevreja* (JIK1)

Život, kultura i tradicija Roma predstavlja se pojednostavljeno, romantičarski i stereotipno, tako da učenici iz udžbenika mogu da nauče kako romski narod samo želi da putuje, svira, uživa u životnim zadovoljstvima te kako je *romska kultura skup elemenata zemalja kroz koje su Romi prolazili*.

Romska kultura je skup elemenata zemalja kroz koje su Romi prolazili. Oni su dobri nosioci zanatske kulture. Oni su izuzetni poznavaoi lje-

kovitog bilja, narodne medicine i veterine. Mnogi uspješni muzičari i umjetnici. Posebno mjesto zauzima Muharem Serbezovski. Život Roma ispunjen je različitim narodnim vjеровanjima, pričama, legendama, pjesmama. Njihova tradicija je obavijena tajnama. Oni su vječiti sanjari i litalice. (Lekcija: *Romska književnost, JIK2*)

Vještina sviraња različitih instrumenata postala je jedno od prepoznatljivih obilježja romskog naroda. Koje instrumente Romi najradije sviraju? ... Romi su međusobno veoma složni i nikada nisu vodili osvajački rat. Zajednice Roma bирају свога kneza koji о њима брине... Које је обилежје ромског начина живота препознатљиво на ромској застави? (Lekcija: *Romska pjesma, JIK5*)

SNOVI TRI MALA ROMA

Sastala se jednom pored noćne vatre tri romska dječaka i dogovorila da svaki ispriča san pa čiji san bude najljepši toga će se cijele godine pitati i sve će biti kako on kaže. Prvi dječak reče:

– Sinoć sam sanjao da je majka umijesila hljeb lijep kao sunce. Koliko god smo ga jeli, uvijek je ponovo bio čitav i kao sunce okrugao.

– Lijepo si sanjao, ali moj san je ljepši – reče drugi dječak i ispriča šta je usnio:

– Sanjao sam da spavam ispod trešnje i da mi je trešnja rekla da odsiječem najdeblju granu i od nje napravim violinu i gudalo. Kad sam napravio violinu i gudalo, Mjesec je na njoj zategnuo zrake onajmjesto žica, a pauk je u gudalo utkao niti od srebrne paučine. Violina je sama od sebe svirala u mojim rukama.

– Tvoj san je doista ljepši – rekao je prvi dječak.

Tad treći mali Rom ispriča svoj san.

– Moj otac i mati, ja, moje dvije sestre i ja krenuli smo na dalek put do mjesta u kojem se dijelila sreća i zadovoljstvo u srcu. Prošlo je pola noći. Do tog je mjesta imalo još puno da se ide. Bili smo umorni i noge su nas sve manje slušale. Puhnuo je vjetar i donio ništašanje konja. Moja najmlađa sestra pljesnula je tri puta rukama i rekla: *Dobra naša vila čarobnice, pretvori nas u konje i daj da smo brži od vjetra. Ne daj da ostanemo bez sreće i praznog srca.* Vila nas je u konje pretvorila. Samo što je dan svanuo, bili smo na mjestu na kojem se sreća dijelila i srce zadovoljstvom punilo.

– Tvoja će se riječ slušati – rekla su dva mala Roma trećem malom Romu.

Zeljčir HASIĆ

RAZGOVARAJMO O PRIČI

Ljudi obično sanjaju ono što priželjkuju. U snu im se događa ono o čemu u stvarnosti maštaju, što je u stvarnom životu nemoguće.

1. Šta o prvom romskom dječaku govori njegov san?
2. Šta nam govori san drugog dječaka? Šta bi on volio biti?
3. Zašto su dva dječaka rekla da je najljepši san trećeg dječaka? Mislite li i vi isto? Šta nam kaže san o trećem dječaku?

Vila nas je u konje pretvorila.

Slika 59 Primjer pojednostavljenih i reduciranih prikaza – lekcija *O kulturi i tradiciji Roma i Jevreja* (JIK1)

Ograničavanjem afirmacije univerzalnih vrijednosti autori udžbenike za jezik i književnost pretvaraju u zbirke tekstova koje će učenike više upućivati u nacionalnu ideologiju i formalne osobine teksta, a manje u bogata i raznolika značenja književnosti.

O čemu se ne govori

Teme kao što su tradicija, patrijarhat, nasilje, represija, nejednakost i nepravda rijetko se problematiziraju i kontekstualiziraju, pristupa im se površno, izbjegava se rasprava i samim tim se ignorišu, čime se uskraćuje mogućnost afirmacije vrijednosti kao što su jednakost i sloboda. Tako da, kada govorimo o sadržajima udžbenika, nije važno samo ono o čemu se govori nego i ono što se propušta osvijestiti i o čemu se izbjegava govoriti. Primjeri koji slijede to jako dobro ilustriraju.

MANDA: Da j' živ Makica, i Jole bi bije drugačiji! **Bije bi ponositiji jer bi ima sina...** Ovako se zapuštije, ni brige ga za ništa... samo da mu je rakije i vina... (*Lekcija: Mečava, Pero Budak, JIK20*)

Također možemo vidjeti prikaz majke koja je neravnopravna, podređena mužu kojeg zove gospodarom, ali se to u interpretaciji nigdje ne spominje niti problematizira. Njen pristanak na takav odnos i podržavanje muža se, s druge strane, ocjenjuje kao plemenitost.

POSLEDNJIH DESET DUKATA ... Daj sve! – reče on. – Posljednjih deset dukata! – reče ona. Ali to ne beše više glas, ni šapat, već nešto nalik na ropac. On skopa one novce i upravo istrča iz sobe... – Mitre, brate, **gospodaru moj**, šta si to naumio? ... – Idi, Marice, ostavi me... Ja sam propao! – Kako si propao, gospodaru, bog s tobom! Što govoriš tako! ... – Velim: da Bog poživi tebe i onu našu dečicu! Nije nas hranila ni kuća, ni livada. Nego ti, **hranitelju naš!** ...

INTERPRETACIJA ... Istakni osnovne misli iz dijaloga između dječakove majke i njegova oca. Po kojim očevim riječima zaključuješ da je on potpuno skršen? Kako **majka svojom snagom i svojom plemenitošću** djeluje na oca? Zbog čega ona svjesno umanjuje težinu njegova gubitka? (*Lekcija: Posljednjih deset dukata, Laza Lazarević, JIK20*)

Ili, pak, kako se u interpretaciji epske narodne pjesme u kojoj dva muškarca pregovaraju oko djevojke ignoriše temeljno pitanje – kako o djevojčinoj sudbini mogu odlučivati dva muškarca, a da se nju ništa ne pita. Od učenika se uopće ne traži da sadržaj pjesme povežu s današnjim društvom, životom.

... Kad to čuo Alija devere, ter on uze popjevati junak, pripijeva vjericu svoju, i ostale sve svoje nevolje. To ga začu dragi pobratime, on je njemu triput govorio: “*Je l' istina, Alija devere. Je l' istina što ti popijevaš? Ako li to istina ne bude, nej se junak nanositi glave.*” A govori Alija devere: “*Ah, bogami, dragi pobratime. Ako ovo istina ne bude, na dar tebi glava i djevojka.*” Kadar ga je pobro razumio, i **on njemu darova djevojku...** INTERPRETACIJA PJESME: ... Inače, u epskim pjesmama se vrlo rijetko nalaze ženski likovi kao nosioci radnje. Sve je to pjesmi dalo posebnu ljepotu i zanimljivost, učinilo je drukčijom od ostalih epskih pjesama. Način razvoja događaja ostao je isti kao i u drugim pjesmama, također su ista i stilska izražajna sredstva. ... 5. Alijina vjerenica nije u pjesmi opisana, ali, se iz pjesme može naslutiti da je veoma lijepa. Objasnite po čemu se to može zaključiti... (Lekcija: *Alija opet zadobi zaprošenu djevojku, JIK1*)

Ili primjer pogrešnog tumačenja gdje autorice (namjerno) ne žele otvoriti temu seksualnosti i sazrijevanja, već imputiraju da pripovijetka govori o *tuzi* i *usamljenosti*.

“*Rustem vidi debelu pletenicu nečiju kako maše i lupka po punim, za-tegnutim leđima, sjeća se, to je Harija jedanput prošla ispod njegovog pendžera i baš tako je mahmula glavom pa joj se zatresle pletenice, zatim ugleda Lejline kao višnja tamne usne, raširene, a između njih se kikoću zubi, pojavi se kao u snu nečije jedanput ugledano koljeno, i Rustem juri ko mahnit, čini mu se da će od jurnjave te slike oživiti, sastaviti se, sad će, na, pred njim iskrsnuti žena...*”... Kako se pokušava osloboditi nagomilanoj osjećaja tuge i usamljenosti? (Lekcija: *Prvi nemiri, JIK20*)

Nadalje, potvrđuju se rodni stereotipi i ne dovode se u pitanje stara, tradicionalna “narodna uvjerenja”, što ilustrira i sljedeći primjer. Autori udžbenika vrijednosti narodne pjesme u kojoj djevojka gleda “preda se” smatraju jednim od segmenata lijepog ponašanja koji vrijedi isključivo za žene. U odlomku, književni likovi o ženama govore brojne stereotipe, navode brojne moguće kazne, a u interpretaciji se to niti ne spominje.

СРПСКА ДЈЕВОЈКА ... Све ђевојке к небу погледаше, ал' не гледа Милица ђевојка, већ преда се у зелену траву. Вевојке јој тихо говорише: "Ој Милице, наша другарице, ил' си луда, ил' одвише мудра, те све гледаш у зелену траву, а не гледаш с нама у облаке, ђе се муње вију по облаку?" Ал' говори Милица ђевојка: "Нит сам луда, нит' одвише мудра, нит' сам вила – да збијам облаке, већ ђевојка – да гледам преда се." Протумачи, усвој, обнови – У народу се одувијек цијенило лијепо понашање, посебно понашање дјевојака. Однос према старијима, вредноћа, уредност и осјећајност били су увијек изложени будном оку старијих и знатижељнијих. (*Lekcija: Srpska djevojka – narodna lirski pjesma, JIK28*)

СВАЂА (одломци) ... Вуксан псује све по ешску и свом тасту, каже да је сваки пунац говно од говна кад се може тако држати и такав нечовјек бити. "Мало му је што сам му узео кћер коју нико на свијету не би ни погледао, која би остала усићелица вавијек вјекова, сеоска млатислама, поштрдилица и нероткиња. Не би је нико други погледао ни да је нашао крај пута." ... "Треба сваку жену тући и јутром и увече, чим обуче котулу, док се ђаво у њој не смири и не цркне!" виче Госпава, као да је заборавила да је и сама женско... Као да је мушко, јер мушким језиком говори, мушким срцем расуђује... I. Када на крају пјесме сазнаше да отац хоће кћер да казни најтежом казном а да не да бан Страхињић, цикну Вуксан као да му је чопор вукова ушао у шталу. "Кукавица, није он човјек него јадо, што јој главу не одсијече, треба свако женско коњма на репове, а што више чичи – знај да више лаже. Што је не баци у безданицу или пред стране да је развуку." ... Интерпретација: ... Шта је тема ове приповијетке? О каквој свађи је ријеч? Где и због чега је дошло до ње? Ко су учесници у свађи? ... Објасни симболику бадњака у српској народној традицији! (*Lekcija: Svada – Radoslav Bratić, JIK39*)

Na isti način izbjegava se govoriti o nasilju u porodici i nasilju nad djecom, kao što se može vidjeti na primjeru interpretacije priče Vjenceslava Novaka *Iz velegradskog podzemlja* (JIK20) ili Čehovljevog *Vanjke*, gdje se analizom đaci ne dovode do prepoznavanja i imenovanja problema (JIK4, JIKg6) i nasilje se javlja kao skoro "prirodno".

Vanjka (Odlomak) ... Kalfe mi se rugaju, šalju me u krčmu po rakiju i traže da za njih kradem od gazde kisele krastavce, a gazda me tuče čim stigne. A jelo je nikakvo. Ujutru mi daju hljeba, za ručak kašu, a za večeru opet hljeba, a čorbu ili čaj – to gazda i gazdarica žderu sami. Spavati moram u predsoblju, a kad njihov deran plače, ne mogu nikako zaspati, već ga moram ljuljati. Dragi djede, tako ti boga, uzmi me natrag kući na

selo jer ne mogu više izdržati... klanjam ti se do zemljice crne, moliću boga za tebe do smrti, uzmi me odavde, inače ću umrijeti...! ... (Pitanja za interpretaciju) Je li Vanjka svoje probleme riješio ili nije?... Sigurno je na kraju čitanja ove pripovijetke umjesto slatkog sna tebe obuzela tuga. Zbog čega? – Možeš organizirati debate i na taj način iskristalizirati svoje stavove. (Lekcija: Antun Pavlovič Čehov, Vanjka, JIK4)

Isto tako, u interpretaciji narodne epske pjesme *Uroš i Mrnjavčevići* (JIK39) ne spominje se nesloga i spremnost najbližih rođaka da jedan drugom čine зло, niti se dovode u pitanje njihovi stavovi. Ne objašnjava se kontekst epskih pjesama ni uslovi u kojima su nastajale pa se stiče dojam da ih autori čitanke tumače kao nacionalne simbole kojim se učvršćuju tradicija i vjera u mitološke slike o naciji.

Задаци за самосталан рад

Самостално анализирај народну епску пјесму **Урош и Мрњавчевићи**. Пронађи у пјесми: баладична обиљежја, моралне вриједности епске пјесме, стилска обиљежја.

Како се данас каже умјесто: **братијенац ђеца, Србљи, виђети, изљегоше, ћерати**? Нађи и остале некњижевне облике.

Пјесник вели: „*пише књигу и шиље чауша*“. Са којим је значењем овдје употријебљена ријеч **књига**?

Шта значи глагол **бесједити**? Наведи још неколико глагола са истим или сличним значењем.

Књиге су **староставне**. Од ког је придјева настао овај облик? Шта означава?

Царевић Урош је **нејак**. Шта означава овај придјев? Који би се други придјев могао употријебити умјесто наведеног?

У вези с ријечју **цар** у пјесми се јавља неколико изведеница. Пронађи их? Начини још неколико ријечи од исте именице.

Ако је од ноћ настао облик ноћца, како сличан облик гласи од именица: *језеро, перо, крило, крв, село и дрво*? Шта новонастале именице значе?

Пјесма обилује устаљеним епитетима. Подвуци их и објасни. Шта, нпр., значи **бијели** у изразу *бијели град*?

Протумачи изразе: *ни по бабу ни по стричевима, изгубити душу, бити некоме до кољена, немати гроба ни порода*.

Ко хоће више

Ријечи мајке Јевросиме (стихови од „*Марко, сине, једини у мајке*“ до „*него своју огрјешити душу*“), упућене Марку, научи напамет.

Slika 60 Primjer relativizacije sadržaja, izbjegavanja i neproblematiziranja teme – lekcija *Uroš i Mrnjavčevići* (JIK39)

Кад га више нејаки Урошу,
 лако скочи са свил'на душека,
 лако скочи, паке проговори:
 „Благо мене, ето мога кума,
 ето кума, Краљевића Марка!
 Он ће казат на коме је царство.”
 Руке шире, у грла се грле,
 У бијело цјеливају лице,
 за јуначко питају се здравље,
 па сједоше на свил'на душека.
 Тако мало време постајало,
 данак прође, тавна ноћца дође.
 Кад ујутру јутро освануло
 и пред црквом звона ударише,
 сва господа дошла на јутрење.
 У цркви су службу савршили,
 изљегоше из бијеле цркве,
 у столове пред цркву сједнули,
 шећер ију, а ракију пију.
 Марко узе књиге староставне,
 књиге гледа, а говори Марко:
 „А мој бабо, Вукашине краљу,
 мало л' ти је твоје краљевине?
 Мало л' ти је, — остала ти пушта!
 -већ с' о туђе отимате царство?
 А ти стриче, деспоте Угљеша,
 мало л' ти је деспотства твојега?
 Мало л' ти је, — остало ти пушто!
 -већ с' о туђе отимате царство?
 А ти стриче, војевода Гојко,
 мало л' ти је војводства твојега?
 Мало л' ти је — остало ти пушто!
 — већ с' о туђе отимате царство?
 Видите ли, бог вас не видио!
 Књига каже: на Урошу царство!
 Од оца је остануло сину,
 ђетету је од кољена царство;
 њему царство царе наручио
 на самрти, кад је починуо.”
 Кад то зачу Вукашине краљу,
 скочи краљу од земље на ноге,
 па потрже злаћена ханџара,
 да убоде свога сина Марка.

Бјежи Марко испред родитеља,
 јер се њему, брате, не пристоји
 са својим се бити родитељем.
 Бјежи Марко око бјеле цркве,
 око б'јеле цркве Самодрже,
 бјежи Марко, а ћера га краљу,
 док су трипут коло саставили
 око б'јеле Самодрже цркве.
 Готово га бјеше сустигао,
 ал' из цркве нешто проговара:
 „Бјеж' у цркву, Краљевићу Марко!
 Видиш ће ћеш данас погинути,
 погинути од свог родитеља,
 а за правду бога истинога!”
 Црквена се отворише врата,
 Марко бјежи у бијелу цркву,
 за њиме се врата затвориша.
 Краљ допаде на црквена врата,
 по диреку удари ханџаром,
 из дирека крвца покапала.
 Тад се краље био покајао,
 те је ријеч био говорио:
 „Леле мене до бога једнога,
 ђе погубих свога сина Марка!”
 Ал' из цркве нешто проговара:
 „А чујеш ли, Вукашине краље!
 Ти нијеси посјекао Марка,
 већ пос'јече божјега анђела.”
 На Марка је врло жао краљу,
 те га љуто куне и проклиње:
 Сине Марко, да те бог убије!
 Ти немао гроба ни порода!
 и да би ти душа не испала
 -док турскога цара не дворιο!
 Краљ га куне, цар га благосиља:
 „Куме Марко, бог ти помогао!
 Твоје лице св'јетло на дивану!
 Твоја сабља сјекла на мејдану!
 Нада те се не нашло јунака!
 Име ти се свуда спомињало,
 док је сунца и док је мјесеца!”
 Што су рекли тако му се стекло.
 Народна епска песма

3.2 KRITIČKO MIŠLJENJE U UDŽBENICIMA JEZIKA I KNJIŽEVNOSTI

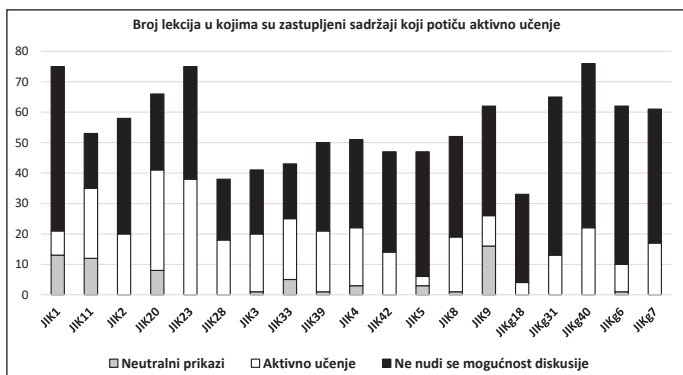
U nastavnim planovima i programima za bosanski/hrvatski/srpski jezik i književnost nigdje izravno nije naznačeno da je razvoj kritičkog mišljenja jedan od ciljeva nastave jezika i književnosti. Međutim, u definisanim ishodima između ostalog stoji da bi učenici trebali znati *analizirati, razlikovati, uočiti, usporediti, tumačiti, raščlanjivati, istraživati, slobodno i argumentovano izražavati mišljenje/iznositi lični stav, kritički prikazati, primijeniti...*, što implicira više razine usvajanja znanja i razvijanje vještina koje karakteriziraju kritičko i kreativno mišljenje.

3.2.1 Sadržaji koji potiču razvoj kritičkog mišljenja

Rezultati analize udžbenika iz bosanskog/hrvatskog/srpskog jezika i književnosti pokazuju da su sadržaji koji potiču aktivno učenje prepoznati u 328 lekcija (31 %). Rješavanje problema se potiče u svega 147 lekcija (14 %) dok su multiperspektivnost i diferencirani prikazi zastupljeni u samo 44 (4 %) odnosno 8 (1 %) lekcija.

Indikatori kritičkog mišljenja (IKM)	Jezik i književnost (broj lekcija)
Aktivno učenje	328 (31,09 %)
Rješavanje problema	147 (13,93 %)
Multiperspektivni pristup	44 (4,17 %)
Diferencirani prikazi	8 (0,76 %)

Tabela 18 IKM u udžbenicima jezika i književnosti

Graf 14 Zastupljenost sadržaja koji potiču aktivno učenje u udžbenicima jezika i književnosti

Sadržaji kojima se osigurava da učenici budu aktivni sudionici u procesu učenja se, u analiziranim udžbenicima jezika i književnosti, najčešće odnose na pitanja i zadatke koji dovode do sinteze i evaluacije stečenih znanja, koji učenike potiču da kroz grupni rad budu aktivni i razmjenjuju mišljenja s drugima, da samostalno pronađu značenja određenih riječi, da svoje odgovore potkrijepe primjerima te da ono što uče povežu sa svakodnevnim životom i vlastitim iskustvima.

Zadatak

Pažljivo pročitaj sljedeći tekst pa odgovori zbog koje je izostavljena adverbijalne odredbe nastao nesporazum. U sobi dežurnog vatrogasca zvuči telefon. Uzbuđeni glas s druge strane viče: – Vatra! Vatra! – Gdje? – pita dežurni. – U mojoj kući! – Ali gdje, na kojem mjestu? – U kuhinji! – Ama ne pitam to, čovječe, nego kako da dođem do vas? – Ne gnjavite! Valjda imate vatrogasna kola! Pokušaj i ti napisati šalu u kojoj ćeš upotrijebiti nekoliko adverbijalnih odredbi. (*Lekcija: Adverbijalne odredbe, JIKg7*)

Podijelite se u pet skupina. Svaka će skupina imati svoj zadatak.

1. Istraživači: Osigurati će informacije o mjestu, vremenu i temi djela. Pomoćna pitanja: O kojem je ratu riječ? Znaš li neke povijesne podatke o tom ratu?

2. Prijatelji likova: Pratit će proživljavanje lika. Pomoćna pitanja: Koja težnja sve jače razdire Nijemca? Kako je objasniti? Kako je osvijetljen lik? Zapazi i razgraniči glavne faze proživljavanja lika.

3. Vezišti: Kako događaje, likove i misli iz teksta možete povezati sa stvarnim životom i našim vremenom? Kako razmišlja običan, mali čovjek o ovoj temi?

4. Tumači citata: Izdvojite citate i misli iz djela i protumačite ih. Formulirajte ideje. Vjerojatno će se neke vaše misli i ideje koje ste iznijeli u uvodu podudarati s piščevima.

5. Postavljači pitanja: Pripremite pitanja vezana za ovu temu o kojima želite razgovarati. Postavite ih u razredu. (*Lekcija: Na Zapadu ništa novo, E. M. Remarque, JIK23*)

Kutak za vježbanje! 1. Pronađi atribute i odredi da li su kongruentni ili nekongruentni. Na čas donesite radove sa časa likovne kulture, podijelite se u grupe, odaberite toliko radova koliko imate grupa. Pažljivo pogledajte radove i za sve predmete, bića ili pojave na radovima pronađite što više atributa. Ne zaboravite! Svi prijedlozi su jednako važni. Atributi mogu biti i humoristični. Kad vam ponestane ideja, vježba je gotova. Okačite vaše radove na zid učionice, pročitajte vaše atribute ostalim grupama. (*Lekcija: Kongruentni i nekongruentni atribut, JIK6*)

Šta je privuklo pisca prilikom opisivanja unutrašnjeg prostora stare porodične kuće? ... Šta uočavaš? Opisani su samo detalji, koji će poslužiti da prostor koji opisujemo bude odraz vremena i ljudi koji su tu nekada živjeli. Pokušaj to dokazati. Kako su te pojedinosti povezane? Zbog čega je bitna pojednost vlažnog zida? Šta ona povezuje? ... Koja je pojednost posebno istaknuta? Šta otkriva o bivšim stanarima te kuće? Koje boje u njoj dominiraju? Na šta te upućuju? Kakva raspoloženja u tebi izaziva ova soba? Koliko opis unutrašnjeg prostora oslikava ljude koji su nekada tu živjeli? (*Lekcija: Deskripcija, JIK7*)

Đaci – graditelji lijepih riječi

Zadatak

Opiši unutrašnji izgled neke prostorije po svom izboru. Prilikom opisivanja biraj riječi i izraze kojima ćeš što jasnije dočarati ono što vidiš. Ne zaboravi istaći pojedinosti, njihov raspored i međusoban odnos u prostoru. Opis djeluje monotono ako se samo nabrajaju osobine i karakteristične pojedinosti stvari. U opisu interijera/enterijera mogu se izražavati osjećanja, misli i raspoloženja koja pobuđuje objekt koji opisuješ. Takav opis je subjektivan i zasnovan na ličnom stavu, utisku svakog pojedinca. Razmisli o redoslijedu u opisivanju. Možeš prvo početi od općeg izgleda prostora koji opisuješ, pa onda prijeći na opis pojedinosti kojima dočaravaš prostor u kojem se nešto zbiva i da on bude odraz vremena i ljudi koji u njemu žive ili su živjeli. To ćeš postići dobrim izborom riječi, izraza, rečenica, stilskih figura. S obzirom na to da opisuješ unutrašnji prostor u kojem su smješteni predmeti u mirovanju, znači da je riječ o statičkom opisu u kojem će preovladavati upotreba imenica i pridjeva.

Slika 62 Primjer zadatka za aktivno učenje – lekcija *Deskripcija/opisivanje* (JIKg7)

Prisjeti se situacija kada si bio/bila u nedoumici. Možda su te tada privlačile dvije stvari, ali okolnosti nisu dozvoljavale da se opredijeliš za obje. Napiši nekoliko rečenica o trenucima nedoumica tako što ćeš upotrijebiti rastavne rečenice. (*Lekcija: Rastavne (disjunktivne) rečenice, JIKg7*)

Šta znači biti samokritičan? Koliko si spreman/spremna prepoznati i priznati vlastite slabosti? (*Lekcija: I. A. Krilov: Magarac i slavuj – Umjetnička basna, JIK11*)

U pojedinim udžbenicima gramatike, kao što je JIKg31, književni tekstovi se koriste kao primjeri za razumijevanje sadržaja iz gramatike, što pomaže učenicima da primjenjuju pravila i zakonitosti koje obrađuju.

Rješavanje problema se najčešće potiče pitanjima i zadacima koji su dio analize i interpretacije i koji potiču učenike da razmotre tuđe postupke i ponašanja iz više perspektiva, da razmisle o različitim temama, kao što su društvena nejednakost, siromaštvo, važnost istine i slobodnog mišljenja te da primijene naučeno. Nekoliko primjera koji ovo ilustriraju navedeni su u nastavku.

Zašto svoje ganuće skriva pred ženom? Opravdava li materijalna bijeda njegovo pijanstvo i nasilničke postupke? Uzrokuje li ih? Je li Mika bezosjećajan grubijan kojega treba osuditi ili slabić kojega treba žaliti? Pokušaj razriješiti ovo dvoumljenje analizirajući njegove odnose s ostalim likovima. (Lekcija: V. Novak, *Iz velegraškog podzemlja*, JIK20)

Uvažava li ljubav općenito socijalne razlike? (Lekcija: O. Davičo, *Hana*, Poema, JIK11)

Šantić slika život ubogog puka. Otoka gdje žive ti ljudi karakterizira kamenitost, krš, siromaštvo. Sve te motive često pronalazimo u njegovim pjesmama. Pjesnik kaže da u smiraj kad pučina plava spava...moli ubogi puk. Zašto moli? ... Koje osobine sirotog puka otkrivaju ovi stihovi? Mire li se ti ljudi sa svojom sudbinom? Zbog čega oni ištu? Što oni iskazuju ovakvim obraćanjem: a) tihi revolt, b) pomirenje, c) pobunu? Svoju tvrdnju potkrijepi stihovima. Rješava li njihovo teško stanje ili samo ublažava njihove nevolje? (Lekcija: Šantić, *Veće na školju*, JIK20)

У твоме ужем завичају вјероватно има брда или равница, ријека, извора, језера, насеља. Изабери у вези с тим тему о којој ћеш разговарати на часу. Начини скицу о изабраној теми да би је успешно описао. Прикупи податке о њој (или непосредним посматрањем или сјећањем) и начини скицу према којој ћеш је објективно описати. Податке међусобно асоцијативно или узрочно-последично повежи. На часу усмено упознај ученике у свом одјељењу са оним за шта си се одлучио. Настој бити оригиналан у запажању чињеница у излагању. (Lekcija: *Naučni opis*, JIKg40)

Kutak za vježbanje!

Objasnite kako su nastali ovi glagoli u imperativu!

Mudre poruke za štene

Svakome znanцу **javi** se lijepo
Vesela oka, mašući repom.

Lavežom gromkim **dočekuj** strance,
Nikada, družu, **ne laj** na znance.

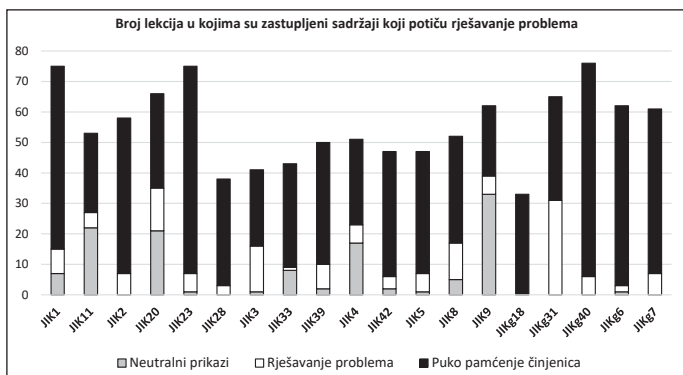
Evo ti savjet staroga pisca:

Čuvaj se dobro i mrtvog lisca.
Kornjači nikad **ne stani** na put,
jer oklop nosi, a nema kaput.

Branko Ćopić

Slika 63 Primjer pitanja za aktivno i problemsko učenje – lekcija *Imperativ* (JIKg6)

Graf 15 Zastupljenost sadržaja koji potiču rješavanje problema u udžbenicima jezika i književnosti

Multiperspektivni pristup u prezentaciji sadržaja prepoznat je u svega 4 % lekcija. U ovim lekcijama autori i autorice udžbenika, s ciljem boljeg razumijevanja sadržaja, učenicima nude više izvora (citati drugih autora, djela drugih pisaca...) ili ih upućuju na dodatnu literaturu u printanoj ili elektronskoj formi (web-stranice).

Prisjeti se gradiva koje si naučio/naučila iz historije u osmom razredu. Šta znaš o austrougarskoj okupaciji Bosne i Hercegovine 1878. godine? Jedan službeni austrougarski izvještaj ovako opisuje te događaje: “*Cijelo je područje bilo obuhvaćeno gustom ali nestabilnom mrežom naših pokretnih kolona koje su sve više stezale obruč oko pojedinih bandi; na kraju su banditi živjeli u tako teškim prilikama da su se, premda su još tvrdokorno pružali otpor, svi u mjesecu julu predali*” (citirano prema Noelu Malcolmu). A ovako ih opisuje pisac Edhem Mulabdić: “*...mi se osjećamo osamljeni i kao drvo osječeno. Naši sugrađani drugih dviju skupina snadoše se brzo i već tada imadahu svoja glasila za podizanje narodne svijesti u svojoj zajednici, a mi bijasmo bez svijesti i bez nade u kakvu budućnost.*” Usporedi ova dva viđenja istih povijesnih događaja i prepoznaj razlike. Čime su sve one uvjetovane? (Lekcija: E. Mulabdić: *Zeleno busenje, Historijski roman, JIK11*)

3.2.2 Sadržaji koji potiču reproduktivno mišljenje

Kao što pokazuju i rezultati analize, u većini analiziranih lekcija u udžbenicima jezika i književnosti, ipak, dominiraju sadržaji koji podržavaju reproduktivno mišljenje. U više od 50 % analiziranih lekcija sadržaji su prezentirani tako da ne nude mogućnost diskusije i svode se na puko pamćenje činjenica. U više od 40 % lekcija dominira pristup jedne perspektive, dok su u čak 12 % lekcija evidentirani sadržaji koji podržavaju stereotipe (Tabela 19).

Indikatori reproduktivnog mišljenja (IRM)	Jezik i književnost (broj lekcija)
Ne nudi se mogućnost diskusije	663 (62,84 %)
Puko pamćenje činjenica	787 (74,60 %)
Pristup jedne perspektive	473 (44,83 %)
Stereotipni prikazi	125 (11,85 %)

Tabela 19 IRM u udžbenicima jezika i književnosti

Pitanja i zadaci se najčešće svode na prepričavanje, imenovanje, prepoznavanje i puko pamćenje činjenica, a vrlo su rijetka pitanja koja potiču analizu, sintezu ili evaluaciju.

Autori i autorice udžbenika često iznose tvrdnje koje odražavaju njihova stajališta, čime ne ostavljaju mogućnost za diskusiju; pretpostavlja se da učenici te i takve stavove i mišljenja samo trebaju usvojiti. Također, nije neuobičajeno da autori postavljaju pitanja na koja sugerišu ili daju odgovore ili da učenicima govore šta da misle ili kako da se osjećaju (npr., nakon čitanja odlomka postavlja se pitanje šta se učenicima posebno sviđa kod glavnog lika čime se implicira da im se glavni lik treba dopadati).

Шантићеве пјесме Моја отаџбина, Остајте овђе или Ми знамо судбу добро је знао готово сваки Србин. (Lekcija: *Mi znamo sudbu*, JIK39)

Родољубље је чест мотив српских пјесника. Чиме се то објашњава? (Lekcija: *Otadžbina*, JIK42)

Vrijeme vladavine Kulina bana je u narodu zapamćeno kao razdoblje blagostanja. O tome govori i narodna poslovice: Za Kulina bana i dobrih dana. (*Lekcija: Veliko slovo u jednočlanim i višečlanim imenima, JIKg6*)

Ovaj kratak odlomak će te sigurno nagnati da pročitaš cijeli roman. Zbog čega? Ne samo zato što je fabula interesantna, što želiš saznati što se kasnije događalo i ... još mnogo toga. Tonino priča u prvom licu, to je njegova priča, ona postaje i tvoja priča. Radnja se dešava u Italiji, a ti to zane-maruješ. Zbog čega? Sigurno zato što su Italijani južnjački narod, pa zato u romanu ima tako puno sličnog sa našim običajima i kulturom uopće. U tekstu je naznačena i socijalna pripadnost likova. Potječu iz građanske obitelji koja je stekla velik imetak pa imetkom ocjenjuje vrijednost i smisao života. (*Lekcija: Lazarević, Posljednjih deset dukata, JIK20*)

Razvučena, spora i tiha muzikalnost Dучићева stiha, spor ritam i његова дужина носе осјећање осаме и туге. (*Lekcija: Тишина, JIK42*)

Šta se u to vrijeme zbiva u prirodi? Може ли човјек утјецати на та збивања? Збивања или процеси у природи су ујетовани дјеловањем природних сила. Одвијају се мимо наше моћи, ми на њих не можемо утјецати. (*Lekcija: Глаголи: лексиčko значење, JIKg6*)

Većina lekcija (posebno u udžbenicima gramatike) obiluje definicijama, teorijskim objašnjenjima i nabranjima nedovoljno potkrijepljenim konkretnim primjerima koji bi olakšali razumjevanje i omogućili smislenu učenje.

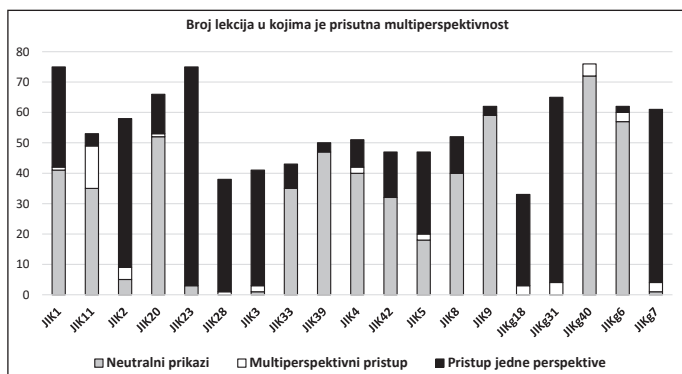
U udžbenicima gramatike (JIKg6, JIKg7, JIKg18, JIK20, JIKg31, JIKg40), lekcije su prvenstveno zamišljene kao niz predavanja o jezičkim pojavama, s mnogo teorijskog obrazlaganja nakon kojeg slijede pitanja i zadaci osmišljeni tako da učenici tek utvrđuju i reproduciraju naučeno.

Koji je osnovni motiv ove pjesme? Opredijeli se za neki ili neke odgovore: želja za ljubavlju, žudnja za ljepotom, želja za moći koju ljepota daruje. (*Lekcija: Sevdalinka: Lipa Naza vodu gaza, JIK11*)

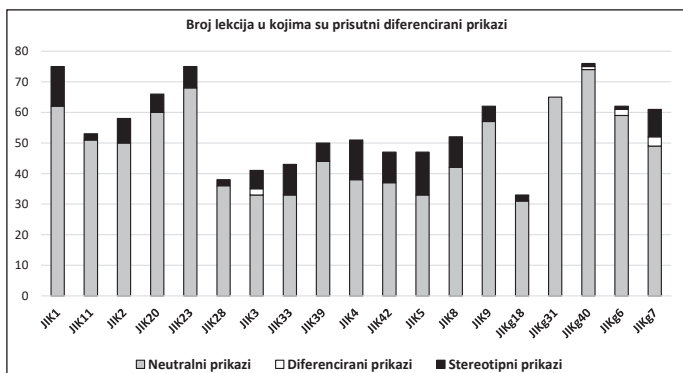
Poznaju li svi glagolski oblici kategoriju lica? Svi glagolski oblici ne poznaju kategoriju lica pa ih dijelimo na lične i nelične... Kako se dijele glagolski oblici prema tipu tvorbe? Prema tipu tvorbe svi se glagolski oblici mogu podijeliti na: proste i složene (glavni glagol + pomoćni glagol). (*Lekcija: Glagolski oblici, JIKg6*)

Film je spoj niza umjetnosti (likovne umjetnosti, fotografije, književnosti, pozorišta, muzike...). Tako je film od književnosti preuzeo tehniku pripovijedanja, od scenskih umjetnosti scenografiju, kostimografiju i glumu, od opere i baleta pokret i muziku, iz likovne umjetnosti i fotografije okvir, kompoziciju i planove... (*Lekcija: Film, JIKg6*)

Autori i autorice udžbenika prezentaciji sadržaja najčešće pristupaju iz samo jedne perspektive; rijetko se nude drugi i drugačiji izvori informacija, a još rjeđe drugačiji uvidi, čime se ne potiče razvoj otvorenosti, ni prema drugima ni prema vlastitoj grupi (Graf 16, Graf 17). Tako se, npr., ističe samo usmena književnost, književna tradicija ili kulturno naslijeđe jednog od konstitutivnih naroda u BiH dok se drugi potpuno zanemaruju.

Graf 16 Zastupljenost sadržaja u kojima je prisutna multiperspektivnost u udžbenicima jezika i književnosti

Graf 17 Zastupljenost sadržaja u kojima su prisutni diferencirani prikazi u udžbenicima jezika i književnosti

Stereotipni prikazi prepoznati su u 12 % analiziranih lekcija. Identificirani primjeri sadržaja koji podržavaju stereotipe se najčešće odnose na spol, majčinstvo, etničku pripadnost, porijeklo i domoljublje.

Tako, npr., vidimo:

Žene su te koje su nježne, osjetljive, osjećajne, lijepe, majke, domaćice, udavače.

Prikazujući djevojačko čelo, pjesnik je upotrijebio široko razvijenu usporedbu (*“One tako lagano sagibaju čelo da bi doprlo ljubljenom do usana, da im se tada čini kao krilo leptirice koja je stala na vlat trave – trenutak prije no što će poletjeti a vlat se trave savila.”*) Što nam otkriva ta slika ostvarena usporedbom **nježnost i profinjenost djevojačkih osjećaja** ili njihovu strastvenu predanost ljubavi? (*Lekcija: B. Koneski, Zaljubljena djevojka, JIK20*)

Ne zaboravi i na њене двије молбе брату! Врхунац њене драме је њен поновни сусрет са својим сиротицама, на посљедњем путу са злосрећним сватовима. Једноставно, срце мајчино није издржало тако жељно очекивани глас својих синова (*Lekcija: Hasanaginica, JIK42*)

Интерпретација

... Обрати пажњу на **мушко држање талача**. Они имају свој понос и због тога углед у свом народу. Документуј ову тврдњу погодним текстом из Мемоара... (*Lekcija: Memoari, JIK42*)

Opredijeli se za jedan lik sa ilustracije pa uradi zadatak. Opiši čovjeka ili djevojčicu sa slike tako što ćeš atribute pretvarati u atributske klauze: **Lik čovjeka – veliki brkovi, crno odijelo – mlitave, izborane ruke, kukasti nos, umorno lice – iskrivljeni štap. Lik djevojčice – crvene usne, kovčava kosa, prćast nos, rumeno lice, vitko tijelo, punačke ruke.** (Lekcija: Vrste zavisnosloženih rečenica, JIKg7)

Slika 64 Primjer ilustrativnih sadržaja koji podržavaju rodne stereotipe – lekcija *Mediji* (JIK3)

Objek(a)t

Razgovarajmo o ilustracijama. Ko se sve nalazi u učionici? Šta oni rade?

KO RADI: SUBJEK(A)T	ŠTA RADI: PREDIKAT	KOGA ILI ŠTO: OBJEKAT
DJEČAK	čita	Male novine
DJEVOJČICA	briše	tablu
UČITELJ	pozdravlja	učenike
DJEVOJČICA	zaliva	cvijeće

Slika 65 Primjer ilustrativnih sadržaja koji podržavaju rodne stereotipe – lekcija *Objek(a)t* (JIKg6)

Romi su opijeni otvorenim prostranstvima i putovanjima.

Ромска химна Ђелем, ђелем садржи мотиве који у цијелости описују опијеност овога народа (Рома) отвореним пространствима и путовањима. Препознај их у следећим стиховима:

Ђелем ђелем

Идем, идем на далеки пут

И упознајем сретне Роме

О Роми, одакле сте,

Са шаторима покрај сретних путева?

(*Lekcija: Romska narodna romansa: Uspavanka, JIK11*)

Domovina se mora voljeti, a junaci su oni koji se za nju žrtvuju.

Ova Preradovićeva pjesma prožeta **osjećajima ljubavi prema svom jeziku je rodoljubna pjesma**. Takve pjesme ne govore samo o povijesnoj veličini i **značenju domovine i borbi za njezinu slobodu**, nego i o ljudima, jeziku, prirodnim ljepotama i osobitostima neke zemlje i naroda. Bitno je da svojom temom, osjećajima i idejama **potiču ljubav prema domovini**. (*Lekcija: P. Preradović, Jezik roda moga, JIK20*)

Ми смо већ упознали браћу Југовиће. Виђели смо их како одлучно и неопозиво крећу у бој на Косово. У том боју погинуо је кнез Лазар и турски цар Мурат. Погинули су, као и многи други, браћа Југовићи и њихов отац стари Југ Богдан. **Наша историја и народна поезија памте јунаке спремне да бране отаџбину и да гину за њу... Откуд мајци снага да издржи толику жалост? У чему је херојство ове мајке?** (*Lekcija: Smrt majke Jugovića, JIK33*)

Oslobađanje od nasilja uopće čini osnovnu misao ovoga Mažuranićeва djela. Pjesnik je u liku Smail-age Čengića, glavnog junaka, naslikao portret feudalnoga gospodara – silnika, bezobzirnog i samovoljnog. Riječ je o povijesnoj личности која је стварно постојала. (О овоме поразговарај са својим наставником повјести.) ... Која је симболика садржана у лику Smail-age, а која у лику недуžне раје? **Како Crnogorci podnose mučenje? ... У чему је величина њихова држања?** (*Lekcija: Smrt Smail-age Čengića, I. Mažuranić, JIK23*)

Каква је то “свесна љубав”? (“Не моглоше ником свесну љубав дати!”) А каква је “свесна жртва”? (“Сваки леш је свесна жртва, јунак прави.”)... **Шта значи бити недостојан историје? Како се постаје достојан?** (*Lekcija: Na Gazimestanu, JIK39*)

3.3 SAŽETAK

Afirmacija univerzalnih ljudskih vrijednosti

- U 19 analiziranih udžbenika za bosanski/hrvatski/srpski jezik i književnost, koji sadrže 1055 lekcija, sadržaji koji govore o temeljnim, individualnim i socijalnim vrijednostima i koji afirmiraju poštivanje ljudskih prava i osnovnih sloboda prepoznati su u 246 (23 %) lekcija. Od toga su u 157 (15 %) lekcija pronađeni primjeri gdje se ovakvi sadržaji samo spominju, dok se u 89 (8 %) lekcija ovi sadržaji promoviraju. U 809 (77 %) lekcija nisu prepoznati sadržaji koji su na bilo koji način vezani za univerzalne vrijednosti, što upućuje na zaključak da afirmacija univerzalnih ljudskih vrijednosti nije uzeta kao polazna pozicija i cilj autora i autorica udžbenika bosanskog/hrvatskog/srpskog jezika i književnosti.
- Univerzalne ljudske vrijednosti u udžbenicima bosanskog/hrvatskog/srpskog jezika i književnosti se najčešće prepoznaju u temama književnih djela koja se obrađuju.
- Vrijednosti koje se najviše promoviraju su sloboda, život i odgovornost.
- Rezultati analize pokazuju da u udžbenicima dominiraju sadržaji koji ističu samo jedan, konstitutivni narod, jezik/jezičku normu, kulturu i tradiciju tog naroda, čime se drugi ignorišu i o njima se ne uči. Jezik se također uvodi u kontekst nacije i ističe se njegova važnost kao sredstva identitetskog prepoznavanja, čime se jačaju stereotipi o jeziku kao usko vezanom za pojam nacionalne pripadnosti. Ovakvi sadržaji, iako doprinose izgradnji nacionalnog identiteta, u konačnici ne podržavaju učenje o drugima, poštivanje slobode drugih ljudi, interkulturno razumijevanje, jednakost i odgovornost te onemogućavaju afirmaciju univerzalnih ljudskih vrijednosti i rezultiraju uskogrudim shvatanjem jezika kao sredstva nacionalne identifikacije, a ne kao sredstva koje služi sporazumijevanju.

- Primjeri sadržaja koji govore o jezičkoj i književnoj tradiciji drugih naroda (manjina) koji žive u Bosni i Hercegovini, kao što su Romi i Jevreji, rijetki su, tako da se o afirmaciji pluralizma kao kvaliteta gotovo i ne može govoriti. Postojeći sadržaji koji se odnose na život, kulturu i tradiciju *nekonstitutivnih* predstavljeni su pojednostavljeno, romantičarski i stereotipno, tako da konačni cilj nije upoznavanje učenika s historijom, kulturom, običajima i tradicijom naroda o kojem se govori.
- Teme kao što su tradicija, patrijarhat, nasilje, represija, nejednakost i nepravda rijetko se problematiziraju i kontekstualiziraju, pristupa im se površno, izbjegava se rasprava, čime se uskraćuje mogućnost afirmacije vrijednosti kao što su jednakost i sloboda.

Poticanje razvoja kritičkog mišljenja

- Sadržaji koji potiču aktivno učenje, u udžbenicima bosanskog/hrvatskog/srpskog jezika i književnosti prepoznati su u 328 lekcija (31 %). Ovi sadržaji se najčešće odnose na pitanja i zadatke koji dovode do sinteze i evaluacije stečenih znanja, koji učenike potiču da budu aktivni i razmjenjuju mišljenja, da samostalno pronađu značenja određenih riječi, da svoje odgovore potkrijepe primjerima te da ono što uče povežu sa svakodnevnim životom i vlastitim iskustvima.
- Sadržaji koji uključuju rješavanje problema prepoznati su u 147 (14 %) lekcija. Rješavanje problema se najčešće potiče pitanjima i zadacima koji su dio analize i interpretacije i koji potiču učenike da razmotre tuđe postupke i ponašanja iz više perspektiva, da razmisle o različitim temama, kao što su društvena nejednakost, siromaštvo, važnost istine i slobodnog mišljenja te da primijene naučeno.
- Primjeri sadržaja koji uključuju multiperspektivnost prepoznati su u 44 lekcije (4 %). U svrhu boljeg razumijevanja sadržaja, autori i autorice udžbenika učenicima nude više

izvora ili ih upućuju na dodatnu literaturu u printanoj ili elektronskoj formi.

- Sadržaji u kojima se nude diferencirani prikazi zastupljeni su samo u 8 lekcija (1 %).
- U većini analiziranih lekcija u udžbenicima jezika i književnosti, dominiraju sadržaji koji podržavaju reproduktivno mišljenje. U 663 (63 %) analizirane lekcije sadržaji su prezentirani tako da ne nude mogućnost diskusije, dok su u 787 (75 %) lekcija sadržaji koncipirani tako da se svode na puko pamćenje činjenica. Pitanja i zadaci se najčešće svode na pričavanje, imenovanje, prepoznavanje, a vrlo su rijetka pitanja koja potiču analizu, sintezu ili evaluaciju. Većina lekcija (posebno u udžbenicima gramatike) obiluje definicijama, teorijskim objašnjenjima i nabranjima nedovoljno potkrijepljenim konkretnim primjerima koji bi olakšali razumijevanje i omogućili smislenu učenje. Nerijetko, autori i autorice udžbenika iznose tvrdnje koje odražavaju njihova stajališta, čime ne ostavljaju mogućnost za diskusiju. Nije neuobičajeno da autori postavljaju pitanja na koja sugerišu odgovore ili da učenicima govore šta da misle ili kako da se osjećaju.
- Autori i autorice udžbenika prezentaciji sadržaja najčešće pristupaju iz jedne perspektive; rijetko se nude drugi i drugačiji izvori informacija, a još rjeđe drugačiji uvidi, čime se ne potiče razvoj otvorenosti, ni prema drugima ni prema vlastitoj grupi. Pristup jedne perspektive prepoznat je u 473 (45 %) lekcije, dok su u 125 lekcija (12 %) evidentirani sadržaji što podržavaju stereotipe, koji se najčešće odnose na spol, majčinstvo, etničku pripadnost, porijeklo i domoljublje.

4. VJERONAUUK/A

4.1 UNIVERZALNE VRIJEDNOSTI U UDŽBENICIMA VJERONAUUKA/E

Proces uvođenja religijskog obrazovanja u redovne, javne, škole u BiH započeo je još 1994. godine. Danas, školski predmet Vjeronauk/a ima status "obveznog predmeta s pravom izbora". U koncipiranje i izvođenje nastave religijskog obrazovanja uključeni su predstavnici tri religijske zajednice u BiH (Islamska zajednica BiH, Katolička crkva u BiH, Srpska pravoslavna crkva), tako da kada govorimo o religijskom obrazovanju u školama, zapravo govorimo o nastavi islamskog, katoličkog i pravoslavnog vjeronauka.

Iako vjeronauk/a ne spada u nacionalnu grupu predmeta, analiza udžbenika iz ovog predmeta pokazala se relevantnom i neophodnom naročito kada se uzme u obzir *važnost religijskog obrazovanja u formiranju vlastitog i kolektivnog identiteta, stava prema drugima i prema društvu u kojem pojedinac živi.*

4.1.1 Vrijednosti u NPP-u

U nastavnom planu i programu za islamsku vjeronauku od šestog od devetog razreda stoji da je svrha islamske vjeronauke “usvajanje vjeronaučnih znanja, islamskih i općeljudskih vrijednosti po kojima učenici postižu istinsku orijentaciju u životu općenito, a posebno u razvijanju kvalitetnih i sigurnih odnosa u svijetu u kojem žive” te da su ciljevi i zadaci vjeronauke u školama, između ostalog, i prihvatanje i građenje odnosa solidarnosti, tolerancije i dijaloga prema svim ljudima, posebno prema različitim i drukčijima, upoznavanje i prihvatanje svog zadatka u svijetu, razvijanje osjećaja za dobro, želje za moralnim usavršavanjem i želje za životom utemeljenim na moralnosti.

U nastavnom planu i programu za katolički vjeronauk (od šestog do devetog razreda) navedeno je da kroz nastavu vjeronauka u školama učenici i učenice, između ostalog, trebaju usvojiti stav poštovanja prema svim religijama, kulturama, civilizacijama; razvijati sposobnosti uvažavanja tuđih stajališta i mišljenja; razumjeti odgovornost svih za zajednički život u društvu; vrednovati vlastitu odgovornost u izgradnji pravednijeg svijeta; razvijati sposobnost za društveni angažman; prepoznati situacije kada se trebamo zauzimati za istinu; zauzimati se za razvoj zajedništva, istinskoga prijateljstva i ljubavi.

U nastavnom planu i programu za pravoslavnu vjeronauku od šestog do devetog razreda navedeno je da su ciljevi nastave vjeronauke, pored uvođenja učenika u oblast duhovno-vjerskog života, i razvijanje osjećaja lične odgovornosti u cilju pravilnog opredjeljivanja prema dobru i zlu te razvijanje pravilnog odnosa prema porodici i društvu i prema ljudima koji drugačije žive, misle i vjeruju.

Iz ovoga zaključujemo da opći ciljevi vjeronauke u školama, pored *strukturnog poučavanja u vjeri*, uključuju i usvajanje univerzalnih ljudskih vrijednosti i poštovanje ljudskih prava i osnovnih sloboda.

4.1.2 Partikularizacija vrijednosti

Analizirani udžbenici koji se koriste za izvođenje nastave iz islamskog, katoličkog i pravoslavnog vjeronauka/e koncipirani su tako da sa *stanovišta specifičnosti vjerskog/vjerničkog identiteta prenose konkretna vjerska učenja, elemente rituala i bazične vrijednosti religije (religijske zajednice)* iz koje autori/ce dolaze.

Iako se u udžbenicima mogu naći brojni primjeri sadržaja koji podržavaju razvijanje i usvajanje vrijednosti kao što su život i odgovornost, ti sadržaji se najčešće stavljaju u kontekst religije koja se izučava i vezuju se uz dogmatsko učenje i uvjerenja religijske zajednice. Na taj način, vrijednosti se ne predstavljaju kao univerzalne već kao religijske i tada više ne govorimo o univerzalnim već o partikulariziranim vrijednostima.

Neki od primjera koji ilustriraju na koji način se univerzalne vrijednosti partikulariziraju navedeni su u nastavku.

Islam kao vjera, sistem i način života uvažava prirodu ljudskog bića kao Božiji dar i svojim propisima omogućava ambijent da ta priroda bude sačuvana. Jedan od najvažnijih faktora čuvanja ljudske prirode jeste poštivanje univerzalnih prava svake osobe. Islam je propisao vrlo široku lepezu dječijih prava i obaveza odraslih, prije svega roditelja, koji trebaju osigurati realiziranje tih prava. Iz te lepeze izdvajamo: Pravo na život – Temeljno i osnovno pravo – pravo na život islam postavlja kao neupitno pravo svakog čovjeka. Allah, dž.š., je Stvoritelj i darovatelj života i niko nema pravo drugome uskraćivati pravo na život. (*Lekcija: Muhammed, a.s., oživljava ljubav prema djeci, V11*)

Koliko god se danas svi zaklinju u ljudska prava, čini se da se ta prava upravo danas najviše krše. Osobito je ugroženo ono najtemeljnije ljudsko pravo: pravo na život. U to se možemo svakodnevno uvjeriti ako samo poslušamo vijesti ili pročitamo novine. Pravo na život nije samo ljudsko nego nadasve božanske pravo. Zašto? (*Lekcija: Svetost ljudskog tijela, V3*)

Jedan od sastavnih ljudskih osjećaja je i osjećaj za pravdu i pravednost. Kao što čovjek ne može živjeti bez mira, ljubavi i samilosti, tako ne može živjeti bez pravde. Pravda prožima cjelokupan islamski život i Božanski zakon. (*Lekcija: Mudrost u prosuđivanju, V12*)

Ljudima će se suditi po djelima milosrđa, tj. po njihovoj spremnosti koju su iskazali prema Isusu u liku nevoljnih, napuštenih i potlačenih. (*Lekcija: Tajna Božjeg služenja – Posljednja večera, V2*)

Без мира са Богом и у себи нема мира у људском друштву. Људи су дужни да раде на томе да завлада мир, јер таквима је обећано да ће се синовима Божијим назвати. Они који мир граде, раде Божији посао. Зато ће се и назати (sic!) синовима Божијим. (*Лекција: О милосрђу, čistoti srca i mirotvorstvu, V9*)

Iako odgovornost nikada nije samo na jednoj strani, kršćani su uvjereni da je korištenje nasilja uvijek zlo. Za kršćane je jedino ljubav prihvatljivo načelo širenja vjere. (*Лекција: Svijetle i tamne strane Crkve u srednjem vijeku, V2*)

U udžbenicima za islamsku vjeronauku prisutni su sadržaji koji upućuju na glavne vrijednosti islama, pogotovo one koje su bitne za spiritualan razvoj djeteta, ali i njegov život. Vrijednosti kao što su život, saradnja, odgovornost su uglavnom religijski obojene. Zanimljivo je da se vrijednost slobode malo pojavljuje, dok je veći naglasak stavljen na dužnosti – prema sebi, drugim ljudima (posebno muslimanima), Allahu. Tako se npr. život i odgovornost pojavljuje najčešće u formi dužnosti za vlastiti spiritualni rast, usavršavanje i sl. u kontekstu islamskih vrijednosti, uz djelimično i pomalo skrajnuto prisustvo diskursa ljudskih prava. U udžbenicima V11 i V12 skoro svaka lekcija ima rubriku *Pamti i primjenjuj*, što takođe implicira etiku dužnosti. Nadalje, univerzalne se vrijednosti (uglavnom odgovornost) kroz priče, citate iz Kur'ana, kaside i illahije uglavnom dogmatiziraju, bez neke konkretne situacijske pozicije koja bi bila relevantna za učenike (Slika 67).

PRIZNANJE I VLASTITA ODGOVORNOST

Kajanje za učinjeni grijeh je vršina. Kada čovjek uvidi da je pogriješio i kada to prizna, pred svojom savješću ili pred Uzvišenim Allahom, on skrušeno, u dubini duše, moli za oprost.

Poslanik, a.s., je rekao: **Svaki čovjek, sin Ademov, je grješnik, a najbolji od grješnika su oni koji se kajaju.** Ovim hadisom nas ohrabruje da se više kajemo, jer nas tevba čini boljim osobama i pomaže nam u razvoju i jačanju tijela i duše. Pomaže nam da postanemo svjesni svojih nedostataka, da prihvatimo odgovornost za učinjeno priznajući ga s namjerom da zamolimo Allaha, dž.š., za oprost ili ljude za halal. *Onaj ko kakvo zlo učini ili se prema sebi ogriješi pa pošlje zamoli Allaha da mu oprosti - naći će da Allah, dž.š., prašta i da je milostiv.* (En-Nisa', 110).

Tevba ima tri uvjeta:

Da odmah prestanemo s činjenjem tog grijeha

Da se srcem kajemo zbog njegovog izvršenja

Da se donese čvrsta odluka da se više nećemo vratiti tom grijehu

Ukoliko je grijeh učinjen nekom čovjeku, pored tri navedena uvjeta tevbe ima i četvrti uvjet - da se nanese šteta tom čovjeku nadoknadi. Izostanak jednog od ovih uvjeta tevbu čini neispravnom: *Allah prima pokajanje samo od onih koji učine kakvo loše djelo iz lahkomislenosti i koji se ubrzo pokaju; njima će Allah oprostiti. A Allah sve zna i mudar je. Uzaludno je kajanje onih koji čine loša djela, a koji, kad se nekom od njih približi smrt, govore: „Ja se zaista kajem!“* Poslanik, a.s., je govorio da je i on sam svakodnevno činio tevbu i istigfar više od stotinu puta.

Tevba nas prije svega osposobljava da se suočimo s grijehom i prihvatimo vlastitu odgovornost. *Njome postižemo uspjeh i na ovom i na budućem svijetu. I svi se Allahu pokajte, o vjernici, da biste postigli ono što želite!* (En-Nur, 31)

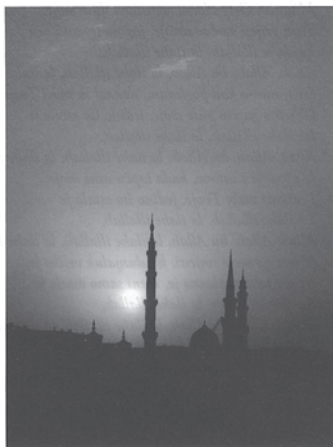
Zbog tevbe nas Allah, dž.š., zavoli: *Doista, Allah voli one koji se mnogo kajaju i one koji se mnogo čiste.* (El-Bekara, 222)

Tevba je razlog spuštanja bereketa, jačanje snage, povećavanje imetka. *O narode moj, molite Gospodara svoga da vam oprosti i pokajte Mu se, On će vam slati kišu obilnu i dat će vam još veću snagu uz onu koju imate...* (Hud, 11)

Kada se iskreno pokajemo svome Gospodaru, brišu nam se loša djela i pretvaraju u dobra. *Ali onima koji se pokaju i dobra djela čine, Allah će njihova loša djela u dobra promijeniti, a Allah prašta i samilostan je.* (El-Furkan, 70)

Slika 67 Primjer partikularizacije univerzalnih vrijednosti (V12)

Udžbenici za katolički vjeronauk su, također, uglavnom fokusirani na osnovne pouke iz katoličke vjere. O univerzalnim vrijednostima se najčešće govori u kontekstu kršćanstva, posebno katoličanstva, i one se dublje ne elaboriraju. Solidarnost i odgovornost

se često propovijedaju, ali više deklarativno kroz prizmu “apstraktnog” humaniteta ili kroz pripovijedanje o životu i radu nekih poznatih katolika (papa, redovnika/ca, laika, ali i nekih drugih svjetovnih ličnosti, mada je posljednje daleko rjeđe) koji su se, npr., borili protiv siromaštva, za dijalog, toleranciju, suživot...

U udžbenicima za pravoslavnu vjeronauku, pitanja morala i univerzalnih vrijednosti su često prikazana apstraktno i ekskluzivistički, indirektno upućujući na zaključak da su moralni samo oni koji slijede pravoslavni katehizis. Također, sloboda, mir i život se spominju samo u kontekstu crkve i naroda koji joj pripada, pri čemu se ignoriraju mogućnosti suživota.

Sloboda pojedinca negira se zarad pravoslavnog shvaćanja odnosa među ljudima, gdje je naglasak stavljen na dužnosti a ne na slobodu, saradnju. Učenici se uče prihvatati autoritet bez obzira na njegove mane, jedina mogućnost suprotstavljanja je zarad božijih zakona.

Неправда је, свакако, зло које се тешко подноси, али ипак боље трпјети него чинити неправду, јер ће на крају правда побиједити неправду. (*Лекција: О кроткости и правди – Треће и четврто блаженство, V9*)

Хришћанска Црква приповедајући једнакост и братство међу људима, не укида измјену staleжа и разних друштвених звања, нити чини млађе равне старијима, а потчињене једнаке њиховим старјешинама у свему. Црква забрањује ropство, јер је то противно моралним законима, јер оно претвара човјека у просту ствар, с којим може господар по својој вољи располагати и лишавати га достојанства. Међутим, у сваком друштву постоје старјешине и потчињени, стари и млађи и тај однос у друштву ће трајати увијек, ма на ком ступњу образовања и благостања људско друштво било. (*Лекција: Дужност старјешина и потчињених, V9*)

Дужности вјерника приказују се на imperativan начин (нпр., свештена лица треба поштовати, јеретичке књиге не читати) и naglasak се ставља на поштовање црквене хијерархије.

Дужности хришћана према цркви су ове: 1. Сваки члан цркве дужан је да поштује своју цркву, јер она даје свакоме члану оно што је потребно за спасење; 2. Хришћанин је дужан да слуша своју цркву,

јер је она добила од Христа власт да управља својим члановима и прописује им правила и законе. (*Lekcija: Dužnosti prema crkvenoj zajednici, V9*)

Зарувијести цркве за практичан живот вјерника су ове: ... 3. СВЕ-ШТЕНА ЛИЦА ТРЕБА ПОШТОВАТИ; ... 5. МОЛИТИ СЕ БОГУ ЗА ОНЕ КОЈИ СУ НА ВЛАСТИ; 9. ЈЕРЕТИЧКЕ КЊИГЕ НЕ ЧИТАТИ. (*Lekcija: O crkvenim zakonima i zapovijestima, V9*)

Propagira se безусловно pokoravanje државним законима јер се произвољно закључује да је свака власт од Бога, чиме се оправдава пошртвовање за свој народ и отадзбину.

Partikularizacija vrijednosti огледа се и у оним садржајима у удзбеницима вјеронатура који имплицирају или говоре о супрематии једне религије/народа над другом/другима. Тако се, на примјер, наводи како је Кристов морални закон савршенији и узвишенији од Мојсијевог, чиме се сугерише супрематии хришћанства над јудаизмом.

Како Мојсијево, тако и Христов морални закон постали су од Бога, с том намјером да науче људе како ће Богу угодити и како ће постићи вјечно спасење. Када се, пак, упореде ова два закона, може се видјети да је Христов закон далеко узвишенији и савршенији од Мојсијевог. Мојсијево закон, изузевши морална правила и најважније истине вјере, имао је важност само за Јевреје, а закон Христов удешен је за све људе без разлике, те се као најсавршенији закон неће замијенити никаквим новим, него ће остати међу људима за сва времена и за све народе јер је Христос обећао да ће бити свагда са својом Црквом “до краја вијека” (Мт. 28,19). (*Lekcija: Starozavjetni i novozavjetni moralni zakon, V9*)

Или, пак, како су хришћани мудрији од Јевреја.

Силом вјере своје Стефан је чинио чуда међу људима. Бранио је Христову науку од јеврејских књижевника и фарисеја и био је мудрији од њих. Због тога су посрамљени Јевреји побунили народ и старјешине против њега. Нашли су лажне свједоке и извели га на суд, оптужујући га да је говорио против Бога и Мојсија. На суду је Стефан одржао говор и рекао Јеврејима да су они мучили и убијали Божије пророке који су јављали долазак Месије. Они су издали и разапели на крст тога Месију – Исуса Христа, и док они шкргутали зубима, Стефан погледа на небо и рече: “Ево, видим небеса от-

ворена и Сина Човјечијега гдје стоји с десне стране Богу” (ДА 7:56). Тада га пакосници изведоше ван града и убише камењем. (*Лекција: Јевреји gone хришћане, V6*)

Ili kako svim sredstvima treba krenuti u pokrštavanje onih koji su još u tami, pri čemu se negira sloboda izbora vjere i ističe primat pravoslavne vjere nad istinom.

Сви православни хришћани су дужни да ревнују и да проповиједају Име Христово, свуда и на сваком мјесту, рјечју (sic!), дјелом и животом. Ако сви нису у стању да иду у далеке земље да проповиједају Христа онима који га нису упознали, заједно су способни: да се свакодневно моле Богу за све оне које је Бог одабрао да проносе славу Имена Његовог међу оне народе, који су још у тами и незнању и чекају да их обасја свјетлост Јеванђеља Христовог. (*Лекција: Православна црква у дијаспори, V6*)

Ili tako što se ističe superiornost islamske civilizacije i islama.

Privlačnost islamske civilizacije proizilazila je iz raznih okolnosti, donosila je виши животни standard, unosila je nove потрошачке потребе, развијала је осјећање за лјепоту, davala је maha машти. Bila је прилагођена потребama човјека и donosila је једну врсту лагодности а посебно по svome позитивном односу према природи. Uz то су њени носиоци важили као они из њих се редова бирао владајући слој, gospoda. (*Лекција: Kako се неkad у Bosni живјело, V12*)

Можемо рећи да су муслимани храбро ушли у susret novim и другачијим kulturama. Znanost је била прихваћена са одушевљенјем и zbog toga су муслимански ученици у mnogим подручјима надмашили своје уважене учитеље немуслимане. Nastaje велики број originalних дјела, а највише из filozofije, medicine, matematike и astronomije. (*Лекција: Islam рађа нову культуру, v11*)

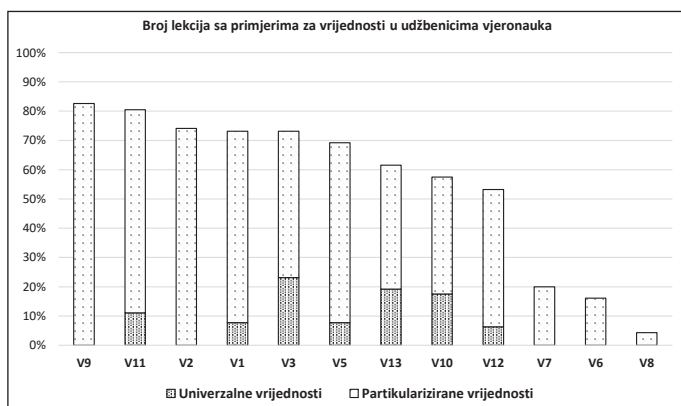
Kako се islam врло брзо ширио у све крајеве свијета, јављала се и потреба за његовим преведењем (sic!). Данас је Кур’ан преведен на готово све језике свијета. Razlog овако великог интересовања за његовим преводењем лежи и у чињеници да је Кур’ан свеобухватна knjiga која нуди одговоре на религијска, економска, правна, социјална и друга питања. Кур’ан се обраћа разуму и осјећајима, појединцу и заједници, свим узrastима и популацијима. Бођијом мудрошћу Кур’ан је објављен на арапском језику, језику становника Дџеннета. То је језик богат изразима и конструкцијима које укључују око 50.000 коријена, док у енглеском, на примјер, има само 20.000. (*Лекција: Пријевод Кур’ана на bosанском језику, V12*)

Ili kako je Deklaracija o pravima čovjeka utemeljena na Dekalogu.

Možemo uočiti koliko je govor o ljudskim pravima i dužnostima utemeljen na Dekalogu – pisanom Božjem zakonu. Doimlju se kao konkretizacija Dekaloga. Božji je zakon duboko ucijepljen u čovjekovu narav i njegovo srce. Zato s pravom možemo tvrditi da su Deset Božjih zapovijedi duboko ukorijenjene u ljudsku kulturu i civilizaciju. (*Lekcija: Božije zapovijedi – put u slobodu, V3*)

4.1.3 Sadržaji u funkciji afirmacije univerzalnih ljudskih vrijednosti

Sadržaji koji govore o univerzalnim vrijednostima tako da poželjni ciljevi i ponašanja nisu određeni religijskim principima i uvjerenjima jedne religije ili etničkom i religijskom pripadnosti prepoznati su u sedam udžbenika, u samo 8 % ukupnog broja analiziranih lekcija (Graf 18).

Graf 18 Broj lekcija s primjerima za vrijednosti – vjeronauk/a

Udžbenici u kojima je prepoznato najviše sadržaja koji govore o univerzalnim vrijednostima su V3, V13 i V10. U udžbenicima V8, V6 i V7, u kojima je generalno prepoznato malo sadržaja koji govore o vrijednostima, nije pronađen niti jedan primjer koji podržava razvijanje i usvajanje univerzalnih vrijednosti; o

slobodi se, npr., uvijek govori u kontekstu oslobađanja pravoslavne crkve i hrišćana od različitih vlasti pod koje su potpadali.

Vrijednost	Frekvencija primjera
Odgovornost	11
Solidarnost	7
Jednakost	6
Saradnja	4
Život	3
Mir	2
UKUPNO	33

Tabela 20 Frekvencija primjera vrijednosti koje se promoviraju u analiziranim udžbenicima vjeronauka/e

Najviše promovirana vrijednost u udžbenicima vjeronauka je odgovornost (Tabela 20), i to najčešće u kontekstu preuzimanja odgovornosti za vlastite izbore i posljedice ljudskog djelovanja. Nekoliko primjera koji ovo ilustriraju navedeno je u nastavku.

Čovjek se razlikuje od svih drugih živih bića po liku i po sposobnostima koje su samo njemu date. Umom, razumom i brojnim drugim sposobnostima obdaren čovjek kadar je samostalno donositi odluke o svome načinu života, rada i ponašanja. (*Lekcija: Svi smo jedinstveni ali trebamo jedni druge, V11*)

Prije nego što se sukobiš, razmisli kakav problem imaš, da li si sve to malo preuveličao, kako bi to izgledalo iz ugla promatrača, kakva su ti osjećanja, je li to ljutnja, povrijeđenost, ljubomora. Šta možeš učiniti, da li uopće želiš riješiti problem ili voliš da te drugi vide kao žrtvu? Da li je to pravi problem, šta li osjeća suprotna strana, šta bi ti osjećao da si na drugoj strani, šta u stvari hoćeš, da li je u tvom interesu da sukob traje? ... Da bi izbjegao sukobe, izrazi svoja osjećanja i potrebe, kaži šta očekuješ od drugog, misli o drugom, budi pristojan, saslušaj osjećanja i potrebe drugih... Ponekad ti je teško priznati grešku za nešto što si učinio, misli da ćeš se osramotiti. Čovjek je po svojoj prirodi sklon i dobrom i grijehu, a samo su poslanici bili sačuvani od grijeha. Zato prihvati sebe kao osobu koja može pogriješiti, ali se i pokajati za učinjeno. Početak pokajanja je priznavanje greške, a skrivanje greške je put prema novim i težim greškama. Posljedice ovakve situacije mogu dovesti do gubitka povjerenja, gubitka prijateljstva i grize savjesti. Važno je

pokazati spremnost za priznavanje krivice i iskazivanje izvinjenja radi održavanja dobrih odnosa s drugima i istrajnosti na Pravome putu... Mogu li se izbjeći sukobi? Kako? Probaj s ovim savjetom: Budi uljudan! Nemoj misliti da je uljudnost oholost, to je način da lijepo kažeš čak i ono što je neprijatno, a da drugi ljudi ne budu povrijeđeni, pa tako neće doći do sukoba. (*Lekcija: Rješavanje sukoba, V10*)

U analiziranim udžbenicima vjeronauka prepoznati su i sadržaji koji promoviraju solidarnost, jednakost i saradnju, o čemu govore i primjeri navedeni u nastavku.

Svijet je skup raznolikih Božjih stvorenja. Ta raznolikost daje ljepotu i izazov ljudima kako bi istraživali i otkrivali mudrost i veličinu Božijeg stvaranja. Različitosti među narodima ne smiju biti uzrokom nepovjerenju, nerazumijevanju ili sukobima. Kako bi odnos s drugima bio što bolji, treba prihvatiti činjenicu da svaki čovjek ima svoje vrline i mahane. Zbog toga, nastoj sebe predstavljati kroz svoje vrline, ali i druge cijeni po njihovim vrlinama i ne isticati njihove mahane. Treba biti oprezan kada zaključuješ o onome što ti se dešava sa ljudima koje srećeš. O svemu dobro razmisli, jer ponekad je teško ispraviti grešku koju čovjek napravi svojom ishitrenošću i nepromišljenošću... Razmisli o svom prosuđivanju i odredi da li si veliki ili mali čovjek? Šta je najčešći uzrok nerazumijevanja među ljudima? Posmatraj ljude oko sebe i zaključi šta ljudi više ističu: svoje vrline ili tuđe mahane. Objasni. Razmišljaš li o svojim osobinama prije nego što istakneš osobine drugih? Šta predlažeš kako bi se povećalo Razumijevanje i uvažavanje među ljudima? (*Lekcija: Drugi i ja zajedno, V10*)

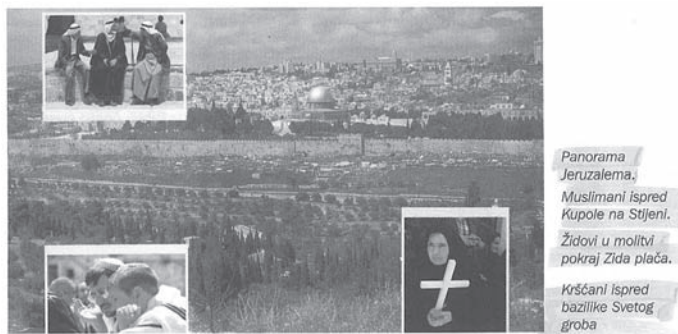
Čovjek je društveno biće. Ima potrebu za drugim ljudima. Potrebe zajedničkog života su različite – od potrebe za materijalnim pomaganjem i saradnjom do potreba kao što su: druženje, ljubav, razmjena mišljenja, podjela radosti, podrška u teškim trenucima i slično. Jedinственost i potreba za drugim ne isključuju se međusobno. Svoju sposobnost možemo i trebamo graditi i čuvati živeći i saradujući sa drugima... i pored toga što je jedinstven, čovjek kao društveno biće ima potrebu za ostvarivanjem kontakta s drugima, upućen je na druge i bez drugih ne bi mogao živjeti niti bi mogao steći znanje o tome je li nekomе potreban, da li ga neko voli, koliko vrijedi, koliko je uspješan, odgovoran, hrabar, snažan... Pamti i primjenjuj: U zajednici s drugima čovjek stječe različite vještine, sklonosti, navike, ostvaruje svoje želje i težnje, sreću na ovom i budućem svijetu. Islam nas podstiče na lijep odnos prema drugima. Zato, kada god nam se ukaže prilika, trebamo drugoga obrađovati lijepim riječima i postupcima. Činiti mu dobro koliko smo u mogućnosti, uvažavati ga i cijeniti. Ljudi su upućeni na druge i drukčije, čak i kada postoje razlike među njima. Božji dar čovječanstvu su

razlike u rasi, naciji, boji kože, pripadnosti drukčijoj religiji ili uvjerenju, kulturi i običajima. Zato ove razlike treba doživljavati kao prostor upoznavanja različitosti s težnjom onome što je dobro i plemenito. – Zašto čovjek ne bi mogao živjeti sam? Do kakvih spoznaja dolazi živjeti u zajednici s drugima? (*Lekcija: Svi smo jedinstveni ali trebamo jedni druge, V11*)

Ljudski rad ima i egzistencijalnu dimenziju jer čovjek živi od svoga marljivog rada i zato svaki radnik ima pravo na pravednu i zasluženu plaću. Nitko nema pravo iskorištavati drugoga i podcjenjivati tuđi rad. Nažalost, toliko puta slušamo i gledamo kako se radnika svodi na sredstvo proizvodnje, dok se sve više kao glavni cilj rada nameće povećanje proizvodnje i stjecanje kapitala. Govoreći o vrijednosti i dostojanstvu rada, ima na žalost i onih koji ne vole i ne žele raditi. Lijenost je jedan od sedam glavnih grijeha. Nitko nema pravo ne raditi ništa i živjeti na račun drugoga. To se protivi čovjekovu pozivu i dostojanstvu... Čovjek ima svoje dostojanstvo i nitko ga nema pravo iskorištavati radom. On ima pravo na redoviti odmor kako bi fizički i psihički bio sposoban za rad. Osim rada, on ima i druge životne potrebe koje će mu omogućiti miran i skladan život. Vrijeme čovjeku ne služi samo za puko preživljavanje i vegetiranje, nego da kvalitetno i stvaralački osmisli svoje svakodnevno življenje. (*Lekcija: Rad i slobodno vrijeme, V5*)

U nastavnim planovima i programima naznačeno je da je jedan od ciljeva vjeronauka i razvijanje poštovanja prema svim religijama, kulturama, civilizacijama. Autori i autorice udžbenika za islamski, katolički i pravoslavni vjeronauk ne zanemaruju druge monoteističke religije, ali sadržaji i način na koji su predstavljene razlikuju se od jednog do drugog udžbenika, od formalnog, taksativnog navođenja nekih aspekata učenja u drugim religijama i spominjanja drugih vjerskih zajednica radi uočavanja razlika u učenju i prakticiranju (koji preovladavaju) do primjera u kojima se uvažava različitost, prepoznaju sličnosti i potiče na razvijanje pozitivnih stavova prema drugima.

Neki od primjera u kojima se uvažavaju različitosti i prepoznaju sličnosti unutar različitih monoteističkih religija navedeni su u nastavku.

Panorama
Jeruzalema.
Muslimani ispred
Kupole na Stjeni.
Židovi u molitvi
pokraj Zida plača.
Kršćani ispred
bazilike Svetog
groba

Slika 68 Primjer ilustrativnih sadržaja koji afirmiraju pluralizam i različitost – lekcija *Davidov životni put – moć i odgovornost (V1)*

U svim je religijama molitva vrlo važna. Stoga svaka religija molitvi posvećuje važne trenutke u danu. Svaka religija ima mjesta na kojima se vjernici okupljaju kako bi susreli Boga. Svaka se koristi molitvenim formulama kako bi vjernici mogli zajedno moliti Za one koji žele znati više – Molitva Očenaš svakodnevna je molitva Isusovih učenika. I Židovi i muslimani imaju svoje molitve koje redovito mole. Raspitaj se i napiši riječi nekih židovskih i muslimanskih molitava! (*Lekcija: Kršćanska molitva – oblici, načini i vrijeme molitve, V1*)

Židovska je religija iznimno važna za povijest čovječanstva. To je najstarija monoteistička religija, a na njezinim su temeljima nastali kršćanstvo i islam. (*Lekcija: Velike monoteističke religije: židovstvo i islam, V1*)

Pripadnici kršćanstva i judaizma, također, obavljaju zajedničke molitve. Nedjelja je sveti i svečani dan za kršćane. Najveći čin bogoštovlja je euharistijsko slavlje, odnosno sveta misa. Prilikom svojih najznačajnijih blagdana kršćani se okupljaju u crkvama da bi, obavljajući misu, zajedno molili i slavili. Kršćani se Bogu obraćaju molitvom prošnje (da bi iskazali svoje potrebe), zahvalnosti (na darovima), klanjanja (priznavanje ovisnosti o Bogu) i zadovoljštine (traženje oprost za počinjene grijeh). U judaizmu mjesto zajedničkih vjerskih obreda je sinagoga. U sinagogama, radi jutarnjeg bogoslužja židovski vjernici se okupljaju svake subote kako bi svetkovali šabat. Šabat (subota) je sveti dan za sljedbenike judaizma. Zajednička molitva u judaizmu naziva se minjan. Inače, Židovi se tri puta dnevno mole. Prema ovoj religiji, jutarnju molitvu je ustanovio Abraham (Ibrahim, a.s.), poslijepodnevnu Izak (Is-hak, a.s.), a večernju Jakov (Jakub, a.s.). (*Lekcija: Namazi u posebnim prilikama, V12*)

U ovoj cjelini ukratko upoznajemo židovski narod, vjeru (judaizam) jer je kršćanstvo najtešnje povezano i, na jedan način, izraslo iz vjere izabranoga Božjeg naroda. Zajednički su nam Biblija Staroga zavjeta, patrijarsi i proroci. Najveći svjedoci kršćanske vjere (Isus Krist, Blažena Djevica Marija, apostoli) potječu iz židovskog naroda. Stoga su Židovi naša povlaštena braća i sestre po vjeri, koje moramo upoznavati, prihvaćati i s njima biti u dijalogu. (*Lekcija: Židovski narod i vjera, V3*)

Tako uočavam da se religiozno ponašanje ljudi mijenja, da su neke religije nestale, dok neke druge nastaju. Sve religije imaju neka zajednička obilježja, primjerice: prinošenje žrtve božanstvu na obrednim slavljima. Opisivanje najvažnijih religioznih tema u mitovima ili u nadnaravnoj objavi. Korištenje simbola za bolje razumijevanje religioznih sadržaja. (*Lekcija: Svaki čovjek traži Boga, V5*)

4.1.4 Sadržaji u funkciji indoktrinacije

Različitost kao problem

Primjeri sadržaja koji (vjersku) različitost predstavljaju kao problem te sadržaja iz kojih se iščitavaju diskriminatorni stavovi, koji sadrže neprimjerene izraze i koji vode ka nerazumijevanju i razvijanju negativnog odnosa prema ljudima koji drugačije žive i (ne) vjeruju navedeni su u nastavku.

Njegova božanska milost Swami Prabhupada došao je u New York 1965. godine u 70. godini života, sa samo sedam dolara u džepu i otrcanim kovčegom. Dvanaest godina kasnije, u trenutku njegove smrti (1977.), postojala je organizacija s više tisuća pristalica i imovinom vrijednom nekoliko milijuna dolara. J. Kolarić o utemeljitelju sljedbe "Hare Krišna" (*Lekcija: Traženje Boga u novim religioznim pokretima, V5*)

Ateizam se izjednačava s grijehom, a ispravan život je jedino moguće ako se živi u skladu s hrišćanskim vrijednostima.

Православни српски народ, у овом времену, пролази кроз тешка искушења. Пет деценија грубог атеизма оставило је дубоке ране у духовном животу нашег народа. (*Lekcija: Odnos hrišćana prema sek-tama, inovjernima i nevjernima, V9*)

Ateizam znači bezboštvo, dakle odgajanje bez Boga. Tvrde da je to izraz napretka. Iz iskustva najnovijih događanja znamo da se bez Boga i protiv Boga ne odgaja plemenite ljude, a vrlo često se odgaja takve koji su stvorili Oswiecim. Ivan Pavao II. (*Lekcija: Ateizam i vjerska ravnodušnost, V5*)

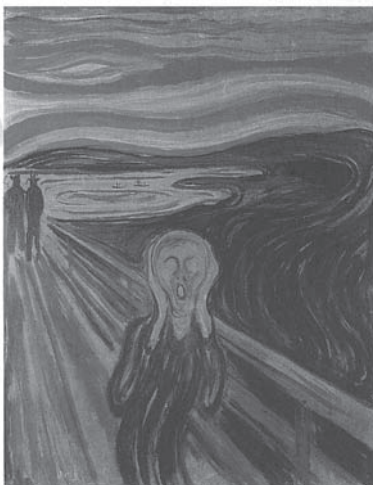
Pred suvremenim oblicima ateizma treba ponuditi kršćanstvo kao "civilizaciju ljubavi", zauzimati se za istinu o čovjeku i Bogu osobnim životom, ali i putem medija te društvenim zalaganjem. Na taj način će se danas, u svijetu vrlo brzih informacija i tehničkih dostignuća, broj ateista postupno smanjivati. (*Lekcija: Ateizam i vjerska ravnodušnost, V5*)

Vjera u Boga je uslov sreće i spašena. Čovjek bez vjere je sličan laži bez kompasa. I kao što laža bez kompasa ne može sigurno da plivi ježenom пристаништу, tako i čovjek bez vjere ne može dostignuti тихо пристаниште spašena. Губитак вјере је највећа несрећа за човјека. Тај гријех против вјере зове се атеизам или безбоштво. Овај гријех је велики и неопростив а њега могу код човјека проузроковати разне околности као, нпр., рђаво васпитање, зли примјери у младости, једнострана и површна ученост. (*Lekcija: Hrišćanske vrline: vjera, nada i ljubav, V9*)

Bez mira sa Bogom и у себи нема мира у људском друштву. (*Lekcija: O milosrđu, čistoti srca i mirotvorstvu, V9*)

Ruska obraćenica Tatjana Goričeva, filozofkinja po struci, svjedoči o pogubnom vremenu komunističkog ateizma:

Nismo imali ništa, nismo imali kulture, nismo imali religije, nismo imali dobrog odgoja; tijekom pola stoljeća bijahu izbrisane sve tradicionalne vrijednosti kulture i etike, bijahu uništena sva božanstva, razorena sva pribježišta. Rodismo se u pustinji.

Biti rođen и odgojen u religioznoj pustinji znači vjerovati da Boga nema. Svaka mogućnost duše da se u njoj nastani Bog, spriječena je ljudskom silom. Ipak, Bog dotiče i takve duše, a posebno one koje traže istinu i ne žele n ljudske nagodbe. Stoga se može dogoditi obra-

E. Munch, *Krik* (1893.)

Slika 69 Primjer sadržaja koji različitost predstavljaju kao problem – *lekcija Ateizam i vjerska ravnodušnost (V5)*

Mnogoboštvo i jevrejstvo su označeni kao prijetnje hrišćanstvu.

Karakteristika ovog perioda: хришћанска Црква у борби са јудејством и многобоштвом. Хришћанска Црква је у току три вијека била непризната установа, која је стајала ван заштите власти и закона. Све снаге незнабожачког свијета: римска власт и народ, окомили су се на хришћанску Цркву да је потпуно униште. Но сем незнабоштва, хришћанска Црква је водила борбу и са Јеврејима. Појавивши се у центру јеврејства, али прекинувши са њим сваку везу Црква је у лицу Јевреја добила раздражене непријатеље. Хришћане су Јевреји сматрали за издајце своје вјере и отаџбине па су се због тога старали да им нашкоде свим средствима. (*Lekcija: Prvi period, V6*)

Poticanje neprijateljstva prema Јеврејима, које се не пропитује у контексту савремености.

Јеврејске власти су прогањале хришћане и ван Јерусалима. Дознавши да у граду Дамаску има много хришћана они пошаљу младића Савла да оде тамо, похвата хришћане и да их доведе у Јерусалим... Али, Бог је хтио да од љутог непријатеља Савла учини себи оданог следбеника и апостола. (*Lekcija: obraćanje Savla u hrišćanstvo, V6*)

Narodi који не вјерују у једног бoga су примитивни и pagани.

У таквим тежким ситуацијама, кад су их угрожавали Kanaanци, Filistejci i ostali susjedni poganski narodi, dvanaest izraelskih plemena ujedinjuje se pod vodstvom tzv. sudaca... Oni su bili Božji izabranici, od Boga postavljени za vođe izraelskom narodu, da ga brane od poganskih naroda koji su угрожавали njegovu slobodu i njegovu vjeru. (*Lekcija: Davidovo vrijeme: prvi kraljevi, V1*)

Pavao, čovjek borbenoga duha i velikih govorničkih sposobnosti, počeo je ostvarivati svoje veliko misijsko djelo: propovijedati evanđelje poganima. (*Lekcija: Život apostola Pavla, V1*)

Prisutna je direktna netolerancija prema sektama i redukcionistički im se imputiraju negativne konotacije.

Пажљивим читањем Светога писма лако је закључити да је појава секти веома старог поријекла. Ако се ограничимо само на Нови завјет, примијетићемо да већ Христос упозорава своје ученике на ту опасност. "Јер ће се појавити лажне месије и лажни пророци, те ће чинити велике знаке и чуда да заведу, ако је могуће и изабране"... Секта је група истомишљеника која се одвојила од неке веће ре-

лигијске заједнице у самосталну групу. Ова група је непријатељски расположена према заједници од које се одвојила... Циљ секташких дјеловања је двострук. Он се састоји у уништавању појединца и уништавању породице, па и самог друштва у цјелини... Секте су непријатељски расположена нарочито према вјерским заједницама из којих су поникле и према онима са богатом вјерском традицијом... Многе секте, нарочито новије, налажу својим присталицама потпуно кидање веза са породицом, ближом и даљом родбином, посебно оном која није у њиховом чланству. Породица је основна ћелија друштва. Разбијањем ове главне друштвене ћелије лако ће се остварити њихов план. Разбити породицу значи разбити и друштво у цјелини (*Lekcija: O sektama, V8*)

Pluralizam i dijalog kao problem

ЕКУМЕНИЗАМ се, у свом модерном облику, јавља почетком 20. вијека. Водећу улогу у пропагирању и реализацији идеје екуменизма имале су (и још увијек имају) протестантске заједнице... Православни критичари екуменизма истичу да је овај покрет типични производ протестантског поимања хришћанства и Цркве. То поимање подразумијева да не постоји једна истина и једна Црква, него да свака од бројних "цркава" поседује понешто од истине... У круговима ССЦ све су гласнији и бројнији заговорници дијалога са другим религијама. Резултат тога је и присуствовање у својству гостију, представника јеврејске, исламске и још неких религија. Овим одређењем за међурелигијски дијалог ССЦ се приближава масонским позицијама. А то је укидање свих вјерских разлика са циљем да се створи једна универзална свјетска религија, која би садржавала понешто од сваке религије. Није тешко претпоставити да ће тада доћи Антихрист, да ће се зацарити и владати цијелим свијетом. Зато би православни требали што прије да напусте Свјетски савјет цркава. (*Lekcija: Pravoslavna crkva i ekumenizam, V6*)

У удžбеницима из вјеронаука присутни су и садржаји који су dio или доприносе изградњи narativa који poistovjećuju nacionalni i religijski identitet, u kojima se naglašava mučeništvo i žrtva, čime se reprodukuje viktimizacija te potiče neprijateljstvo prema drugom i drugačijem.

Prisutna je i redukcija i mistifikacija sadržaja, pojednostavljeni prikazi i prikazi jedne perspektive, čime se implicira da su vjerske i državne institucije jedno.

Sakralizacija nacije – nacionalizacija religije

Zajednička vjera je osnova za izgradnju nacije.

Zajednička hrišćanska vjera doprinijela je formiranju srpske nacije i Srpska pravoslavna crkva je nosilac jedinstva srpskog naroda.

Кнез Мутимир (860-890) је, после побједе над Бугарском, про-
тјерао своју браћу и завладао сам. Он је успио да ојача српску др-
жаву и да влада дуго, захваљујући у првом реду чињеници да је
много радио на крштавању широких народних маса. **Заједничка
хришћанска вјера** одлично је послужила превазилажењу племен-
ских разлика и **истинском уједињавању** српских племена у **фор-
мирању српске нације**... Домаћи задатак: Укратко напиши: како је
хришћанска вјера утицала на уједињавање српског народа? (*Lekci-
ja: Osnivanje Raške države, V7*)

На основу реченог видимо да су митрополити митрополија **Српске
цркве** у Босни и Херцеговини улагали натчовјечанске напоре да
унаприједи живот Цркве на овим просторима и посебно да **сачу-
вају у српском народу српско православље**. (*Lekcija: Srpska crkva
u Bosni i Hercegovini za vrijeme Turaka i Austrougarske monarhije, V7*)

Islam kao bitna odrednica bošnjačkog identiteta

Historija bilježi o širenju islama u BiH ... Jedan od najvažnijih fenomena u historiji Bosne i Hercegovine predstavlja proces **masovnog prihvaćanja islama** od strane domaćeg stanovništva, što je vremenom dovelo do nastajanja **specifičnog bosansko-muslimanskog identiteta** i, u konačnici, do profiliranja **bošnjačke nacije**. (*Lekcija: Bosansko susretanje sa islamom, V13*)

Razgovarajmo o identitetu... Šta za tebe znači identitet?... Koje su specifičnosti bošnjačkog identiteta? Objasni! Šta je utjecalo na razvoj identiteta Bošnjaka? Na osnovu čega se izvodi zaključak da su Bošnjaci evropski narod? Može li se identitet izgubiti? Kako? Kako se ti odnosiš prema obilježjima svog identiteta? (*Lekcija: Islam i identitet Bošnjaka, V13*)

Odaberi zadaću... Razgovaraj s roditeljima, rodbinom ili poznanicima o njihovom shvatanju **uloge Islama u formiranju bošnjačkog identiteta**. Preinesi nam svoja zapažanja. Predstavi mapom uma osobenosti bošnjačkog identiteta. Napiši rad o temi Domovina u mom srcu. Koristeći dostupnu literaturu, Internet i vlastite izvore pokušaj pronaći tragove

Islama u bošnjačkoj duhovnoj i materijalnoj kulturi. Pronađene primjere podijeli s nama. (*Lekcija: Islam i identitet Bošnjaka, V13*)

Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini najznačajnija je institucija Bošnjaka. Posmatrajući položaj, ulogu i značaj Islamske zajednice moguće je sagledati historijske etape i teškoće kroz koje je prolazio bošnjački narod... Nakon aneksije BiH od strane Austro-Ugarske 1878. godine muslimani BiH bivaju otrgnuti od Ummeta i smješteni unutar nemuslimanske države. Proces odvajanja nije bio lahak niti brz... (*Lekcija: Nastanak i razvoj Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini*)

Katoličanstvo se smješta u okvire hrvatstva i česta je sintagma *Crkva u Hrvata*, čime se Crkva nacionalizira.

Vjerske ustanove predstavljaju institucije ujedinjenja i zaštite naroda. Tako je, naprimjer, Srpska crkva nositelj jedinstva i državnosti srpskog naroda, a razrušene a zatim obnovljene džamije u BiH su svjedoci bivstvovanja Bošnjaka na ovim prostorima.

Iako je srpski narod izgubio fizičku slobodu i državu, nije klonuo duhom. Znaјући да се knez Lazar, са свим косовским јунацима, определио за Царство Небеско, за чување душе, наш народ, умјесто пропале државе, прихватио је своју цркву као вођу од таме ка свјетлости. Црква је на себе преузела многе послове бивше државе... Српска црква је чувала да се у српском народу не угаси идеја о држави Немањића. Захваљујући својој цркви, српски народ се определио да чува завјет честитог kneza Lazara и српске војске који су дали пред бој на Косову. Та определијеност их је кроз ропство водила ка слободи... Жртва kneza Lazara није заборављена ... Косовска етика, изражена у народним пјесмама, сматра се и данас највишим дометом моралне свијести цијелог једног народа, уткане у бол за изгубљеном државом коју треба васкрснути ослобођењем Косова и свих српских земаља... Домаћи задатак: Укратко напиши: Зашто је косовска етика поново актуелна? (*Lekcija: Kosovsko opredjeljenje i kosovska etika, V7*)

Za historiju bošnjačke kulture od velikog su značaja brojne monumentalne džamije izgrađene tokom perioda osmanske vladavine, kao i brojne džamije obnovljene ili izgrađene nakon posljednjeg rata u BiH. One su materijalno i duhovno blago koje svjedoče bivstvovanje Bošnjaka na ovim prostorima. (*Lekcija: Objekti nastali iz duhovnosti, V12*)

Jezik se koristi kao odrednica nacionalnog i religijskog identiteta. Nameće se stav o značaju čuvanja “našeg” tradicionalnog

govora. Arhaizmima i orijentalizmima se daje posebno mjesto jer se te riječi zapravo koriste u jezičkoj politici za razlikovanje ovdašnjih standarda.

Sačuvajmo od zaborava: U govoru deda i nana često čujemo neke čudne riječi za koje ne znamo šta znače. Te riječi su dio našeg tradicionalnog govora i imaju posebno mjesto u govoru. Neke od njih su sehara i jemenija...

U bosanskome jeziku su se tokom vremena koristila različita pisma. Prije latinice pisalo se bosančicom i arebicom. Arebica nastaje pod utjecajem islama i tri orijentalna jezika: arapskog, turskog i perzijskog. Od same pojave postepeno se prilagođavala bosanskom glasovnom sistemu a jedinstven pravilnik pisanja arebicom sastavio je Džemaludin Čaušević početkom 20. stoljeća... Arebica je značajna kao kulturološki pečat razvijanja našeg jezika. Arebicom se ispisivala posebna vrsta književnosti. Nazvana je alhamijado književnost. Pokušaj naučiti arebicu i lakše ćeš naučiti harfove! (*Lekcija: Pišem i čitam arebicu – Tajna iz nanine sehare, V10*)

Sačuvajmo od zaborava

U sljedećoj tabeli nalaze se imena istaknutih Bošnjaka i Bošnjakinja. Pokušaj pored njihovih imena napisati neke biografske podatke po kojima su poznati.

Mustafa Busuladžić /		Nedžad Ibrišimović	
Fata Orlović /		Smail Balić /	
Alija Isaković /		Fatima Mujezinović /	
Tajib Muhamed Okić /		Mehmed Šemsikadić /	
Hasan Kafi Prušćak /		Šukrija Alagić /	
Alija Izetbegović /		Husein-kapetan Gradaščević /	

U bosanskom jeziku nailazimo na riječi orijentalnog porijekla. Pokušaj saznati značenja ovih riječi: asker, bardak, cifra, čekmeđe, čiviluk, čemerli, želenka, ćebe, ćumez, ćuskija, dembel, direk, dizgini, dugum, hošaf, hizmetiti, išaret, mutfak, sepet.

Odaberi zadaću

Razgovaraj s roditeljima, rodbinom ili poznanicima o njihovom shvatanju uloge islama u formiranju bošnjačkog identiteta. Prenesi nam svoja zapažanja.

Predstavi mapom uma osobnosti bošnjačkog identiteta.

Napiši rad o temi *Domovina u mom srcu*

Koristeći dostupnu literaturu, internet i vlastite izvore pokušaj pronaći tragove islama u bošnjačkoj duhovnoj i materijalnoj kulturi. Pronađene primjere podijeli s nama.

Slika 70 Primjer sadržaja koji propagira istoznačnost vjerskog i nacionalnog identiteta – lekcija *Islam i identitet Bošnjaka* (V13)

Viktimizacija i glorifikacija mučeništva

U udžbenicima vjeronauka, naročito katoličkog i pravoslavnog, prisutni su sadržaji koji predstavljaju glorifikaciju mučeništva i reprodukciju viktimizacije, pri čemu se potvrđuju nacionalni narativi koji se mogu iščitati iz primjera koji slijede.

Viktimizacija

Iako je Kraljevina Jugoslavija svim vjerama jamčila ravnopravnost, **Srpska pravoslavna crkva bila je privilegirana** te je gotovo uživala status državne Crkve. **Katolici su živjeli u podređenom položaju.** Bilo im je onemogućeno napredovanje u državnim službama. Vlast je sustavno ometala rad katoličkih škola i bolnica, ukidala organizacije katoličke mladeži te Crkvi protuzakonito oduzimala brojne posjede. Nastojanje Svete Stolice da ugovorom s Kraljevinom Jugoslavijom **riješi položaj katolika**, zbog **protivljenja političkih vlasti i pravoslavlja**, bilo je neuspješno. (*Lekcija: Crkva u Hrvata za vrijeme svjetskih ratova i porača, V5*)

Pošto se rimska mnogobожачка vlast riješila побуњених Јевреја окренула се против првих хришћана које је сматрала јудејском сектом, самим тим и опасном за Римску империју. Почела су **гоњења хришћана** у којима су се дешавали **најстрашнији злочини у историји рода људског.** Ова гоњења трајала су скоро три вијека. (*Lekcija: Propast Jerusalima, V6*)

Присуство православне дијаспоре утиче благотворно и на народе међу којима и са којима православни заједнички живе. Тако данас имамо многе Нијемце, Французе, Енглезе, Американце и др. који су прихватили древну и вјечно нову вјеру својих праотаца; јер су и они некад били православни у границама Западне Цркве све до XI вијека. Тако, **примајући Православље, они се уствари само враћају себи самима, својој хиљадугодишњој православној прошлости, која је доцније била замрачена неправославним наносима.** (*Lekcija: Pravoslavna crkva u dijaspori, V6*)

Vjersko, etničko i nacionalno se poistovjećuje i napad na crkvu znači napad na narod, pri čemu se veličanjem žrtve veliča snaga i moć jednog naroda.

Glorifikacija mučeništva

Krajem XV. stoljeća **hrvatski narod i Crkvu pogada teška sudbina.** Nakon Bosne i Hercegovine turski osvajači zauzimaju veći dio današnje Hrvatske... **Od stranaca porobljen i od vlastitih velikaša zaboravljen,** hrvatski se narod oslanja na Crkvu. Iako su i sami izloženi teškim nedaćama, svecenici uspijevaju sačuvati duh slobode i zajedništva potlačenog naroda... Brojni pozivi upućeni europskim vladarima da pomognu Hrvatima u borbi protiv turskih osvajanja ostali su uzaludni. Pape su u više navrata poticali kršćanske vladare da se zajedničkim snagama

odupru turskoj osvajačkoj politici. Kada su увидјели да кршћански Запад због своје себићности и неслојности затвара очи пред хрватским невољама, сами су новчано и организацијски потпомогали одбрану хрватских крајева... Тјјеком најтежих турских навала, када су Изгубили сваку наду у помоћ моћних европских земља, **Хрвати вјерују још једино у своју храброст и помоћ с неба.** Увјерени су, како пише Марко Марулић, да их “само Бог може спасити”. У тако драматичним тренуцима исказали су **несломљиву и задивљујућу снагу дућа.** Захваљујући њиховим **небројеним жртвима,** спријечено је даљње турско продирање у Европу. За те заслуге повјест им је удјелила часни наслов: “предзиде кршћанства”. ... **РАЗМИШЉАЈМО** и **РАЗГОВАРАЈМО!** ... Због чега **Хрвати носе наслов “предзиде кршћанства”?** На који начин **би то требали бити и данас?** (*Лекција: Вјерски и друштвени живот Хрвата у средњем вијеку, V5*)

Последње најсвирепије гоњење хришћана догодило се за вријеме цара Диоклецијана (284-305. г.). Он је 303. г. у граду Никомидији издао едикт против хришћана. Хришћани су били лишени свих права, богослужбени скупови су били забрањени, а храмови разрушени. За вријеме ових гоњења **многи наши светитељи су мученички страдали:** Св. Димитрије, Св. Георгије, Св. Теодор Тирон и други. Ови мученици су се **храбро држали приликом мучења,** што је касније био примјер многима да буду јаки у вјери. Јуначки су подносили све муке, па и смрт. Христова Црква се показала **јаћа од сваке земаљске силе, коју нико не може уништити.** “Крв мученика је била сјеме из кога су ницали нови хришћани”, каже црквени писац Тертулијан. (*Лекција: Гонjenje хришћана од стране римских careva, V6*)

Тјјеком трију столјећа трајали су sustavni и крвави прогони Цркве... Прогони су били велико искушење за Цркву. Иако је било кршћана који су због страха, притиска и људске слабости затјјили своју вјеру приносећи жртве поганским божанствима, многи су од њих поднијели мучеништво због вјере у Исуса Христа. **Спремено су одлазили у смрт** увјерени да тако најбоље сљиде Исуса Христа у његову крижу и патњи... Данас, двадесет столјећа након Исусова рођења, у многим земљима постоје људи који прогоне **кршћане. Прогоне их, утамућују, муће, протјерују и дискриминирају на различите начине.** Данас, међутим, као и у првим кршћанским временима, постоје и они који вјерно сљиде ријечи и примјер Исуса из Назарета. – Тко и како, према вашем мишљењу, данас прогони кршћане? (*Лекција: Живот првих кршћана, V1*)

Присутно је и наглашаванје страдања властите нације у ратовима и sukobима, при чему се страдања других само усputно споминају или ignoriшу.

Страдање Срpske цркве за вријеме Другог свјетског рата... Током Другог свјетског рата и окупације народ и Црква претрпјели су велике губитке и доживјели многа страдања. Највећа страдања доживјели су Срби и храмови који су се нашли у оквиру ондашње НДХ. Мноштво народа је на најбруталнији начин ликвидирано (само у Јасеновцу страдало је око 600.000 Срба)... Усташе (али не сви Хрвати), Нијемци, Италијани, Мађари, Бугари нису били једини починиоци злочина. Комунисти нису штедјели животе свештеника које су сматрали политичким и идеолошким противницима... Наравно, овдје треба напоменути да су страдали и припадници других народа (Јевреја, Рома, часних Хрвата и др.), али о њима више пишу они који се баве историјом тих народа... Домаћи задатак: Укратко напиши: Шта знаш о страдању Срpske цркве и народа за вријеме Другог свјетског рата? (*Лекција: Crkvena i narodna istorija 1918-1945. godine, V7*)

Tijekom Drugoga svjetskog rata Crkva u Hrvata proživljavala je sudbinu vlastitog naroda. S njime je dijelila nadanja, strepnje i sva ratna stradanja. U vremenu komunističke vladavine bila je izložena teškim i sustavnim progonima. Hrabrošću mnogih znanih i neznanih svjedoka vjere Crkva je očuvala vlastitu slobodu i postala oslonac ugroženom i obespravljenom narodu. Očekivanja hrvatskog naroda da će stvaranjem Nezavisne Države Hrvatske (1941) živjeti u slobodnoj i samostalnoj državi brzo su se iznevjerila. Nakon što se odrekao dijela hrvatskoga nacionalnog teritorija, državni je režim pod pritiskom njemačkih i talijanskih vlasti počeo provoditi politiku nacionalne, rasne, vjerske i ideološke diskriminacije... Uspostavom komunističke vladavine 1945. nastupilo je vrijeme borbenog ateizma i progona Crkve. Ubijeni su, zatvarani i progonjeni brojni svećenici i vjernici. (*Лекција: Crkva u Hrvata za vrijeme svjetskih ratova i poraća, V5*)

Poticanje nepripadnosti

Iako bi udžbenici za katolički vjeronauk trebali biti namijenjeni učenicima u Bosni i Hercegovini, više nego očigledno je da su udžbenici preuzeti iz Hrvatske. Dodatni problem predstavlja to što sadržaj nije prilagođen populaciji kojoj je namijenjen – učenicima koji žive i pohađaju školu u Bosni i Hercegovini. Sadržaji u udžbenicima za katolički vjeronauk impliciraju da je *naša domovina* – Hrvatska. Tako se, npr., naglasak stavlja na kulturni i drugi razvoj Hrvatske dok se BiH samo spominje, navode se imena samo hrvatskih književnika ili se, pak, učenici upoznaju s

nastankom pojedinih svećeničkih redova u Hrvatskoj, pri čemu se ignoriše postojanje i rad tih istih redova u BiH.

Praksa korištenja ovakvih udžbenika zasigurno ne doprinosi ostvarenju jednog od općih ciljeva obrazovanja navedenih u Okvirnom zakonu o osnovnom i srednjem obrazovanju koji glasi: *Razvijanje svijesti o pripadnosti državi Bosni i Hercegovini, vlastitoj kulturnoj samosvijesti, jeziku i naslijeđu, na način sukladan civilizacijskim tekovinama, upoznavajući i uvažavajući druge i drugačije, poštujući različitosti i njegujući međusobno razumijevanje, trpeljivost i solidarnost među svim ljudima, narodima i zajednicama u Bosni i Hercegovini i svijetu* (član 3, Okvirni zakon o osnovnom i srednjem obrazovanju – Opći ciljevi obrazovanja).

Moja domovina je... Hrvatska

Hrvati su u svoju današnju domovinu došli u VII. stoljeću iz Bijele ili Velike Hrvatske. U novoj su se domovini prvi put susreli s kršćanstvom... Zbog čega je **naša povijest**, kao i povijest svih europskih naroda, započela krštenjem? (*Lekcija: Pokršćavanje Hrvata i ulazak u zajednicu kršćanskih naroda, V5*)

Jeste li ikada čuli za neku knjigu koja sadržava hrvatske zakone? Primjerice, **hrvatski Ustav**? (*Lekcija: Kako upoznati i razumjeti Bibliju i koristiti se njome, V1*)

Siromaštvo je jedan od najvećih svjetskih problema. Više od 10 000 ljudi svakog dana umire od gladi. U Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini mnogi žive u siromaštvu i neimaštini. ... Mnogi svećenici, redovnice, redovnici i ostali vjernici odlaze u daleke zemlje u kojima ljudi ne poznaju Isusovu Radosnu vijest. Za njih kažemo da odlaze u misije i nazivamo ih misionarima. Saznaj nešto više o **misionarima iz Hrvatske** koji žive i djeluju u dalekim misijskim zemljama. (*Lekcija: Isusovi učenici – svjedoci istine i ljubavi, V1*)

Svako ljudsko biće ima pravo na život. U **Republici Hrvatskoj nema smrtne kazne**. Iz Ustava RH, čl. 21. (*Lekcija: Svetost ljudskog tijela, V3*)

U **Republici Hrvatskoj** puši 25 % ukupnog stanovništva i **nalazimo se** u vrhu europskih zemalja po broju ovisnika o nikotinu. Ako izuzmemo malu djecu, taj je postotak još veći... Za tridesetak posto petnaestogodišnjaka u Republici Hrvatskoj nabava marihuane ili hašiša nije problem, a

najlakše ih je nabaviti u diskoklubu ili u kafiću, potom na ulici, a čak 11 % ispitanika izjavilo je da je marihuanu lako na baviti i u školi... Prema nekim istraživanjima, oko 30 % mladih u nas, najčešće iz znatiželje ili zabave, probalo je jednom ili i dvaput neku od "lakših" droga, marihuanu ili hašiš. Većina nakon tih prigodnih iskustava odustaje. No procjenjuje se da u Hrvatskoj ima oko 15 000 pravih ovisnika o ilegalnim drogama. Među njima je najviše ovisnika o heroinu. (*Lekcija: Zamke suvremenih ovisnosti, V3*)

Pronađi i opiši **jevrejsku zajednicu u Republici Hrvatskoj!** (*Lekcija: Judaizam, V3*)

Jesi li ikada sudjelovao u istočnoj liturgiji ili je gledao na televiziji? Protumači naziv "grkokatolici". **Što znaš o grkokatolicima u Hrvatskoj?** (*Lekcija: Kršćani na drugi način, V3*)

Konzervativizam

Sadašnjost se prikazuje kao vrijeme puno izazova, sugerirše se da je *ovo vrijeme* nemoralno (sam termin *ovo vrijeme* je sugestivan), da se ljudi udaljavaju od pravih vrijednosti, da tehničke stvarčice odvrćaju od vjere.

Proširi svoje znanje: Kada se prekine veza s Bogom, čovjek skreće sa Pravoga puta. Počinje činiti različita neprimjerena djela. Prekidanjem ove veze duša postaje nezadovoljna i traga za utočištem. Njen najbolji oslonac i utočište je Uzvišeni Allah. Kao što svakodnevno zadovoljavaš potrebu za hranom, nahrani i svoju dušu. Pruži joj priliku da se obraća Stvoritelju i razgovara s Njim. U raznim prilikama vodi ove razgovore. Kada si u tuzi, radosti, samoći, itd. ne dozvoli da te izazovi današnjice (TV, računar, igrice i sl.) odvrate od obraćanja Bogu. (*Lekcija: Prilike u kojima se obraćam Bogu, V10*)

Kur'an je lijek za brige, strah i nemir koji snađu čovjeka pogotovo u našem vremenu, u kojem su one posljedica udaljavanja od pravih i neprolaznih vrijednosti. (*Lekcija: Prijevod Kur'ana na bosanskom jeziku, V12*)

Identificiraj primjere nemoralnosti u ovom vremenu. (*Lekcija: Kako biti moralan, V12*)

Mi, suvremeni ljudi, kao da živimo u vrtlogu. Sve se oko nas ubrzano događa, neprestano nas obasipaju nove informacije. (*Lekcija: Traženje Boga u novim religioznim pokretima, V5*)

Konzervativni stavovi iščitavaju se i iz primjera (naročito u udžbenicima pravoslavne vjeronauke) gdje se naglasak stavlja na dužnosti i poštovanje hijerarhije, a ne na slobodu izbora i odgovornosti, gdje se sugeriše prihvatanje stereotipnih rodnih uloga, a patrijarhat se ne propituje, i gdje se pojam zajednice sužava na zajednicu između Boga i ljudi, a posebna zajednica između žene i muškarca se nameće kao svetinja i osnova društva i države.

Дјеца су дужна вољети своје родитеље као своје, послије Бога, највеће добротворе који су их отхранили. Стога свако дијете треба својим родитељима од срца да жели свако добро, да захвално признаје сва њихова добротворства према њима и да својим владањем и честитошћу служе својим родитељима на радост и утјеху... Дјеца треба да помажу родитељима у раду и да њихове мане и слабости стрпљиво подносе, да их у старости и болести искрено дворе и његују, да се за живота за њих моле, а послије смрти за спасење њихових душа. (*Lekcija: Hrišćanstvo i zajednica, V9*)

У оно вријеме мушка су дјеца била прихваћенија него женска јер се по њима настављала обитељска ложа. Међу мушком дјецом посебно је мјесто имао прворођени син. Њему су припали очева имовина и очев благослов. Уживао је и посебан углед међу својом браћом. (*Lekcija: Život i vjera ljudi u "plodnom polumjesecu", V1*)

У домаћем васпитању од особитог значаја је мајка. Због тога мајка треба да је мудра и побожна, јер што она у дјетињству усади у душу дјетета, то човјек носи са собом кроз цијели живот. Имамо мноштво примјера гдје су мајке поступајући благо, побожно и мудро оставиле упечатљив, позитиван примјер дјечи и тако тим примјером своју дјецу упутиле на прави пут. (*Lekcija: Hrišćanstvo i zajednica, V9*)

Прву друштвену заједницу је основао сам Бог. Та заједница је створена између Бога и првих људи, али и посебна заједница самих људи. Заједница између Бога и првих људи створена је оног тренутка када се Бог јавио првим људима да их упућује у живот и води савршенству за које су створени. Посебна заједница људи створена је када је Бог Адаму привео жену Еву и благословио их за заједнички живот: Рађајте се, и множите се, и напуните земљу и владајте њоме. (Бит. 2,21-22). (*Lekcija: Hrišćanstvo i zajednica, V9*)

Црква од будућних хришћанских супружника захтијева следеће: – претходно чист живот, – прописане године старости (за мушкарца 18, а за жену 16), да знају основе вјере и Божијег закона, – да буду вјерни једно другоме... (*Лекција: Хришћанство и заједница, V9*)

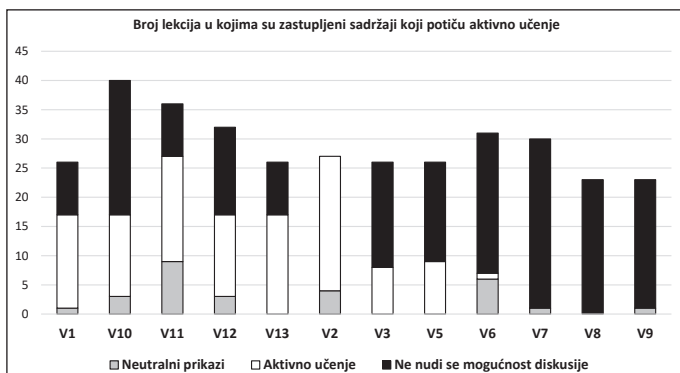
4.2 KRITIČKO MIŠLJENJE U UDŽBENICIMA VJERONAUKA/E

Iako razvoj kritičkog mišljenja kao takav nije naveden u definisanim ciljevima planova i programa za islamski, katolički i pravoslavni vjeronauk, u ishodima učenja, između ostalog, ipak stoji kako bi učenici trebali znati *upoređivati, procijeniti, razlikovati, prosuđivati, zaključiti, kritikovati, analizirati, evaluirati, kritički razmišljati, klasificirati/kategorizirati, iznositi vlastito mišljenje i argumentovano ga braniti*.

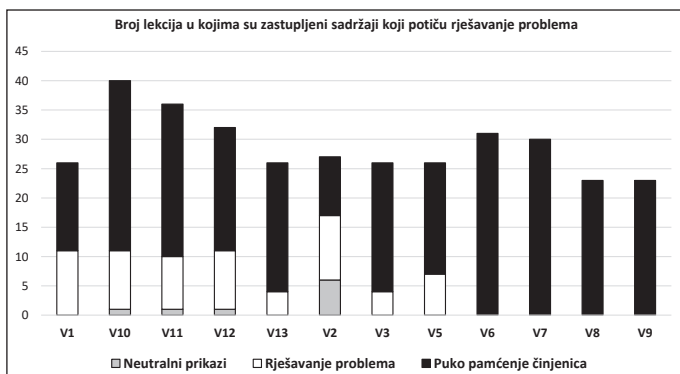
Rezultati analize udžbenika vjeronauka pokazuju da su sadržaji koji potiču aktivno učenje prepoznati u 120 lekcija (35 %). Rješavanje problema potiče se u 66 (19 %) lekcija dok su primjeri multiperspektivnog pristupa i diferenciranih prikaza u prezentaciji sadržaja identificirani u 57 (16 %) odnosno u 17 (5 %) lekcija. Kao što možemo vidjeti i na grafičkim prikazima (Graf 19, Graf 20), indikatori kritičkog mišljenja su uglavnom prepoznati u udžbenicima islamskog i katoličkog vjeronauka (V1, V2, V3, V5, V10, V11, V12, V13), dok su udžbenici za pravoslavnu vjeronauku (V6, V7, V8, V9) uglavnom pisani tako da ne uključuju učenike u proces učenja; lekcije prate pitanja, a zadaci ne potiču učenike na istraživanje, razmišljanje, upoređivanje... Jednostavne tekstove prate još jednostavnija pitanja u kojima se traži ponavljanje napisanog.

Indikatori kritičkog mišljenja (IKM)	Vjeronauk (broj lekcija)
Aktivno učenje	120 (34,68 %)
Rješavanje problema	66 (19,08 %)
Multiperspektivni pristup	57 (16,47 %)
Diferencirani prikazi	17 (4,91 %)

Tabela 21 IKM u udžbenicima vjeronauka

Graf 19 Zastupljenost sadržaja koji potiču aktivno učenje u udžbenicima vjeronauka

Graf 20 Zastupljenost sadržaja koji potiču rješavanje problema u udžbenicima vjeronauka

4.2.1 Sadržaji koji potiču kritičko mišljenje

Sadržaji koji omogućavaju aktivno učešće učenika u procesu učenja i koji potiču učenike da analiziraju, zaključuju i istražuju svijet oko sebe najčešće se odnose na pitanja i zadatke koji su postavljeni na početku i/ili na kraju lekcije. Ovim pitanjima i zadacima učenici se potiču da razmišljaju o sebi, svojim osobi-

nama, postupcima, odlukama koje donose, svom odnosu prema drugima, da povezuju i analiziraju različite sadržaje, da pronalaze sličnosti u različitim religijskim i nereligijskim sadržajima, da s drugima diskutuju.

Neki od primjera koji ovo ilustriraju navedeni su u nastavku.

Ima li kakvih sličnosti između vjerskih dužnosti i Židova i muslimana te kršćana? Objasni. (*Lekcija: Vjerski život Židova, muslimana i pripadnika drugih religija, V1*)

Analiziraj omiljenu pjesmu/film iz perspektive morala/nemorala. (*Lekcija: Kako biti moralan, V12*)

Za one koje žele znati više: Istražite kako sv. Franju poveujemo sa ekologijom. (*Lekcija: Svijetle i tamne strane Crkve u srednjem vijeku, V2*)

Za one koji žele znati više: Pronađi i analiziraj neki od načina širenja neistine preko novina ili televizije. (*Lekcija: Poziv na istinoljubivost, V3*)

Pripremi fotografiju koja prikazuje sliku razornog zemljotresa. Ispitaj 10 osoba iz svoje blizine kakva osjećanja im se javljaju u vezi s osobama koje su doživjele tragediju i šta smatraju da je u njihovoj moći da urade kako bi pomogli stradalima. Razgovaraj o rezultatima s nastavnikom, vršnjacima, roditeljima! (*Lekcija: Šta čovjeka čini čovjekom, V12*)

Napravi intervju s jednim starijim bračnim parom o njihovom bračnom zajedništvu. (*Lekcija: Brak i celibat – oblici kršćanskog života, V5*)

Nediskriminacija na osnovu spola

Islam zahtijeva jednak odnos i strogo osuđuje diskriminaciju spolova ili pravljnja razlike između muške i ženske djece: *Allahova je vlast na nebesima i na Zemlji. On stvara šta hoće! On poklanja žensku djecu kome hoće, a kome hoće – mušku ili im daje i mušku i žensku, a koga hoće učini bez poroda; On, uistinu, sva zna i sve može.* (Eš-Sura, 49-50)

Uzvišeni Allah ne voli da pravite razliku među svojom djecom čak ni kada ih ljubite. (Hadis)

Pravo na pravilnu ishranu i zdravstvenu njegu

Islam propisuje određena prava djetetu još prije nego što se rodi. Naime, dok je još u utrobi svoje

Saznaj više:

Prema Konvenciji o pravima djeteta, između ostalog, imaju pravo na: Roditeljsku brigu; Jednakost; Zdravlje; Obrazovanje; Slobodno izražavanje mišljenja i pravo da budu saslušani; Nenasilan odgoj; Pravo na igru i slobodno vrijeme; Zaštitu od ekonomskog i seksualnog iskorištavanja; Brigu za djecu s teškoćama u razvoju; Zaštita u ratu i za vrijeme bijega; (Pronađi u školskoj biblioteci i pročitaj „Konvenciju o pravima djeteta“ koju je objavila Generalne skupštine UN 20. novembra 1989. godine)

Razmisli i uradi:

– Da li je neko prekršio tvoje pravo? Ispričaj!

– Šta ste naučili na primjerima Poslanikove, a.s., ljubavi prema djeci? Prikažite grozdorni!

– Izdvoji zajednička prava djeteta koja nudi islam i Konvencija o pravima djeteta! Kolika je vremenska razlika među njima?

Slika 71 Primjer sadržaja koji potiču aktivno učenje – lekcija *Muhamed, a.s., oživljava ljubav prema djeci* (V11)

Očekivano, sadržaji udžbenika vjeronauka pisani su iz perspektive dogmatskog učenja religije koja je predmet izučavanja. Primjeri multiperspektivnosti i diferenciranih prikaza su rijetki i najčešće podrazumijevaju sadržaje o pojedinim aspektima učenja u drugim religijama i religijskim zajednicama kako bi učenici mogli uočiti postojeće sličnosti i razlike u učenju i prakticiranju.

Isus je prisutan i u drugim religijama. Tako primjerice, muslimani štiju Isusa kao velikog proroka. Zovu ga Isa. Evanđelje nazivaju Indžil. Židovi Isusa prihvaćaju kao proroka, ali ne vjeruju da je on obećani Mesija – Bog. (Lekcija: *Isusovi učenici – svjedoci istine i ljubavi, V1*)

RAZMIŠLJAMO I RAZGOVARAMO ... Religijski simboli postoje i u drugim religijama. Na primjer, sedmokraki svijećnjak u židovstvu, lumjeseć u islamu. Ako u vašem razredu netko pripada nekoj drugoj religiji, upitajte ga o simbolima njegove religije. (Lekcija: *Kršćanski simboli i kratice, V2*)

Košer hrana kod Jevreja – Dužnost je židovske domaćice da čuva religijsku čistoću doma, a jedna od njenih mnogih odgovornosti jest da jelo koje se jede bude kosher (dobro i čisto u skladu sa židovskim zakonom).

Meso i mliječni proizvodi ne smiju se posluživati u istom obroku. U židovskom se domu mogu jesti samo određene vrste mesa. Među dozvoljenim su janjetina, govedina i pileтина, a svinjetina, školjke i rakovi su među onima koje nisu dozvoljene. Životinje mora zaklati u vjerske propise upućen šohet. On slijedi pažljivo propisana pravila koja zahtijevaju da krv brzo isteče iz tijela i da životinja što manje trpi. Nakon što je životinja pravilno zaklana, meso se mora namočiti u hladnu vodu i nasoliti da bi se otklonila sva krv koja je ostala. (*Lekcija: Žrtva koja približava Bogu, V11*)

O vječnom životu govore sve monoteističke religije. Kršćani raj označavaju kao stanje blaženstva u životu poslije smrti. Ponekad se još naziva i Kraljevstvo Božije. U Bibliji je raj opisan i kao Edenski vrt iz kojega je Bog protjerao Adama i Evu. Obično se raj navodi kao suprotnost paklu. U židovstvu, za razliku od kršćanstva i islama, centralna životna tema je sadržana u ispunjavanju Božijih zapovijedi. Ispunjavanje Božijih zapovijedi samo će sobom donijeti budući život. Tek je u doba grčko-rimske vladavine nad Jevrejima ušla u židovstvo ideja o zagrobnom životu, pa tako i o suđenju dušama i konačnom spasenju. Biblijski raj u kojem su obitavali Adam i Eva, Gan Eden, nije duboko razvijen pojam u židovskoj teologiji; to je dobro mjesto za koje se vjernici nadaju i mole da njihovi umrli preci i drugi bližnji tamo očekuju suđenje dušama koje će nastupiti kad za to dođe vrijeme. (*Lekcija: Radost vječnog života, V12*)

Post u drugim objavljenim religijama

Post kod kršćana

Od Tri kralja pa nadalje, počinje višenedjeljni period poklada i karnevala, a potom otpočinje veliki post od gotovo sedam nedjelja. Vrijeme posta je vrijeme sjećanja na muke Isusove, na kršni put i praćeno je oplakivanjem. Nedjelja uoči Uskrsa zove se Velikom. To je sjećanje na razapinjanje na križ. Radosno pjevanje Aleluja na uskršnje jutro svečanost je nakon posta i oplakivanja, jer u znaku je slavljenja uskrsnuća. Na Uskrs je veoma svečano. Narod se gosti posvećenom hranom, a sačuvan je i običaj svečanog šaranja jaja.

Post kod kršćana sastoji se od uzimanja jednom na dan punog obroka za punoljetne vjernike u određene dane u vrijeme liturgijske godine. Punoljetni vjernici se računaju svi kršćani od 18. do 60. godina.

Post kod jevreja

U povodu značajnih datuma iz povijesti Jevreja ustanovljeni su dani posta. Za vrijeme posta jevreji se suzdržavaju od jela, pića i raznih užitaka i zadovoljstava. Jednodnevni post traje od izlaska do zalaska sunca. Izuzetno, deveti dan mjeseca ava i o Danu primirja. Post traje dvadeset i četiri sata. Tom prilikom se čitaju Davidovi psalmi sjedeći na podu i pri slaboj svjetlosti svijetla, u znak žalosti.

Na Dan primirja, deseti dan tišina, koji se na hebrejskom kaže Jom kipur, vjernici provode vrijeme u postu i molitvi za duše umrlih. Taj dan se ništa ne jede, ne pije, ne pere se, ne stupa u intimne bračne odnose, niti obavlja bilo kakav posao. Vjernici po čitav dan provode u sinagogi. Uoči Jom kipura vrši se ritualno kupanje i traži oprost od onih kojima je nenesena neka nepravda.

Slika 72 Primjer multiperspektivnih prikaza – lekcija *Propisuje vam se post* (V11)

Unutrašnjost budističkog hrama, Kina

Budisti, isto kao i pripadnici drugih religija, poštuju određena pravila svoje religije, od kojih se posebno izdvajaju *Četiri plemenite istine*, *Osmerostruki plemeniti put* i *Pet zapovijedi* (1. Ne ubij; 2. Ne uzimaj što ti nije dano; 3. Uzdržavaj se od nedopuštenih spolnih užitaka; 4. Ne laži; 5. Uzdržavaj se od opojnih pića koja pomračuju um).

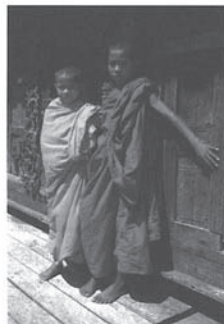
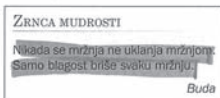
Posvuda širom budističkog svijeta nalaze se male kupolaste građevine – **pagode** ili budistički hramovi koji su za budiste sveta mjesta. Ljudi se oko njih okupljaju donoseći darove u hrani i cvijeću, prinose Budi mirisne štapiće i razmišljaju o Budinim riječima. Pokraj hrama nalaze se golemi kipovi Bude koji meditira.

Pobožni budisti žele svojoj djeci od malena usaditi iznimno važan osjećaj odricanja. Budistički dječaci u dobi od četiri godine prolaze poseban obred odricanja kako bi doživjeli i osjetili prolaznost svjetskoga sjaja. Nakon toga dječaci provode najmanje jednu noć u samostanu. U njega se gotovo svi ponovno vraćaju kad navršite dvadeset godina i tamo ostaju oko tri mjeseca. Mnogi od njih tada se odlučuju na život u samostanu, koji je za budista najidealniji način življenja na zemlji.

Veliki Buda, Afganistan

Budistički dječaci često provode nekoliko mjeseci u samostanu, što je dio njihova obrazovanja.

Slika 73 Primjer multiperspektivnih prikaza – lekcija *Vjerski život Židova, muslimana i pripadnika drugih religija* (V1)

Autori i autorice udžbenika učenicke ponekad upućuju i na druge, dodatne izvore informacija, ali takvi primjeri su više izuzeci nego praksa.

Pronađi i izreži iz novina fotografije što više različitih ljudi koji žive u našoj domovini. Iz izrezanih fotografija možeš napraviti kolaž na temu: *“Različitost je bogatstvo”*. (Lekcija: *Ja i drugi zajedno*, V1)

Potražite na internetu najnovije podatke o prilikama u svijetu te o tome kako se može pomoći da se one poprave. (*Lekcija: Suvremene situacije ropstva i ovisnosti, V2*)

4.2.2 Sadržaji koji potiču reproduktivno mišljenje

U više od 50 % analiziranih lekcija iz vjeronauka sadržaji su prezentirani iz samo jedne perspektive pa se ne nudi mogućnost diskusije o prezentiranom. Gotovo 80 % lekcija koncipirano je tako da se potiče reprodukcija i puko pamćenje činjenica, dok su u više od 20 % lekcija prisutni sadržaji koji podržavaju stereotipe, kako o sebi (autostereotipije) tako i o drugima (Tabela 22).

Indikatori reproduktivnog mišljenja (IRM)	Vjeronauk (broj lekcija)
Ne nudi se mogućnost diskusije	198 (57,23 %)
Puko pamćenje činjenica	271 (78,32 %)
Pristup jedne perspektive	183 (52,89 %)
Stereotipni prikazi	81 (23,41 %)

Tabela 22 IRM u udžbenicima vjeronauka

Većina sadržaja (uključujući pitanja i zadatke) u analiziranim udžbenicima, naročito u udžbenicima za pravoslavni vjeronauk, ne potiče učenike na aktivni angažman, rješavanje problema, promišljanje, kritički i društveno odgovoran angažman, već na mehaničku repetitivnu naučenog i reprodukciju dogme. Udžbenici često obiluju podacima koji su, uglavnom, dati u vidu gotovih činjenica; malo toga je ostavljeno đacima da zaključuju, osim kada trebaju prepoznati neke negativne pojave u društvu ili prepoznavati vjersko u sebi i kod svojih bližnjih.

Kako je organizirana IZ danas? U čemu se ogleda značaj džemata za IZ? Koja je glavna zadaća medžlisa? Navedi muftijstva IZ BiH? Ko može biti biran za muftiju? Koje su zadaće Rijasetu? opiši ulogu reisu-l-uleme u IZ? (*Lekcija: Islamska zajednica danas, V12*)

ПИТАЊА: Ко је био цар Константин? Када и гдје је цар Константин објавио слободу хришћанима? Како се зове нови град који је

он подигао? Шта је пронашла његова мајка Јелена? (*Lekcija: Car Konstantin i carica Jelena, V6*)

Isus Krist ljude svih vremena zanosi svojom osobom, porukom i djelom. Nitko prema njemu ne može biti ravnodušan. (*Lekcija: Isus Krist – ispunjenje starozavjetnih proročanstava, V3*)

Kao muslimani trebamo: Imati iskrenu vjeru u Jednoga Boga, Slijediti Muhammeda, a.s., imati dobru namjeru – nijjet, Lijepo se odnositi prema Božijem govoru, Lijepo se odnositi prema sunnetu Muhammeda a.s., Lijepo se odnositi prema duši, razvijati prijateljstvo u ime Allaha dž.š., lijepo se ponašati u svim prilikama, lijepo se odnositi prema drugima, pristojno se odijevati, razvijati lijepe osobine, suzbijati i kontrolirati ružne osobine. (*Lekcija: Poželjne kompetencije mladih, V12*)

Kutak za razgovor: Koji događaj je uzet za početak računanja hidžretskog kalendara? Ko je uveo hidžretsko računanje vremena? Kad započnje i kad se završava računanje hidžretskog mjeseca? Nabroj imena mjeseci hidžretskog kalendara! Navedi razlike između gregorijanskog i hidžretskog kalendara. (*Lekcija: Kako je nastao hidžretski kalendar, V10*)

Razgovor o ilahiji: Na što se u prvoj strofi poziva onaj ko voli Allaha, dž.š.? Zašto? Šta sve liječi riječ Allah? Potkrijepi stihovima. Koji je konačan cilj kome nas vodi riječ Allah? Navedi stihove. (*Lekcija: Riječi koje nas nadahnjuju, V11*)

Gdje je rođen i u kakvoj porodici je živio Muhammed el-Gazali? Zašto je majka odlučila poslati Gazalija u veći grad? Kako je Gazali doživio susret sa drumskim razbojnicima? Kako je razbojnik reagirao na dječakove suze? Šta je tada shvatio desetogodišnji dječak? Čime je Gazali pokazao da nije zaboravio pouku naučenu od drumskog razbojnika? Kakav cilj je sebi postavio Gazali? U čemu je vidio uspjeh? Da li ga je postigao? Objasnite! (*Lekcija: Prirodno je težiti uspjehu, V11*)

Ko je bio vođa Drugog srpskog ustanka? Gdje je i koje godine podignut drugi ustanak? Kakva je bila uloga Цркве у борби Срба за ослобођење? Ко је био прота Матија Ненадовић? (*Lekcija: Drugi srpski ustanak, V7*)

Ko je bio prvi srpski patrijarh? Како је Душан постао цар? Када је цар Душан донио свој законик? (*Lekcija: Car Dušan, V7*)

1914. год. било је: храмова 54.447, капела 25.593, свештеника 57.105. манастира 1498, богословија 57, вјерника – око 98.500.000. (*Lekcija: Pravoslavni svijet – Pravoslavna crkva danas, V6*)

Ne ostavlja se mogućnost diskusije o temama kao što su ateizam, partnerstvo van bračne zajednice, razvod, eutanazija, pobačaj, kontracepcija, homoseksualnost i sl. Tako, npr., u udžbenicima za katolički vjeronauk se ne naglašava da stavovi izneseni u udžbeniku predstavljaju zvanične stavove Crkve, nego se predstavljaju kao jedino ispravni i društveno prihvatljivi, čime se ne podržava otvorenost i prihvatanje onih koji ne dijele takve stavove i koji ne žive takav način života.

O ЧИСТОТИ СРЦА: Невјеровање у Бога или атеизам има свој узор у прљавштини срца. (*Lekcija: O milosrđu, čistoti srca i mirotvorstvu, V9*)

Početak pogrješnog i površnog shvaćanja braka je danas vrlo raširena praksa predbračnih spolnih odnosa. Oni zamagljuju i omalovažavaju dragocjenost bračne ljubavi. Neopoziva i potpuna ljubav tako se preobražava u neobvezujući i prolazni pokus. To grješno stanje može se dodatno zakomplicirati sprječavanjem nastanka života ili njegovim ubijanjem kontracepcijskim sredstvima. (*Lekcija: Ne poželi tuđeg ženidbenog druga, V3*)

Sve što se tome protivi jest povrjeda šeste Božje zapovijedi, a to je: preljub, rastava braka, incest (rodoskrvnuće), mnogoženstvo, slobodne veze ("brak na crno"), nemoralna regulacija poroda (kontracepcija, sterilizacija) itd... Masturbacija je grijeh jer nije iskreno darivanje drugoj osobi u bračnoj ljubavi. Ona je ujedno izraz neznanja, slabosti, nezrelosti osobe te stoga nije put k stjecanju duhovne i tjelesne zrelosti i slobode. (*Lekcija: Dostojanstvo ljudskog tijela, V3*)

Ako supružnici zbog nekih okolnosti ne mogu prirodnim putem začeti djecu, prihvatit će tu žrtvu jer njihova ljubav zbog toga nije ništa manje potrebna svijetu. (*Lekcija: Brak i celibat – oblici kršćanskog života, V5*)

Eutanazija je hotimično usmrćenje neizlječivih bolesnika da bi im se skratile muke ("ubojstvo iz samilosti"). Nije dopušteno ni zbog kojeg razloga oduzimati život nemoćnima, neizlječivo bolesnima i umirućima, jer bolesnička bol i patnja imaju smisla u Kristovu spasiteljskom djelu. Svojom patnjom i boli mi se sjedinjujemo s Kristom patnikom, u kojemu nalazimo snagu i utjehu. (*Lekcija: Svetost ljudskog tijela, V3*)

Pobačaj (abortus), teška je povrjeda pete Božje zapovijedi. Prema stalnom nauku Crkve ljudski život treba štititi od samoga začeca. Roditelji su po svojoj naravi simbol sigurnosti i ljubavi za dijete. Oni svoj roditeljski poziv pobačajem grubo narušavaju. Pobačaj nije "pravo" žene, jer

dijete začeto u njezinoj utrobi ljudsko je biće s svojim pravima. Iskustvo nam je pokazalo da teške posljedice pobačaja najviše pogađaju upravo majku. Okolnosti počinjenog djela slaba su utjeha i opravdanje za, pobačajem pogodenu, cijelu obitelj. Život je uvijek Božji dar. Tko ga nasilno oduzima, odbacuje Božju ljubav te tako ne priznaje Boga kao jedinoga gospodara života. (*Lekcija: Svetost ljudskog tijela, V3*)

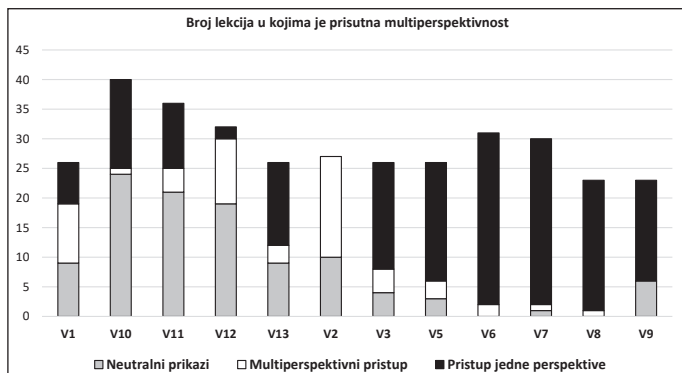
Dominantan je **pristup jedne perspektive** – ispravno i prihvatljivo je samo jedno i to ono čemu nas naša vjera uči.

Već smo rekli da je svaki čovjek naravno religiozan, da mu je duša usmjerena prema Bogu. (*Lekcija: Ateizam i vjerska ravnodušnost, V5*)

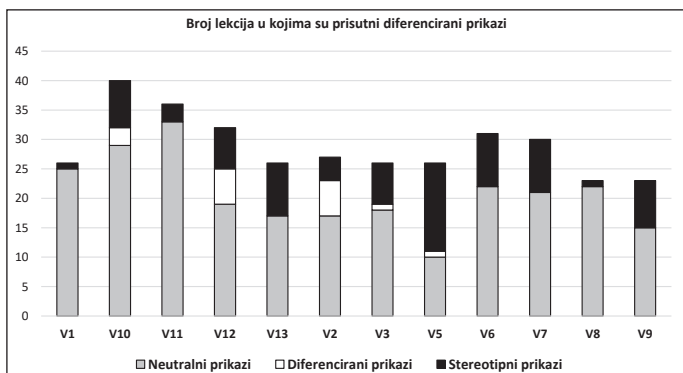
Izvor poznavanja Boga samo je Biblija. Čovjek se spasa samo vjerom, dobra djela nisu potrebna. Moliti se treba samo Kristu, on je jedini posrednik između Boga i ljudi. (*Lekcija: Adventisti, V8*)

Muhammed, a.s., je najbolji primjer strpljivosti i istrajnosti u teškoćama. U najtežim trenucima vrijeđanja i napadanja Poslanik, a.s., nije odustajao od svoje misije, već je hrabro i s čvrstim uvjerenjem nastavio pozivati ljude u islam. (*Lekcija: Iz života Poslanika, a.s., Događaj koji je prethodio Hidžri, V10*)

Pripadnost islamskom svjetonazoru prepoznatljiva je komparativna osobenost Bošnjaka u odnosu na druge evropske narode. Razvoj duhovne i materijalne kulture, kao odrednica bošnjačkog identiteta, bio je i još uvijek je pod snažnim utjecajem islama. (*Lekcija: Islam i identitet Bošnjaka, V13*)

Graf 21 Zastupljenost sadržaja u kojima je prisutna multiperspektivnost u udžbenicima vjeronauka

Graf 22 Zastupljenost sadržaja u kojima su prisutni diferencirani prikazi u udžbenicima vjeronauka

U analiziranim udžbenicima vjeronauka evidentirani su i primjeri sadržaja koji predstavljaju **stereotipne prikaze** o ljudima koji drugačije misle i vjeruju, o braku, roditeljstvu, rodnim ulogama, bogatstvu, ili savremenosti. Tako se, naprimjer, ateisti karakteriziraju kao nemoralni, bez jasnog cilja i smisla u životu, osuđeni na propast.

Tako je ljudska oholost rodila neslogu, zavist, srdžbu, nemir, pomutnju te nije dovela do željenog cilja. Svaki ljudski pokušaj koji ne računa na Boga ili je protiv njega, osuđen je na propast. (*Lekcija: Božja dobrotu i ljubav prema grješnicima, V5*)

Neki tvrde da je Bog ljudska izmišljotina, da Boga nema i da je nadomjestak ljudskim nemoćima i neznanju. No zar nismo svjedoci da, unatoč znanju i bogatstvu, mnogi govore kako im je život prazan i besmislen. Zašto znanost, tehnologija i materijalno blagostanje ne mogu dati konačni smisao našem životu? (*Lekcija: Svaki čovjek traži Boga, V5*)

Pripadnici novih religijskih pokreta su oni koji nose neobičnu odjeću, pjevaju i plešu na ulicama i koji su se zbog nezadovoljstva i životnih razočarenja odlučili potražiti spas u nekoj drugoj religijskoj zajednici.

Već smo se navikli na ulicama sretati skupine koje nam nude svoje knjige dok pjevaju i plešu u neobičnoj odjeći. Ono o čemu smo nekada mogli tek nešto pročitati ili vidjeti u filmovima, postaje dio naše svakodnevnice. I u sredinama u kojima se duboko ukorijenilo kršćanstvo, nove religiozne skupine dobivaju na popularnosti.

...

Mladi čovjek želi istraživati, iskusiti nešto novo. Ako se tome pridoda nezadovoljstvo zbog obiteljske situacije, neuspjeha u školi, razočaranja u ljubavi, on vrlo lako može prihvatiti ponudu neke nove religiozne skupine koja ga prihvaća, tj. tješi, hrabri, nudi neka nova rješenja pomoću kojih će usrećiti i osmisлити svoj život... (*Lekcija: Traženje Boga u novim religioznim pokretima, V5*)

Materijalno bogatstvo se predstavlja kao nešto što donosi samo nezadovoljstvo, usamljenost i duhovno siromaštvo.

Многе људе богатство заведе и опије и постане им идол, коме они почну да служе као робови. Ко долази до богатства, не бирајући средства, навлачи на себе и свој дом велике невоље. Богатство често служи као сметња за улазак у Царство Небеско. (*Lekcija: Grijesi protiv hrišćanskih vrlina, V9*)

Временом, манастири на западу су постали врло богати, што је довело до опадања дисциплине. (*Lekcija: Monaštvo u crkvi Hristovoj; Monaštvo na Zapadu, V6*)

Gledamo siromašnu, ali sretnu djecu koja se igraju s već pohabanim loptom, i bogatu i situ, ali tužnu djecu koja se dosađuju unatoč brojnim igračkama koje posjeduju... (*Lekcija: Šta je religija? Početak religije, V1*)

Uspjeh i slava od nekoga naprave "malo božanstvo". U srcu uznosita čovjeka ne može boraviti Bog. Takvi ljudi često se usuđuju sami postavljati čudoredna pravila ponašanja u društvu, prema svojoj, a ne prema evanđeoskoj mjeri. (*Lekcija: Ateizam i vjerska ravnodušnost, V5*)

Stoga su i moderni idoli često žrtve i, unatoč novcu i slavi, nesretni. Neki od njih tragično završavaju život u drogi i alkoholu jer ne uspijevaju biti ono što se od njih traži ili ne mogu pratiti zahtjeve koji se pred njih postavljaju. (*Lekcija: Idoli i ideali u izgradnji osobnosti, V3*)

Savremenost se predstavlja kao vrijeme u kojem su isključivo interes i materijalno bogatstvo u prvom planu, vrijeme puno izazova, bolesti, vrijeme u kojem se ne njeguju nikakve vrijednosti, ne poštuje tradicija, vrijeme u kojem su ljudi usamljeni i nesretni.

Živimo u društvu gdje se u svakoj životnoj situaciji interes stavlja u prvi plan. (Lekcija: *Život u vjeri, ljubavi i nadi*, V12)

Današnji je čovjek previše okrenut prema onome što je materijalno. (Lekcija: *Duh sveti u Crkvi*, V5)

U svjetovnom kraljevstvu najuglednije su vrijednosti novac, vlast, sila, laž, prijevara... a u kraljevstvu Božjem vrijednosti su istina, dobrota i bratska ljubav... (Lekcija: *Isusove riječi i djela*, V2)

Živimo danas u vremenu naglašenog materijalističkog mentaliteta. Ljudi žele posjedovati što više materijalnih dobara koja se stječu ljudskim radom... Danas se mnogi, osobito mladi ljudi, neodgovorno ponašaju prema svom slobodnom vremenu. Više ga besciljno "troše" nego "ispušnjaju" plemenitim sadržajima. Drugi će reći da je vrijeme novac... Danas je radno vrijeme dvostruko manje, ispod dvije tisuće sati godišnje. A opet svuda oko sebe primjećujemo toliko napetosti i nerveze, ljude u stalnoj žurbi, kao da nitko nema vremena. Zašto se suvremeni čovjek stalno žuri? Zar, doista, nema vremena? Je li problem čovjek ili vrijeme? (Lekcija: *Rad i slobodno vrijeme*, V5)

Под прогнанима правде ради, треба разумјети побожне људе, које свијет, помрачен гријехом, због њихове вјере у Бога и побожности не трпи у својој средини него их исмијава, вријеђа, злоставља и прогони. Зашто свијет не трпи праведнике? (Lekcija: *O stradnju – Osmo i deveto blaženstvo*, V9)

Problemi s kojima se moderno društvo susreće nerijetko su posljedica nedostatka vjere, a sa tim i nedostatka ljubavi i nade. (Lekcija: *Život u vjeri, ljubavi i nadi*, V12)

Zapamtite i razmislite! Dosta je na cijelom svijetu vrlo inteligentnih, a neuspješnih i tužnih ljudi. Razmisli zašto? (Lekcija: *Moje sklonosti – Allahovi darovi*, V13)

Uzrok sve raširenijega ovisničkog ponašanja mladih nije samo manjkav i pogrešan obiteljski odgoj. Veliku odgovornost snosi i društvo koje promiče popustljiv stil života, potrošački duh koji ne poznaje što su to ideali i zbog čega bi netko trebao za njih živjeti. (Lekcija: *Zamke savremenih ovisnosti*, V3)

S novim vremenima dolaze nam i nove bolesti. Današnjem čovjeku prijeti sida – kuga savremenog doba. (Lekcija: *Suvremene situacije ropstva i ovisnosti*, V2)

Ne dozvoli da te izazovi današnjice (TV, računar, igrice i sl.) odvrate od obraćanja Bogu. (*Lekcija: Prilike u kojima se obraćam Bogu, V10*)

Institucija braka se idealizira i nameće kao temeljna ćelija društva čija je primarna svrha stvaranje potomstva. Zdravi i uspješni pojedinci su samo oni koji su odrasli u *potpunim porodicama*.

A posebna zajednica ljudi stvorena je kada je Bog Adamu priveo ženu Evu i благословио их за заједнички живот: Рађајте се, и множите се, и напуните земљу и владајте њоме... Према томе, брак је светиња, како по своме постанку, као божанска установа, тако и по своме надземаљском циљу. Брак је, дакле, основна ћелија и темељ на коме почивају зграде породице, друштва и државе. (*Lekcija: Hrišćanstvo i zajednica – Brak, dužnosti djece i roditelja jednih prema drugima, V9*)

Ženidba je dakle, od Boga ustanovljena, sveta i nerazrješiva. (*Lekcija: Čovjek je slika Božija, V5*)

Važnost dara spolnosti: vodi k bračnoj ljubavi. (*Lekcija: Prijateljstvo i ljubav, V5*)

Brak ima svoje ciljeve: ostvarivanje zajedništva, usavršavanje pojedinca, širenje božanske ljubavi na zemlji, stvaranje obitelji, obnavljanje društvene zajednice... O čvrstim bračnim zajednicama ovisi sreća pojedinca i stabilnost cijelog društva. (*Lekcija: Brak i celibat – oblici kršćanskog života, V5*)

Naučna istraživanja su pokazala da većina uspješnih ljudi potječe iz skladnih i uspješnih porodica. U porodici roditelji čine dobročinstvo svojim roditeljima pa ih Allah počasti dobročinstvom njihove djece. (*Lekcija: Oblici muslimanskog zajedništva, V12*)

Mnogi mladi odlaze na put ovisnosti zbog više ili manje ozbiljnih životnih problema. Često su to djeca rastavljenih roditelja, djeca koja su osjetila nedostatak roditeljske ljubavi i topline ili djeca čiji su roditelji u odgoju bili previše popustljivi. (*Lekcija: Zamke savremenih ovisnosti, V3*)

Pojedini sadržaji u udžbenicima također potvrđuju stereotipe o djevojčicama kao lijepim, ljubaznim i čestitim (dok su dječaci pametni i zabavni), ženama kao vrijednim, a majkama kao onim koje su zadužene i odgovorne da isključivo odgajaju i brinu o djeci.

Lijepa riječi
Reći ću ti lijepa riječi
Uzvrati mi isto tako
Tople, fine, lijepa riječi
Dobro je da čuje svako.
I zato ih neprestano
Svuda vedro rasipajmo
"Što si lijepa"
"Ljepotom zračiš"
"Ljubazna si"
"Mnogo mi značiš"
"Pametna si"
"Drug si pravi"
"Zabavna si"
Što se divno osjećamo
Kada lijepa riječi znamo
I zato ih neprestano
Svuda vedro rasipajmo.
Husnija Krupić (*Lekcija: Osmijeh i ljubaznost su sadaka, V10*)

U prijevodu sure Et-Tahrim pronađi žene koje su spomenute po svojoj čestitosti? Uradi Venov dijagram čestitosti i ljudskosti. U tabelu izdvoji citate o čestitosti i ljudskosti te objasni svoje razumijevanje tih citata. (*Lekcija: Čestitost i ljudskost, V13*)

O redu i čistoći u muslimanskoj kući se vodilo mnogo računa. Žene čim ustanu, obuku se brzo i odmah sve uredi; dignu dušeke i slože jorgane u dušekluk, pometu odaju te je sve još prije nego što i svane, u najvećem redu. (*Lekcija: Bosanska kuća, V13*)

Majčinska ljubav i roditeljska briga pružit će u djetetu osjećaj sigurnosti i topline porodične atmosfere. (*Lekcija: Smisao porodičnih odnosa, V13*)

У домаћем васпитању од особитог значаја је мајка. Због тога мајка треба да је мудра и побожна, јер што она у дјетињству усади у душу дјетета, то човек носи са собом кроз цијели живот. Дјеца су дужна вољети своје родитеље као своје... У Светом писму се каже: Мудар је син радост оцу, а безуман и рђав син је жалост матери својој. (*Lekcija: Hrišćanstvo i zajednica, V9*)

Podržavanjem ovakvih stereotipnih prikaza, autori i autorice udžbenika negiraju realnost u kojoj učenici i učenice žive i odrastaju – ne brinu se svi roditelji o svojoj djeci, nemaju sva djeca oba roditelja, nisu svi religiozni, nisu svi bogataši bezdušni ma-

terijalisti, tehnologija nije zlo, današnjica nije samo crna, djevojčice također mogu biti pametne i zabavne i očevi, pored majki, također imaju važnu ulogu u odgoju svoje djece.

Istovremeno, ovakvim pojednostavljenim, jednostranim i nepotpunim prikazima potiče se neprijateljstvo, stvaraju se otpor i predrasude prema svemu što je drugačije.

4.3 SAŽETAK

Afirmacija univerzalnih ljudskih vrijednosti

- Udžbenici vjeronauka/e sadrže brojne primjere sadržaja koji govore o vrijednostima. Međutim, ti sadržaji se najčešće stavljaju u kontekst religije koja se izučava i vezuju se uz dogmatско učenje i uvjerenja određene religijske zajednice. Tako se vrijednosti ne predstavljaju kao univerzalne već kao religijske, gube svoju univerzalnost i postaju partikularne vrijednosti.
- U 12 analiziranih udžbenika vjeronauka/e, koji sadrže 346 lekcija, sadržaji koji govore o univerzalnim vrijednostima tako da poželjni ciljevi i ponašanja nisu određeni religijskim principima i uvjerenjima jedne religije ili etničkom i religijskom pripadnosti prepoznati su u 28 (8 %) lekcija. Od ovog broja, u 10 lekcija (3 %) univerzalne ljudske vrijednosti se samo spominju, dok se u 18 lekcija (5 %) ove vrijednosti promoviraju.
- Vrijednost koja se najviše promovira u udžbenicima vjeronauka je odgovornost, i to najčešće u kontekstu preuzimanja odgovornosti za vlastite izbore i posljedice ljudskog djelovanja. Pored odgovornosti, u udžbenicima vjeronauka/e prepoznati su i sadržaji koji promoviraju solidarnost, jednakost i saradnju.
- Iako autori i autorice udžbenika za islamski, katolički i pravoslavni vjeronauk ne zanemaruju druge monoteističke religije te navođenjem nekih aspekata učenja u drugim religijama

potiču na razvijanje pozitivnih stavova prema pripadnicima drugih monoteističkih religija, u udžbenicima vjeronauka/e prepoznati su i sadržaji koji vjersku različitost predstavljaju kao problem te sadržaji iz kojih se iščitavaju diskriminatorni stavovi, sadržaji s neprimjerenim izrazima, koji vode ka nerazumijevanju i razvijanju negativnog odnosa prema ljudima koji drugačije žive, koji religioznost prakticiraju na drugačiji način ili su ateisti.

- U udžbenicima vjeronauka prisutni su i sadržaji koji su dio narativa, ili doprinose njihovoj izgradnji, koji poistovjećuju nacionalni i religijski identitet. Sadržaji se reduciraju i mistificiraju te se pojednostavljenim i jednoperspektivnim prikazima implicira da su vjerske i državne institucije jedno i da vjerske ustanove predstavljaju institucije ujedinjenja i zaštite naroda, te da jezik predstavlja odrednicu nacionalnog i religijskog identiteta.
- Prisutni su i sadržaji u kojima se naglašava stradanje *vlastite nacije* u ratovima i sukobima, pri čemu se stradanja drugih samo usputno spominju ili ignorišu. Isticanjem mučeništva i žrtve reproducira se viktimizacija te se potiče neprijateljstvo prema drugima.
- Autori i autorice udžbenika iznose i konzervativne stavove, koji se ne dovode u pitanje; naglasak se stavlja na dužnosti i poštivanje hijerarhije, a ne na slobodu izbora i odgovornost. Patrijarhat se ne propituje i sugeriraju se prihvatanje stereotipnih rodnih uloga.

Poticanje razvoja kritičkog mišljenja

- Rezultati analize udžbenika vjeronauka/e pokazuju da su sadržaji koji potiču aktivno učenje prepoznati u 120 lekcija (35 %), dok se rješavanje problema potiče u 66 (19 %) lekcija. Sadržaji koji omogućavaju aktivno učešće učenika u procesu učenja i koji potiču učenike da analiziraju, zaključuju i istražuju svijet oko sebe najčešće se odnose na pitanja

- i zadatke koji su postavljeni na početku i/ili na kraju lekcije. Ovim pitanjima i zadacima učenici se potiču da razmišljaju o sebi, svojim osobinama, postupcima, odlukama koje donose, svom odnosu prema drugima, da povezuju i analiziraju različite sadržaje, da pronalaze sličnosti i razlike u različitim religijskim i nereligijskim sadržajima te da o tome diskutuju.
- Sadržaji udžbenika vjeronauka/e pisani su iz perspektive dogmatskog učenja religije koja je predmet izučavanja i autori i autorice veoma rijetko učenike upućuju i na druge, dodatne izvore informacija. Primjeri multiperspektivnosti identificirani su u 57 (16 %) lekcija, dok su primjeri diferenciranih prikaza u prezentaciji sadržaja prepoznati u svega 17 (5 %) lekcija.
 - U 198 (57 %) analiziranih lekcija ne nudi se mogućnost diskusije o prezentiranom, dok je puko pamćenje činjenica prisutno u 271 lekciji (78 %), koje su koncipirane tako da ne potiču učenike na aktivnost, rješavanje problema, promišljanje, kritički i društveno odgovoran angažman, već na mehaničku repeticiju naučenog i reprodukciju dogme. Lekcije obiluju podacima koji su dati u vidu gotovih činjenica; malo toga je ostavljeno đacima da zaključuju, osim kada trebaju prepoznati neke negativne pojave u društvu ili prepoznavati vjersko u sebi i kod svojih bližnjih. Autori i autorice ne ostavljaju mogućnost diskusije o temama kao što su ateizam, partnerstvo van bračne zajednice, razvod, eutanazija, pobačaj, kontracepcija, homoseksualnost i sl.
 - U 183 (52 %) analizirane lekcije iz vjeronauka sadržaji su prezentirani iz samo jedne perspektive – ispravno je i prihvatljivo samo ono *čemu nas naša vjera uči*.
 - U 81 lekciji (23 %) prisutni su sadržaji koji podržavaju stereotipe, kako o sebi (autostereotipije) tako i o drugima. Stereotipni prikazi se najčešće odnose na pojednostavljene i reducirane opise ljudi koji drugačije misle i (ne) vjeruju, stereotipe o braku, roditeljstvu, rodnim ulogama, bogatstvu, savremenosti...

5. ILUSTRACIJE, MAPE, GRAFIČKI PRIKAZI I NJIHOVA FUNKCIJA U UDŽBENICIMA

Gotovo svi analizirani udžbenici sadrže i ilustrativne elemente kao što su crteži, fotografije, mape, ili grafički prikazi. Međutim, ti ilustrativni sadržaji se razlikuju od udžbenika do udžbenika po kvaliteti (veličina, jasnoća ilustracija) i funkciji (povezanost ilustracija sa sadržajem, temom i zadacima lekcije). Također, za neke ilustrativne elemente, kao što su crteži i mape, navode se autori i izvori (u nekim, ali ne i svim udžbenicima), dok za fotografije u većini udžbenika nije naznačeno ko su autori i odakle su preuzete.

Kao što se može vidjeti i iz primjera koji slijede, u većini udžbenika, nažalost, ilustracije nisu u funkciji učenja, već isključivo u funkciji likovnog oblikovanja udžbenika, što znači da ilustrativni elementi, uglavnom, podržavaju sadržaj, ali se rijetko ili nedovoljno koriste za diskusiju ili analizu te je njihova funkcija isključivo dekorativna.

Наоружање. Наука и техника су, нажалост, много напредовале у развоју наоружања. Сторена су таква убојита оружја да могу уништити свијет, а човјека може усмртити обична игла. На слици је руска ракета која је била инсталирана на Куби. Американци су произвели још убојитију ракету. На слици су атомске бомбе какве су бачене на Нагасаки и Хирошиму. Данас постоји хидрогенска бомба којој су ове атомске бомбе само упаљачи. Изузетно је напредовала производња другог оружја и убојитих средстава.

Руска ракета

Америчка ракета

Атомска бомба

Атомска
бомба

Нуклеарна централа

Слика 74 Примјери фотографија у удџбеницима чија је функција искључиво декоративна

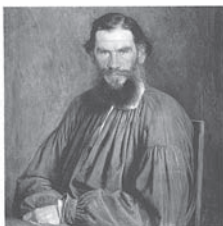

Delacroix: Francuska revolucija 1830.

Od sredine XIX stoljeća romantizam potiskuje novi pravac u književnosti i umjetnosti – **realizam**. Suprotno romantičarima, predstavnici realizma se ne zanose idealima i stvari prikazuju onakvim kakve jesu. Najveći domet u ovom periodu doživljavaju romani, gdje psihološka analiza likova dolazi u prvi plan. Najznačajniji predstavnici su bili: Onore de Balzac (Honore de Balzac), Čarls Dickens, Dostojevski, Turgenjev i Tolstoj. Od slikara realistična platna najbolje je dočaravao Edvard Mane (Éduard Manet).

Honore de Balzac

Tolstoj

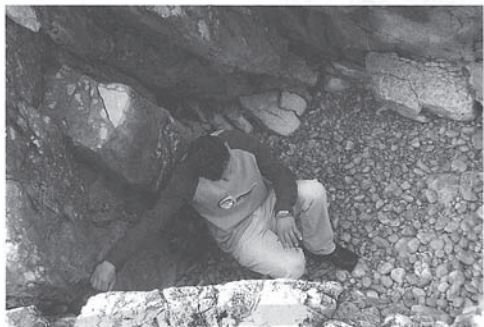
Dostojevski

Slika 75 Primjeri fotografija u udžbenicima čija je funkcija isključivo dekorativna

Evidentirani su i primjeri ilustrativnih elemenata koji uopće ne prate tekst lekcije niti su tematski povezani s lekcijom, tako da je njihova svrha upitna. Također, pojedini udžbenici sadrže i izrazito nekvalitetne slikovne priloge, fotografije loše rezolucije, nečitke mape, tako da je analiza ili bilo kakva upotreba često nemoguća.

Pošast ovisnosti

Jedna od najraširenijih ovisnosti današnjice jest **pušenje duhana**. Budući da pušenje nije zakonom zabranjeno, mnogi mladi misle da je bezazleno i neopasno. Kako često možemo susresti tolike mlade koji puše u zadimljenim barovima! I upravo najveći ovisnici o duhanu

ОДНОС РОДИТЕЉА ПРЕМА ДЈЕЦИ

Родитељи су дужни да своју дјецу светим крштењем уведу у хришћанску Цркву. Њихова дужност је да се брину за живот и здравље своје дјеце, да их правилно васпитавају, јер од тога зависи будућа њихова срећа. **Основа добром васпитању је религиозно-морално образовање.** У домаћем васпитању од особитог значаја је мајка. Због тога мајка треба да је мудра и побожна, јер што она у дјетинству усали у душу дјетета, то човјек носи са собом кроз цијели живот.

Имамо мноштво примјера гдје су мајке поступајући благо, побожно и мудро оставиле упечатљив, позитиван примјер својој дјечи и тако тим примјером своју дјецу упутиле на прави пут. Тај позитивни примјер оставио је дубок траг и помогао тој дјечи да буду добри људи и добри хришћани.

Slika 76 Primjeri ilustrativnih sadržaja u udžbenicima čija je svrha i funkcija nejasna

USMENA – NARODNA KNJIŽEVNOST

Usmena (narodna) književnost je ona koju je stvorio sam narod. Ona je nastala vrlo davno, u početku je bila sastavni dio igre i pjesme, a kasnije se odvojila u posebnu umjetnost. Prenosila se usmenim putem, „s koljena na koljeno“ (s generacije na generaciju). Usmenu književnost stvarali su daroviti pojedinci iz naroda i saopćavali ih drugima pjevajući ili pričajući.

² Usmena¹ (narodna) književnost nastala na tlu BiH zabilježena je u raznolikim i raznovrsnim oblicima. Kao cjelina naša se usmena književnost može dijeliti na onu koja je oblikovana stihom, na jednoj, te onu u prozi, na drugoj strani.

Prvu skupinu čine:

- različite vrste lirske pjesme
- epsko – lirske pjesme (balade i romanse)
- epske pjesme.

Drugu skupinu čine:

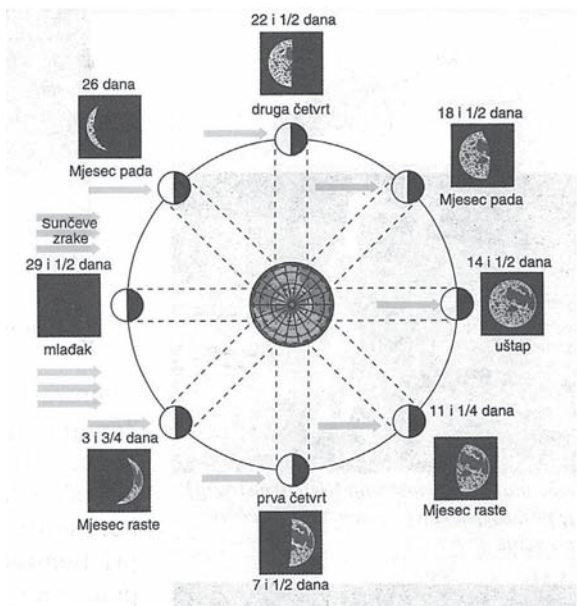
- priče o životinjama
- bajke
- basne
- šaljive i druge priče
- anegdote
- poslovice

¹ Mumib Maglajlić – Antologija bošnjačke usmene lirike

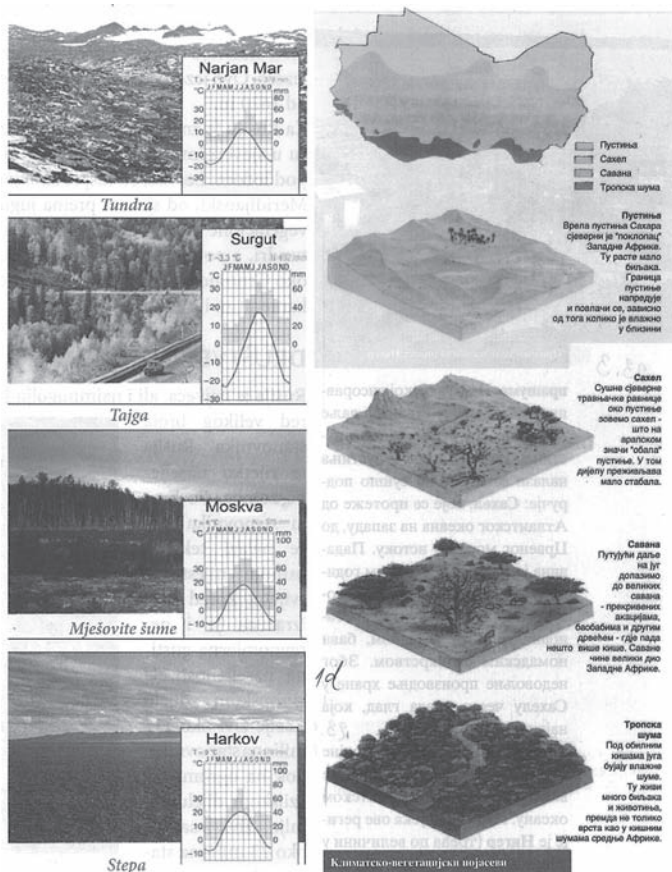

Slika 77 Primjeri ilustrativnih sadržaja u udžbenicima čija je svrha i funkcija nejasna

Pozitivne primjere, ipak, ne treba zanemariti. Najviše ih je evidentirano u udžbenicima historije i geografije. Ilustrativni primjeri su kvalitetni, prate sadržaj lekcije i iskorišteni su za aktivno učenje budući da su obično praćeni pitanjima i zadacima koji učenike potiču na samostalnu analizu, zaključivanje te povezivanje sadržaja s ranije usvojenim znanjima.

Slika 78 Primjeri ilustrativnih elemenata u udžbenicima geografije koji su u funkciji učenja

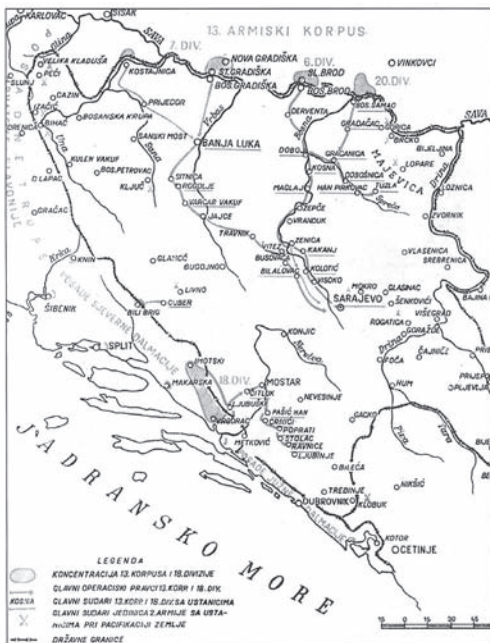
Slika 79 Primjeri ilustrativnih elemenata u udžbenicima geografije koji su u funkciji učenja

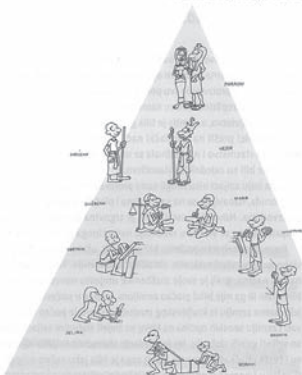
Baron Josip Filipović predvodio je akciju okupacije Bosne i Hercegovine 1878. godine

Iako nikada nije ustanovljen ukupan broj snaga branilaca Bosne, približno je mišljenje austrijskih vojnih stručnjaka da je pokret raspolagao s oko 93 000 boraca.

Pokušaj na osnovu karte utvrditi glavne pravce prodora austrougarske vojske i najznačajnija mjesta otpora okupaciji.

Karta okupacije Bosne i Hercegovine 1878. godine

U petom ste razredu utili da se poljaju u staroegiptoskom društvu stječe rođenjem i da je poredak ljudi u društvu izgledao kao piramida. Tko je bio na vrhu egipatskog društva, a tko na dnu? I u dijelu u srednjem vijeku govoriš o društvenoj piramidi, koja će sično izgledati, ali će na njezinu vrhu i dnu biti neki drugi ljudi.

Slika 80 Primjeri ilustrativnih elemenata u udžbenicima historije koji su u funkciji učenja

Čestice/riječce/partikule

Slika 81 Primjeri ilustrativnih elemenata u udžbenicima jezika i književnosti koji su u funkciji učenja

Harisova priča

Haris, jedan od Adnanovih prijatelja, s nama je podijelio zanimljivu priču. U toj priči on opisuje svoje shvatanje svijeta u kojem živi prije nego što je počeo primjenjivati strategiju koju je sa Adnanom i drugim prijateljima razvio. Jednostavno – nisu se razumjeli!

Sretnu se Indijanac i kauboju.

Indijanac pokaže , a kauboju mu na to pokaže . Indijanac zatim rukama pokaže

, a kauboju . Nakon toga obojica se vrate kući.

Kauboju kaže ženi: "Sreo sam ludog Indijanca. On meni kaže: - Ubit ću te - pokazujući prste ovako

 - a ja njemu: - Iskopat ću ti oči ovako . Onda on meni: - Molim te, nemoj

, a ja njemu: - Onda briši .

Indijanac pak ispriča svojoj ženi: - Sreo sam ludog kauboju. Ja njega pitam: - Kako se zoveš

?, a on meni kaže: - Divokoza . Onda ga pitam: - Planinska ? A on

meni kaže: - Ne, riječna .

Podijeli s nama

Jesi li nekada bio/la u situaciji da ljudi ne razumiju šta im pokušavaš reći? Podijeli s nama svoje isustvo! Kako si postupio/la u toj situaciji? Kako bi u tom slučaju primijenio/primijenila strategiju koju je razvio Adnan sa svojim prijateljima?

Jesi li nekada bio/la u situaciji da ne razumiješ šta ti drugi pokušavaju reći? Podijeli s nama svoje isustvo! Kako si postupio/la u toj situaciji? Kako bi u tom slučaju primijenio/la strategiju koju je razvio Adnan sa svojim prijateljima?

Slika 82 Primjeri ilustrativnih elemenata u udžbenicima vjeronauka koji su u funkciji učenja

6. MATERIJALNE GREŠKE

Materijalne greške odnose se na sadržaje u udžbenicima koji su pogrešni/netačni ili nisu u skladu s rezultatima najnovijih istraživanja, otkrića ili promjena u oblasti koja je predmet izučavanja. Najveći broj uočenih materijalnih grešaka u udžbenicima **geografije** odnosi se na greške u (ne)prikazivanju novoosnovanih država na političkim kartama.

Tako je, naprimjer, u udžbeniku koji je objavljen 2014. godine uvrštena politička karta Afrike na kojoj nije naveden Južni Sudan, koji je nezavisnost od Sudana stekao 2011. godine. Ili primjer udžbenika GZ2 i GZ9 gdje su Srbija i Crna Gora prikazane kao jedna država iako su u godini izdavanja udžbenika to bile dvije samostalne države.

Zanimljivo je da se u nekim udžbenicima (kao što su GZ4, GZ25) Kosovo predstavlja kao samostalna država, dok u drugim (GZ3, GZ15) kao dio Srbije. Pritom, autori ni u jednom od spomenutih udžbenika ne objašnjavaju trenutni status Kosova niti navode

da Bosna i Hercegovina još uvijek nije priznala nezavisnost ove zemlje.

Druga vrsta grešaka se odnosi na navođenje netačnih podataka. Nekoliko primjera, koji ovo ilustriraju, navedeno je u nastavku.

Prostorno i po broju stanovnika najveći gradovi su Manila – glavni grad Filipina, Džakarta – glavni grad Indonezije, Bangkok – glavni grad Tajlanda i Rangun – glavni grad Mianmara (Burme). (*Lekcija: Društveno-geografske odlike, GZ5*) – **Glavni grad Mianmara od 2005. godine je Nejjido.**

Ćirilicom se pišu slavenski jezici. (*Lekcija: Strukture stanovništva, GZ1*) – **Slavenski jezici se ne pišu isključivo ćirilicom, primjeri su poljski, češki, slovački, slovenački, hrvatski.**

Sarajevo je glavni grad Republike i Federacije BiH. (*Lekcija: Tipovi naselja Bosne i Hercegovine – seoska i gradska, GZ25*) – **Riječ republika nije u nazivu sadašnje Bosne i Hercegovine.**

Svjetski okean ili Svjetsko more čine četiri oceana, od kojih je najveћи Тихи океан (Пацифик). (*Lekcija: Oblik i veličina Zemlje, GZ9*) – **Svjetski okean čini pet oceana, a ne četiri; Arktički, Atlantski, Indijski, Тихи i Južni okean.**

Materijalne greške u analiziranim udžbenicima **historije** ogledaju se u korištenju netačnih informacija, zastarjelih teza koje su historičari odbacili i iznošenju pretpostavki u vidu dokazanih činjenica. Tako u udžbenicima HIP2, HIP3 i HIP16 autori i autorice najviše zastarjelih informacija i osporenih teza iznose u dijelu koji obrađuje prehistoriju, što ukazuje na slabu upućenost u savremena dostignuća u arheologiji, naročito u teorijskom dijelu. Nekoliko primjera evidentiranih materijalnih grešaka navedeno je u nastavku.

Evolucija – (lat. evolutio – razvijanje) savršenijeg i komplikovanijeg iz nižeg i jednostavnijeg (*Lekcija: Prehistorija, HIP2*) – **Pogrešna predstava evolucije; evolucija ne predstavlja “napredak” iz jednostavnijih životnih oblika u kompleksnije, već prilagođavanje kojim kompleksniji životni oblici također mogu evoluirati u jednostavnije.**

Povijest traje od pojave čovjeka na Zemlji, a to je nekoliko milijuna godina. (*Lekcija: Kako saznajemo o prošlosti, HIP16*) – **Autori pogrešno datiraju razvoj čovjeka. Pojam čovjek se najčešće poistovjećuje s Homo sapiens sapiensom, međutim autori navedenom datacijom upućuju na Homo habilisa.**

Horde su nestale, a između ljudi se javljaju stalne ljudske zajednice tzv. rodovi, te se cjelokupno društvo naziva rodovskim. Oni su bili zasnovani na krvnom srodstvu po majci. Vodeću ulogu u početku imala je žena, zbog čega se ovo doba naziva matrijarhat. (*Lekcija: Mlađe kameno doba – neolit, HIP2*) – **Predstava da je u neolitu u svim zajednicama žena imala vodeću ulogu je teza iz 19. vijeka koja nije izdržala kritiku vremena te je koncept matrijarhata kao jedinog načina društvenog uređenja u neolitu napušten.**

Rimljani su italskim božanstvima pridavali osobine grčkih bogova i postupno ih s njima izjednačili... Neka su grčka božanstva izravno preuzeta (poput Apolona, koji je postao Dioniz). (*Lekcija: Stanovništvo, vjera, graditeljstvo, HIP14*) – **Dionis i Apolon su grčka božanstva; Apolon predstavlja jednog od rijetkih grčkih božanstava koja nisu imala romanizovano ime dok je Dionis u rimskoj mitologiji nazvan Bakho (lat. Bacchus).**

Rimski carevi doživljavali su širenje kršćanstva kao izazov svom osobnom autoritetu. Stoga su počeli progoniti kršćane. Skrivajući se od progonitelja, kršćani su se okupljali u privatnim kućama ili u podzemnim grobnicama – katakombama. (*Lekcija: Kršćanstvo – nova svjetska religija, HIP14*) – **Teza da su se kršćani skrivali u katakombama je davno odbačena i predstavlja tradicionalni narativ koji nije povezan sa stvarnim događajima.**

Blizu Cavtata Sloveni i Avari porušili su antički grad Epidavros. (*Lekcija: Dubrovnik u srednjem vijeku, HIP11*) – **Na osnovu arheoloških istraživanja, utvrđeno je da Epidaur nije uništen već da su ga stanovnici postepeno napuštali.**

U analiziranim udžbenicima za **jezik i književnost** najviše materijalnih grešaka uočeno je u ponuđenim definicijama i pojašnjenjima određenih pojmova, netačnim i/ili nepotpunim.

Primjeri ovakvih propusta navedeni su u nastavku.

KRMA – prednji dio broda, mjesto sa kojeg se upravlja brodom. (*Lekcija: Pustolovine Haklberi Fina, JIK1*) – **Krma je stražnji, a ne prednji dio broda.**

Naučili smo: stećak je vrsta bosanskog kamenog nadgrobnog spomenika iz srednjeg vijeka. Stećci su obično ukrašeni uklesanim prizorima iz života, lova, s viteških turnira ili natpisima na glagoljici i bosančici. (*Lekcija: Zapis o zemlji, JIK5*) – **Stećci nisu samo bosanski; samo rijetki su ukrašeni.**

Глас је најмања језичка јединица која нема свога значења, али, омогућава разликовање значења ријечи. (*Lekcija: Glasovi srpskog jezika – govorni organi, JIKg31*) – **Definicija fonema, a ne glasa.**

EPITET najčešća figura. To je obično pridjev uz imenicu. Njime se izražava bitna osobina. (*Lekcija: Ah, evo opet, JIK1*) – **Netačna/nepotpuna definicija epiteta. Treba da stoji “Pridjev uz imenicu sam po sebi nije figura. On to postaje tek u odnosu na druge riječi u kontekstu. (...) Za razliku od običnog atributa koji precizira značenje imenice, epitet ima neku dodatnu stilsku funkciju.”¹⁶**

Sonet, ima isti broj i raspored strofa, dva katrena i dvije tercine. (*Lekcija: Selo, JIK1*) – **Nepotpuna definicija soneta. Sonet se javlja u nekoliko varijanti:**

- a) Petrarkin ili talijanski sonet sastoji se od 14 stihova, raspoređenih u dva katrena i dva terceta...
- b) Shakespeareov ili elizabetanski sonet također se sastoji od 14 stihova ali su oni raspoređeni u tri katrena i jedan završni distih...
- c) Miltonov sonet zadržava 14 stihova, ali ih raspoređuje u jednu oktavu i jedan sekstet...¹⁷

2001: Odiseja u svemiru slavni je britanski naučnofantastični film iz 1968. godine koji je režirao Stenli Kjubrik po istoimenom romanu Artura Klarka. (*Lekcija: Naučnofantastični roman, JIK9*) – **Netačno. Prvo je snimljen film, pa onda napisan roman.**

Na donjoj fotografiji je Aleksa Šantić, a ne Svetozar Ćorović kako je navedeno.

SVETOZAR ĆOROVIĆ rođen je 1875. godine, a umro je 1919. godine. S posebnom ljubavlju je pisao o malim, običnim ljudima rodnoga Mostara. To je vidljivo i u pripovijetki *Špijun*. Poznata su mu djela *Ibrahim – begov čošak*, *Stojan Mutikaša* i dr.

Slika 83 Primjer materijalne greške (JIK23)

¹⁶ Zdenko Lešić, *Teorija književnosti*, Sarajevo Publishing, Sarajevo, 2005., str. 262.

¹⁷ Zdenko Lešić, *Teorija književnosti*, Sarajevo Publishing, Sarajevo, 2005., str. 384, 385.

III DIO – PRILOZI

PRILOG 1: SPISAK UDŽBENIKA

Predmet	Razred	Šifra udžbenika	NPP	Naziv udžbenika	Autori/ce	Izdavač	Godina izdanja
Katolički vjeronauk	6	V1	HJ	Ja sam put 5/6	Ružica Razum	LOGOVITA	2014.
Katolički vjeronauk	6	V2	HJ	Pozvani na slobodu 6	Ružica Razum	KRŠĆANSKA SADAŠNJOST ZAGREB – SARAJEVO	2009.
Katolički vjeronauk	7	V3	HJ	Zajedno u ljubavi 7	Josip Periš	KRŠĆANSKA SADAŠNJOST ZAGREB – SARAJEVO	2009.
Katolički vjeronauk	8	V5	HJ	S Kristom u život 8	Josip Periš	KRŠĆANSKA SADAŠNJOST ZAGREB – SARAJEVO	2008.
Pravoslavna vjeronauka	6	V6	SJ	Pravoslavna vjeronauka 6 – Istorija hrišćanske crkve	Niko Mojsilović	Katihetski odbor	2014.
Pravoslavna vjeronauka	7	V7	SJ	Pravoslavna vjeronauka 7 – Istorija Srpske pravoslavne crkve sa narodnom istorijom	Nedeljko Pajić	Katihetski odbor	2014.
Pravoslavna vjeronauka	8	V8	SJ	Pravoslavna vjeronauka 8 – Dogmatsko bogoslovlje	Veljko Stojanović	Katihetski odbor	2014.

Predmet	Razred	Šifra udžbenika	NPP	Naziv udžbenika	Autori/ce	Izdavač	Godina izdanja
Pravoslavna vjeronauka	9	V9	SJ	Pravoslavna vjeronauka 9 – Pravoslavna etika	Slobodan Vrhovac	Katihetski odbor	2014.
Islamska vjeronauka	6	V10	BJ	Vjeronauka za šesti razred osnovne škole	Emina Grabus, Muamera Bašić	El-Kalem	2009.
Islamska vjeronauka	7	V11	BJ	Vjeronauka za sedmi razred osnovne škole	Šefko Sulejmanović, Safija Husić	El-Kalem	2012.
Islamska vjeronauka	8	V12	BJ	Vjeronauka za osmi razred osnovne škole	Emina Grabus, Muamer Neimarlija, Ahmedina Purković, Melisa Zukić	El-Kalem	2013.
Islamska vjeronauka	9	V13	BJ	Vjeronauka za deveti razred osnovne škole	Emina Grabus, Muamer Neimarlija, Ahmedina Purković, Melisa Zukić	El-Kalem	2013.
Historija	6	HIP1	BJ	Historija 6	Izet Šabotić i Mirza Čehajić	“Nam” Tuzla	2009.
Historija	6	HIP2	BJ	Historija 6	Edis Dervišagić i Hadžija Hadžabić	“Bosanska knjiga” Sarajevo	2009.
Historija	6	HIP3	BJ	Historija 6	Aida Petković i Marina Pocrnja	“Klett” Sarajevo	2009.
Historija	7	HIP4	BJ	Historija 7	Izet Šabotić i Mirza Čehajić	“Vrijeme” Zenica, “Nam” Tuzla	2010.

Predmet	Razred	Šifra udžbenika	NPP	Naziv udžbenika	Autori/ce	Izdavač	Godina izdanja
Historija	7	HIP5	BJ	Historija 7	Edis Dervišagić, Hadžija Hadžiabdić, Alen Mulić i Vahidin Mehić	“Bosanska knjiga” Sarajevo	2010.
Historija	8	HIP6	BJ	Historija 8	Edis Dervišagić i Hadžija Hadžiabdić	“Bosanska knjiga” Sarajevo	2011.
Historija	8	HIP7	BJ	Historija 8	Asmir Hasičić	“Sarajevo Publishing” Sarajevo	2011.
Historija	8	HIP8	BJ	Historija 8	Izet Šabotić i Mirza Čehajić	“Vrijeme” Zenica, “Nam” Tuzla	2011.
Historija	9	HIP9	BJ	Historija 9	Izet Šabotić i Mirza Čehajić	“Vrijeme” Zenica, “Nam” Tuzla	2012.
Istorija	6	HIP10	SJ	Istorija 6	Nijemčević, Milović	ZAVOD ZA UDŽBENIKE I NASTAVNA SREDSTVA, ISTOČNO SARAJEVO	2014.
Istorija	7	HIP11	SJ	Istorija 7	Mihaljčić	ZAVOD ZA UDŽBENIKE I NASTAVNA SREDSTVA, ISTOČNO SARAJEVO	2014.

Predmet	Razred	Šifra udžbenika	NPP	Naziv udžbenika	Autori/ce	Izdavač	Godina izdanja
Istorija	8	HIP12	SJ	Istorija 8	Vujiadinović, Kuprešanin, Nagradić	ZAVOD ZA UDŽBENIKE I NASTAVNA SREDSTVA, ISTOČNO SARAJEVO	2014.
Istorija	9	HIP13	SJ	Istorija 9	Pejić, Tešić, Gavrić	ZAVOD ZA UDŽBENIKE I NASTAVNA SREDSTVA, ISTOČNO SARAJEVO	2014.
Povijest	6	HIP14	HJ	Povijest 6	Cеровski, Lovrinović	ŠKOLSKA NAKLADA	2011.
Povijest	6	HIP16	HJ	Povijest 6	Bekavac, Bradvica, Rozić	ALFA	2014.
Povijest	7	HIP18	HJ	Povijest 7	Birin, Rozić, Šarlija	ALFA	2014.
Povijest	7	HIP20	HJ	Povijest 7	Brdal, Madunić, Lovrinović, Madžar	ŠKOLSKA NAKLADA	2013.
Povijest	7	HIP21	HJ	Tragom prošlosti 7	Erdelja, Stojaković, Lovrinović, Madžar	ŠKOLSKA NAKLADA	2009.
Povijest	7	HIP22	HJ	Povijest 7	Bekavac, Kljajić, Rozić	ALFA	2012.
Povijest	8	HIP24	HJ	Povijest 8	Bekavac, Jareb, Rozić	ALFA	2012.

Predmet	Razred	Šifra udžbenika	NPP	Naziv udžbenika	Autori/ce	Izdavač	Godina izdanja
Bosanski jezik i književnost	6	JIK1	BJ	Čitanka 6	Zečir Hasić	"Bosanska riječ" Tuzla	2009.
Bosanski jezik i književnost	6	JIK2	BJ	Čitanka 6 Daleki vidici	Almira Hadžihrustić	"Klett" Sarajevo	2009.
Bosanski jezik i književnost	6	JIK3	BJ	Čitanka 6	Azra Verlašević i Vesna Alić	"Nam" Tuzla	2010.
Bosanski jezik i književnost	7	JIK4	BJ	Čitanka 7 Slovo mudrosti i ljubavi	Almira Hadžihrustić	"Sarajevo Publishing" Sarajevo	2010.
Bosanski jezik i književnost	7	JIK5	BJ	Čitanka 7	Azra Verlašević i Vesna Alić	"Vrijeme" Zenica, "Nam" Tuzla	2010.
Bosanski jezik i književnost	7	JIK6	BJ	Naš jezik 7	Azra Verlašević i Vesna Alić	"Vrijeme" Zenica, "Nam" Tuzla	2010.
Bosanski jezik i književnost	8	JIK7	BJ	Bosanski jezik 8	Almira Hadžihrustić	"Sarajevo Publishing" Sarajevo	2011.
Bosanski jezik i književnost	8	JIK8	BJ	Čitanka 8 Zlatni snovi djetinjstva	Almira Hadžihrustić	"Sarajevo Publishing" Sarajevo	2011.
Bosanski jezik i književnost	8	JIK9	BJ	Čitanka 8	Azra Verlašević i Vesna Alić	"Vrijeme" Zenica, "Nam" Tuzla	2011.
Bosanski jezik i književnost	9	JIK11	BJ	Čitanka 9	Azra Verlašević i Vesna Alić	"Vrijeme" Zenica, "Nam" Tuzla	2012.

Predmet	Razred	Šifra udžbenika	NPP	Naziv udžbenika	Autori/ce	Izdavač	Godina izdanja
Hrvatski jezik i književnost	7	JIKg18	HJ	Moj hrvatski 7	Lekić, Pranjković	ALFA	2014.
Hrvatski jezik i književnost	7	JIK20	HJ	Moja čitanka 7	Lekić, Nikolić	ALFA	2011.
Hrvatski jezik i književnost	8	JIK23	HJ	Moja čitanka 8	Lekić, Nikolić	ALFA	2011.
Srpski jezik i književnost	6	JIK28	SJ	Čitanka VI	Vojislav Gaković, Stevan Stefanović, Svetozar Ličina, Luka Šekara	Zavod za udžbenike i nastavna sredstva Istočno Sarajevo	2014.
Srpski jezik i književnost	7	JIKg31	SJ	Srpski jezik i kultura izražavanja VII	Miloš Kovačević, Branko Savić	Zavod za udžbenike i nastavna sredstva Istočno Sarajevo	2014.
Srpski jezik i književnost	7	JIK33	SJ	Čitanka VII	Stevan Stefanović, Vojislav Gaković, Luka Šekara, Svetozar Ličina	Zavod za udžbenike i nastavna sredstva Istočno Sarajevo	2014.
Srpski jezik i književnost	8	JIK39	SJ	Čitanka VIII	Luka Šekara, Svetozar Ličina, Stefan Stevanović, Vojislav Gaković	Zavod za udžbenike i nastavna sredstva Istočno Sarajevo	2014.

Predmet	Razred	Šifra udžbenika	NPP	Naziv udžbenika	Autori/ce	Izdavač	Godina izdanja
Srpski jezik i književnost	9	JIKg40	SJ	Srpski jezik i kultura izražavanja IX	Miloš Kovačević, Branko Savić	Zavod za udžbenike i nastavna sredstva Istočno Sarajevo	2014.
Srpski jezik i književnost	9	JIK42	SJ	Čitanka IX	Svetozar Ličina, Luka Šekara, Vojislav Gaković, Stefan Stevanović	Zavod za udžbenike i nastavna sredstva Istočno Sarajevo	2014.
Geografija	6	GZ1	BJ	Geografija 6	Enisa Kulašin	"Bosanska knjiga" Sarajevo	2013.
Geografija	7	GZ2	BJ	Geografija 7	Muriz I. Spahić i Haris Jahić	"Sarajevo Publishing" Sarajevo	2010.
Geografija	7	GZ3	BJ	Geografija 7	Damir Džafić i Anđelina Sulejmanović	"Vrijeme" Zenica, "Nam" Tuzla	2010.
Geografija	7	GZ4	BJ	Geografija 7	Greta Župančić	"Bosanska riječ" Sarajevo, "Dječija knjiga" Sarajevo	2010.
Geografija	8	GZ5	BJ	Geografija 8	Haris Jahić	"Sarajevo Publishing" Sarajevo	2011.
Geografija	8	GZ6	BJ	Geografija 8	Salih Kulenović i Damir Džafić	"Vrijeme" Zenica, "Nam" Tuzla	2011.

Predmet	Razred	Šifra udžbenika	NPP	Naziv udžbenika	Autori/ce	Izdavač	Godina izdanja
Geografija	8	GZ7	BJ	Geografija 8	Greta Župančić	“Bosanska riječ” Sarajevo, “Dječija knjiga” Sarajevo	2011.
Geografija	6	GZ9	SJ	Geografija 6	Samardžić, Banjak	ZAVOD ZA UDŽBENIKE I NASTAVNA SREDSTVA, ISTOČNO SARAJEVO	2014.
Geografija	7	GZ11	SJ	Geografija 7	Mandić, Živković, Kukrić	ZAVOD ZA UDŽBENIKE I NASTAVNA SREDSTVA, ISTOČNO SARAJEVO	2014.
Geografija	8	GZ13	SJ	Geografija 8	Kovačević, Krunić	ZAVOD ZA UDŽBENIKE I NASTAVNA SREDSTVA, ISTOČNO SARAJEVO	2014.

Predmet	Razred	Šifra udžbenika	NPP	Naziv udžbenika	Autori/ce	Izdavač	Godina izdanja
Geografija	9	GZ15	SJ	Geografija 9	Crnogorac, Trbić, Jevtić	ZAVOD ZA UDŽBENIKE I NASTAVNA SREDSTVA, ISTOČNO SARAJEVO	2014.
Geografija	6	GZ16	HJ	Zemljopis 1	Dubravka Rozić	ZNANJE	2014.
Geografija	6	GZ18	HJ	Geografija 1	Jelić, Periša, Greblički, Dumančić	ALFA	2014.
Geografija	7	GZ20/ GZ22*	HJ	Geografija 2/Geografija 3	Brazda, Crkvenčić, Jelić, Dumančić Brazda, Crkvenčić, Jelić, Mihalj	ALFA	2014/ 2011.
Geografija	7	GZ24	HJ	Moj zemljopis 7	Anita Filipčić, Mirko Markotić	ZNAM d.o.o.	2004.
Geografija	8	GZ25	HJ	Geografija 4	Jelić, Klarić, Mihalj	ALFA	2012.
Geografija	8	GZ27	HJ	Moj zemljopis 8	Ante Markotić, Mirko Markotić	ZNAM d.o.o.	2008.

*GZ20 i GZ22 su isti udžbenici; GZ22 je izdanje iz 2011, a GZ20 iz 2014. Razlike su minimalne.

PRILOG 2: ISTRAŽIVAČICE I ISTRAŽIVAČI

Fahrudin Bičo

Profesor geografije zaposlen u Drugoj osnovnoj školi u Hrasnici/Ilidža. Radio kao stručni saradnik na izradi Kodeksa za zaštitu ljudskih prava u školi, superrecenzent udžbenika geografije za 9. razred, koautor Vodiča za eksternu maturu iz geografije, trener u oblasti *Prevenција u cilju jačanja svijesti o opasnostima trgovine ljudima*, trener za asistente u nastavi za inkluzivni odgoj i obrazovanje, član glavnog i Kantonalnog odbora Samostalnog sindikata osnovnog obrazovanja i odgoja Federacije Bosne i Hercegovine (SSOOiO FBiH), član Udruženja za saradnju roditelja i škola u BiH (USRŠBIH)... (*Geografija*)

Saša Buljević

Arheolog i freelance istraživač. Učestvovao je u više arheoloških istraživanja u Hrvatskoj, BiH i Srbiji. Kao istraživač asistent učestvuje u istraživanju *YouCitizen*, koje se bavi pitanjem građanskog identiteta kod mladih u BiH, Južnoafričkoj Republici i Lebanonu. Takođe učestvuje u pilot istraživanju *Human Rights and Young People in BiH* koje sprovodi u saradnji sa Cambridge univerzitetom. Suosnivač je i član Upravnog odbora Arheološkog udruženja *Panteon*. (*Historija*)

Ivona Čelebičić

Magistrica humanističkih znanosti, od 2004. godine implementatorica, koordinatorica, dizajnerica, glavna istraživačica i supervizorica na terenu za veliki broj istraživačkih projekata i eksternih evaluacija u organizaciji ProMENTE socijalna istraživanja.

Melisa Forić

Diplomirala i magistrirala na Odsjeku za historiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu. Zaposlena u Centru za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Autorica i koautorica nekoliko udžbenika historije za srednju i osnovnu školu, kao i koautorica udžbenika za predmet Kultura religija. Generalna sekretarka Udruženja nastavnika i profesora historije/istorije/povijesti Bosne i Hercegovine – EUROCLIO

HIP BiH i članica ove asocijacije od 2003. godine. Sudjelovala u međunarodnim projektima *Historija u akciji – pripremanje za budućnost*, *Premoštavanje historija u Bosni i Hercegovini*, *Latinski most*, *Historija koja spaja Zapadni Balkan*, *Sjećanje u pokretu*. Aktivno učestvovala na regionalnim i međunarodnim konferencijama posvećenim obrazovanju i nastavi historije, kao i studijskim boravcima i edukacijama. (*Historija*)

Narcis Hadžiabdić

Profesor geografije zaposlen u Osnovnoj školi *Mula Mustafa Bašeskija* u Sarajevu. Kreator i realizator programa terenske nastave *Nastava u prirodnoj sredini* započet 2007. godine. Kao član učestvovao u Komisiji za izradu Vodiča i ispitnih pitanja za eksternu maturu na području Kantona Sarajevo i Komisiji za eksternu maturu na području Kantona Sarajevo za šk. 2013/2014. godinu. (*Geografija*)

Dženana Husremović

Vanredna profesorica na Odsjeku za psihologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu. Kao članica radnih grupa Agencije za predškolsko, osnovno i srednje obrazovanje učestvovala na izradi zajedničkih jezgri nastavnih planova i programa zasnovanih na ishodima za društveno-humanističko područje, te za kroskurikularno i međupredmetno područje. Završila niz edukacija iz područja istraživanja usmjerenih na reforme javnih politika, metoda aktivnog učenja i podučavanja i primjene moderne tehnologije u nastavi. U svojoj karijeri boravila je na studijskim usavršavanjima u Njemačkoj i Švedskoj i bila stipendistica US State Departmenta i Britanske ambasade.

Namir Ibrahimović

Nastavnik bosanskog, hrvatskog, srpskog jezika i književnosti u sarajevskoj Osnovnoj školi *Safvet-beg Bašagić*. Predstavnik aktiva nastavnika maternjeg jezika u Kantonu Sarajevo. Član redakcije magazina *Školegijum*. Kao član tima za analizu sadržaja čitanki i udžbenika za jezik, učestvovao u istraživanju *Čemu učimo djecu?* iz 2007. godine. Član Komisije Ministarstva za obrazovanje, nau-

ku i mlade KS-a koja je objavila dokument *Analiza NPP-a za devetogodišnju osnovnu školu*; autor je dokumenta *Osnovnoškolsko i srednjoškolsko obrazovanje u BiH: trenutno stanje i preporuke za reforme* (Inicijativa za monitoring evropskih integracija BiH, 2015). (*Jezik i književnost i Vjeronauk*)

Adisa Marshall

Dugogodišnja gimnazijska profesorica geografije, u međunarodnom (International Baccalaureate Middle Years Program) i nacionalnom programu u Drugoj gimnaziji Sarajevo. Organizatorica brojnih međunarodnih razmjena učenika iz Bosne i Hercegovine, Italije i Švedske i vannastavnih aktivnosti u periodu od 2008. do 2015. godine koje su bile fokusirane na zaštitu okoliša, historijsko i kulturalno iskustvo i naslijeđe i prevazilaženje predrasuda.

Zadnje dvije godine radi kao federalna inspektorica zaštite prirode u Federalnoj upravi za inspeksijske poslove. (*Geografija*)

Zlatiborka Popov Momčinović

Profesorica političkih nauka i voditeljica Katedre za novinarstvo i politikologiju na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Istočnom Sarajevu. Doktorirala na Fakultetu političkih nauka u Beogradu sa temom *Ženski pokret u postdejtonskoj BiH: inicijative, dometi, kontroverze*. Članica odbora za političke nauke pri Akademiji nauka i umjetnosti BiH, kao i Žalbene komisije Vijeća za štampu. Objavila više od šezdeset naučnih radova na teme roda, procesa pomirenja, civilnog društva i aktivizma i odnosa religije i politike. Aktivna je i u civilnom društvu u oblastima koje se tiču promicanja pomirenja i izgradnje povjerenja u BiH, i poboljšanja položaja različitih marginalnih grupa. Trenutno je angažovana na projektu *Faktori pomirenja*, u saradnji sa Univerzitetom u Edinburghu. (*Vjeronauk*)

Edin Radušić

Vanredni profesor i šef na Odsjeku za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu, član Odbora za historijske nauke Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, član Nauč-

nog vijeća Instituta za istoriju Univerziteta u Sarajevu, član redakcija časopisa Prilozi Instituta za istoriju i Radovi (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija) Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu.

Objavio je oko 30 naučnih i stručnih radova (Prilozi Instituta za istoriju, Historijska traganja, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja, Shared History, Naša škola i dr.). Koautor je dva udžbenika i dva priručnika iz historije za osnovnu školu. Član je Upravnog odbora Udruženja predavača historije EUROCLIO HIP BiH od osnivanja 2004, a od 2009. i njegov predsjednik. (*Historija*)

Adila Salibašić

Profesorica bosanskog jezika i književnosti u Drugoj gimnaziji Sarajevo od 2004. godine. Školovala se u Sarajevu, gdje je i sticala radno iskustvo u radu s mladima, ali i u oblasti odnosa s javnošću. Suosnivačica i predsjednica Udruženja za kreativno učenje PLUS, čiji su najznačajniji projekti *Vaša(r) ideja* u organizaciji Udruženja PLUS i Do.BA – simulacija rada državnog nivoa vlasti u BiH, u organizaciji Druge gimnazije Sarajevo. (*Jezik i književnost*)

Zurijeta Smajić

Magistrica književnosti naroda BiH i bosanskoga, hrvatskoga, srpskoga jezika. Sudjelovala je na godišnjim konferencijama Mreže za jugoistočne studije pod pokroviteljstvom DAAD-a u sklopu kojih je radila istraživanja na teme Balkan i Europa, te Ekonomija kulture, što je obuhvatalo analizu kulturalnih političkih modela u BiH kroz budžete institucija. (*Vjeronauk*)

Andrea Soldo

Diplomirala psihologiju na Filozofskom fakultetu u Sarajevu. Od 2008. godine članica je istraživačkog tima proMENTE socijalna istraživanja. Bavi se društvenim istraživanjima u oblasti obrazovanja i u posebnom fokusu rada su joj teme kao što su kvalitet formalnog obrazovanja, jednake obrazovne mogućnosti, inkluzija u obrazovanju i privatne instrukcije. Učesnica i koordinato-

rica nekolicine domaćih i međunarodnih istraživačkih projekata kao što su *Podijeljeno obrazovanje – podijeljeni građani*, *Participation and Representation of Ethnic Minority Groups in Education*, *Fenomen privatnih instrukcija*, *Developing Policy Options*, *Regional Support for Inclusive Education in South East Europe*, *Obrazovanje za pravično društvo*.

Damir Šabotić

Profesor B/H/S jezika i književnosti u Prvoj gimnaziji u Sarajevu, književnik. Objavio je zbirku poezije *Privatna svetišta*, zbirku priča *Zazivač meleka* i roman *Nadi me*. Kratke priče su mu do sada objavljene u dvije antologije: *Pod pritiskom: Panorama savremene bosanskohercegovačke priče* i *Rat i priče iz cijelog svijeta: Antologija savremene bosanskohercegovačke pripovijetke* te u zborniku *Izvan koridora*. (*Jezik i književnost*)

Dženana Trbić

Od 1994. godine zaposlena u Fondu otvoreno društvo BiH. Na programima kojima se nastoji unaprijediti kvalitet javnog obrazovanja u Bosni i Hercegovini realizovala je različite projekte u oblasti afirmacije kritičkog preispitivanja, aktivizma, jednakopravnosti i univerzalnih ljudskih vrijednosti u obrazovanju.

Nenad Veličković

Vanredni profesor na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu. Doktorirao s temom ideološke instrumentalizacije književnosti u osnovnim i srednjim školama. Urednik magazina za pravednije obrazovanje *Školegijum*. Objavio je više knjiga proze, od kojih je nekoliko romana doživjelo više izdanja i prevoda na: talijanski, njemački, mađarski, makedonski, bugarski, engleski, poljski, slovački i slovenački jezik. Autor je knjiga eseja, studija, *Dijagnoza: patriotizam, Školokrečina* i *Laža i apanaža*, te školskog pojmovnika književnih termina *Od slova do smisla*. (*Jezik i književnost*)

LITERATURA

- Antić, S. (2013). Udžbenik kao instrument za konstrukciju i ko-konstrukciju školskog znanja (Doktorska disertacija). Beograd, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet.
- Atkinson, M., & Hunt, A. (2008). Inquiry guided learning. *Teaching Sociology*, 36(1), 1–7. doi:10.1177/0092055X0803600101
- Braa, D., & Callero, P. (2006). Critical pedagogy and classroom praxis. *Teaching Sociology*, 34(4), 357– 369. doi:10.1177/0092055X0603400403
- Buchberger, I. (2012). Kritičko mišljenje – Priručnik kritičkog mišljenja, slušanja, čitanja i pisanja. Rijeka, Udruga za razvoj visokog školstva Universitas.
- European Parliament and the Council of the European Union (2006). Recommendation of the European Parliament and of the Council. Official Journal of the European Union (pp. 10–18). <http://eur-lex.europa.eu/>
- Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke. (2008). Okvirni nastavni plan i program za devetogodišnju osnovnu školu u Federaciji Bosne i Hercegovine.

- Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke. (2009). Pravilnik o postupku pripremanja i odobravanja udžbenika, radnih udžbenika, priručnika i drugih nastavnih sredstava za osnovne i srednje škole.
- Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke. (2014). Spisak odobrenih radnih udžbenika, udžbenika, priručnika, radnih listova i zbirki zadataka za osnovne škole, gimnazije i srednje tehničke i stručne škole u školskoj 2014/2015. godini.
- Ferić, I., & Kamenov, Ž. (2007). Vrijednosti kao prediktori stavova i ponašanja: postoji li utjecaj redoslijeda mjerenja? *Društvena istraživanja* 16, No. 1–2 (87–88): 51–71.
- Geertzen, H. R. (2003). Rethinking thinking about higher-level thinking. *Teaching Sociology*, 31(1), 1–19. doi:10.2307/3211421
- Gordon, J. et al. (2009). Key Competencies in Europe: Opening Door for Life Long Learners Accros the School Curriculum and Teacher Education. Center for Social and Economic Research, Warsaw.
- Halstead, J. & Taylor, J. (2000). The development of Values, Attitudes and Personal Qualities: A Review of Recent Research. National Foundation for Educational Research. Berkshire UK.
- Halstead, J. Mark & Taylor, J. (1996). Values in education and education in values. London, Psychology Press.
- Henderson-Hurley, M., & Hurley, D. (2013). Enhancing critical thinking skills among authoritarian students. *International Journal of Teaching and Learning in Higher Education*, 25(2), 248–261. doi: 10.1080/10511250300085841
- Heynemen, S. (2006). The Role of Textbooks in a Modern System of Education: Towards High Quality Education for all. Retrieved from: <http://www.vanderbilt.edu/peabody/heyne-man/PUBLICATIONS/roleoftextbooks.3.07.pdf>.
- Hunt, G., & Touzel, T. (2009). *Effective teaching: Preparation and implementation*. Springfield, IL: Charles C. Thomas.

- Johnsen, E. Børre. (1993). Textbooks in the Kaleidoscope: A Critical Survey of Literature and Research on Educational Texts. A Scandinavian University Press Publication.
- Johnson, B. (2005). Overcoming doom and gloom: Empowering students in courses on social problems, injustice, and inequality. *Teaching Sociology*, 33(1), 44–58. doi:10.1177/0092055X0503300104
- Kordić, S. (2010). *Jezik i nacionalizam*. Durieux. Zagreb.
- Marković, J. (2006). (Re) konstrukcije identiteta u udžbeničkoj produkciji: Analiza sadržaja udžbenika za prva četiri razreda osnovne škole od 1945. godine do danas. *Narodna umjetnost: Hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku* 43, No. 2: 67–94.
- Ministarstvo prosvjete i kulture Republike Srpske. (2014). *Nastavni plan i program za osnovno obrazovanje i vaspitanje*.
- Ministarstvo prosvjete i kulture Republike Srpske. (2014). *Spisak obaveznih udžbenika za osnovnu školu u školskoj 2014/2015. godini*.
- Ministarstvo prosvjete, znanosti, kulture i športa Županije Zapadnohercegovačke. (2008). *Nastavni plan i program za devetogodišnje osnovne škole na hrvatskom jeziku u Bosni i Hercegovini*.
- Mollborn, S., & Hoekstra, A. (2010). A meeting of the minds: Using clickers for critical thinking and discussion in large sociology classes. *Teaching Sociology*, 38(1), 18–27. doi:10.1177/0092055X09353890
- Nimac, E. (2011). Primjena Bloomove taksonomije znanja u nastavi. Dostupno online na: www.azoo.hr/images/razno/E_Nimac.doc
- Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine. (2003). *Okvirni zakon o osnovnom i srednjem obrazovanju u Bosni i Hercegovini*. Službeni glasnik Bosne i Hercegovine, 18/03.
- Pešić, J. (2003). Kritičko mišljenje između pomodarstva i promišljanja: ka teorijskom utemeljenju koncepta. *Psihologija*, 36, 4, 411–423.

- Pingel, F. (2009). UNESCO Guidebook on Textbook Research and Textbook Revision. United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, Paris.
- Rakić, V. & Vukušić, S. (2010). Odgoj i obrazovanje za vrijednosti. Društvena istraživanja 19, No. 4–5 (108–109): 771–795.
- Schwartz, S. H. (1992). Universals in the content and structure of values: Theory and empirical tests in 20 countries. In M. Zanna (Ed.), *Advances in experimental social psychology* (Vol. 25, pp. 1–65). New York: Academic Press.
- Schwartz, S. H. (2006). Value orientations: Measurement, antecedents and consequences across nations. In Jowell, R., Roberts, C., Fitzgerald, R. & Eva, G. (Eds.) *Measuring attitudes cross-nationally – lessons from the European Social Survey* (pp. 169–203). London, UK: Sage.
- Schwartz, S. H. (2012). An Overview of the Schwartz Theory of Basic Values. *Online Readings in Psychology and Culture*, 2(1).
- Scriven, M., Paul, R. (2003). *Defining Critical Thinking*. A draft statement for the National Council for Excellence in Critical Thinking, www.criticalthinking.org.
- Skupština Županije Posavske. (2010). Zakon o udžbenicima i drugim nastavnim sredstvima za osnovne i srednje škole u Županiji Posavskoj. *Narodne novine Županije Posavske*, 01/10.
- Skupština Županije Zapadnohercegovačke. (2009). Zakon o udžbenicima i drugim nastavnim sredstvima za osnovne i srednje škole u Županiji Zapadnohercegovačkoj. *Narodne novine Županije Zapadnohercegovačke*, 01/09.
- Trbić, Dž. (ur.) (2007). *Obrazovanje u Bosni i Hercegovini: Čemu učimo djecu?* Fond otvoreno društvo Bosna i Hercegovina, Sarajevo.
- Veličković, N. (2010). Ideološka instrumentalizacija književnosti u bosanskohercegovačkim udžbenicima bosanskog/hrvatskog/srpskog jezika i književnosti na primjerima iz čitanki od petog razreda osnovne škole do četvrtog razreda srednje škole (Doktorska disertacija). Sarajevo, Univerzitet u Sarajevu, Filozofski fakultet.

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

37.011.33(497.6)

SOLDO, Andrea

Obrazovanje u BiH : čemu (ne) učimo djecu? : analiza sadržaja
udžbenika nacionalne grupe predmeta u osnovnim školama / Andrea
Soldo. - Sarajevo : Mas media : Fond otvoreno društvo Bosna i
Hercegovina, 2017. - 338 str. : ilustr. ; 20 cm. - (Školegijum. Lektira ; 13)

Bibliografija: str. 335-338

ISBN 978-9926-414-06-1 (Mas media)

ISBN 978-9958-749-19-3 (Fond otvoreno društvo BiH)

COBISS.BH-ID 23908870

Na osnovu analize sadržaja udžbenika nacionalne grupe predmeta (maternji jezik i književnost, istorija, geografija i vjeronauk) u školama koje rade po različitim nastavnim planovima i programima (na bosanskom, srpskom ili hrvatskom jeziku) može se bez razumne sumnje zaključiti da:

od učenika u Bosni i Hercegovini očekuje se da nauče i usvoje da su Romi nomadi koji se bave samo sitnom trgovinom, skupljanjem otpada i muzikom, da Srbi i Crnogorci vole da ratuju, da je vjerska i etnička pripadnost istoznačna (svi Bošnjaci u BiH su muslimani, Hrvati katolici, a Srbi pravoslavci), da su svi imigranti u Evropi muslimani, da su narodi koji žive tradicionalnijim načinom života i koji se bave obradom zemlje, lovom i ribolovom primitivni, da Bliski istok karakteriziraju sukobi, nafta, islam i terorizam, da je Afrika siromašna i primitivna, da su Bosna i Hercegovina i Balkan sinonimi za nerazvijenost, stagnaciju, nestabilnost, sukobe, da je nacija kao konstrukt postojala oduvijek, da su ateisti nemoralni, bez jasnog cilja i smisla u životu, osuđeni na propast, da su djevojčice lijepe, ljubazne i čestite, a žene su prvenstveno majke, da je suvremenost vrijeme puno izazova, bolesti, vrijeme u kojem se ne njeguju nikakve vrijednosti, ne poštuje tradicija, vrijeme u kojem su ljudi usamljeni i nesretni...